

**T.C.
GENELKURMAY BAŞKANLIĞI
ANKARA**

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA KAFKAS CEPHESİ'NDEKİ MUHAREBELER

**Yazan
Alman Yarbay Guze
Türkçeye Çeviren: Yarbay Hakkı (AKOĞUZ)**

**Yayına Hazırlayan
Tar. Uzm. Alev KESKİN**

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları

**ANKARA
GENELKURMAY BASIMEVİ
2007**

SUNUŞ

Birinci Dünya Savaşı Kafka11 Mart 2009s Cephesi'nde bulunan 3 ncü Orduda görevli Alman**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** subayı Yarbay Guze tarafından Almanca olarak yazılan “Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki MuharKONU : pdfebeler” isimli bu eser, dönemin Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın emri ile Yarbay Hakkı tarafından Türkçeye çevrilerek 1 Ocak 1931 tarihinde 79 numaralı Askerî Mecnua'nın Tarih Kısımının 20'nci sayısında yayımlanmıştır.

Guze, Osmanlı Devleti'nin Almanya ile müttefik olarak Birinci Dünya Savaşı'na katılmasının ardından Kafkas Cephesi'nde bulunan 3 ncü Orduda kurmay başkanlığı görevini yürütmüştür. Bu cephede görev yaptığı sürece harbin icra edildiği bölgenin ve ordunun durumu, yapılan muharebeler, görülen eksiklikler ve askerî konularla birlikte Türkiye ve Türkler ile ilgili kişisel izlenimlerini de eserine eklemiştir. Kitabın metin dışında üç krokisi vardır. Guze, eserinin yazımı sırasında Rus kaynakları ve diğer kaynaklardan da istifade ettiğini belirtmiştir. Bu eser, İsviçre'de “Her Sınıf Zabıtlar ve Harp Sanatı Vasıtaları İçin Aylık Mecnua” adlı bir dergide yayımlanmıştır.

Eseri çeviren Yarbay Hakkı, Kafkas Cephesi'ndeki harekât süresince 3 ncü Orduda görev yapmıştır. Bir Alman subayının bakış açısıyla değerlendirilen olaylar ile ilgili olarak kendi görüş ve düşüncelerini de esere ilave etmiştir. Bu suretle okuyucu, olayları iki farklı gözden okuyarak bir değerlendirme yapma imkânı bulabilmektedir. Eserin orijinalinde bulunan ve yazarı Guze tarafından yapılan ek açıklamalar parantez içinde verilmişken, eserin Almancadan Türkçeye çevirisi sırasında Yarbay Hakkı tarafından gerekli görülen ilaveler köşeli parantez ile verilerek diğerlerinden ayrılmıştır.

Eser, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askerî Tarih Etüt Merkezi (ATEM)'ne bağlı Askerî Tarih Şubesinde görevli Tarih Uzmanı Alev Keskin tarafından günümüz Türkçesine çevrilmiş, dipnotlarla konunun daha iyi anlaşılması sağlanmıştır.

Eyüp KAPTAN

Korgeneral

Gnkur. ATASE Başkanı

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	
İÇİNDEKİLER.....	III
ÖN SÖZ.....	V
Yarbay Felix Guze'nin Biyografisi.....	VII
Orgeneral İsmail Hakkı Akoğuz'un Biyografisi.....	XI
GİRİŞ (Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler).....	1
1. Savaş Alanı ve Ordunun İkmal Faaliyetleri.....	1
2. Seferberlik.....	7
3. Toplanma.....	13
4. Kasım Ayında Köprüköy Civarında Yapılan Muharebeler.....	17
Köprüköy Muharebesi Hakkında Değerlendirme.....	22
5. Sarıkamış Kış Seferi.....	30
Sarıkamış Kış Seferi Hakkında Değerlendirme.....	43
6. 1915 Nisanına Kadar Olan Durum.....	51
7. Van Gölü Etrafında Yapılan Muharebeler (Nisan - Temmuz 1915'e Kadar).....	56
8. Tortum Cephesinde Yapılan Muharebeler (Mayıs, Haziran 1915).....	57
9. 1915 Yılı Sonunda Van Gölü - Aras Arasında Ağustos Ayında Yapılan Muharebeler.....	61
1915 Yılı Sonunda Van Gölü - Aras Arasında Yapılan Muharebeler Hakkında Değerlendirme.....	65
10. Erzurum ve Trabzon'un Düşüşü.....	68
11. 1916 Yılı Rus ve Türk Taarruzları.....	74
1916 Yılı Rus ve Türk Taarruzları Hakkında Değerlendirme.....	80
12. 1916 - 1918 Sessizlik Devresi: Ordu İçindeki Durum, İaşe ve Menzil.....	83
DİZİN.....	93
KAYNAKLAR.....	99
EKLER.....	101

ÖN SÖZ

Birinci Dünya Savaşı'nda, Kafkas Cephesi'nde 3 ncü Türk Ordusu kurmay başkanlığı görevini yürüten Alman Yarbay Guze Bey kendi hatıralarına ve yabancı eserlere dayanarak Kafkas Cephesi'ndeki muharebeleri yazmış ve bunları İsviçre'de yayımlanan "Her Sınıftan Subaylar ve Harp Sanatı Vasıtaları İçin Aylık Mecmua"da bölümler hâlinde yayımlamıştır. Genelkurmay Başkanlığı tarafından bu bölümleri Türkçeye çevirmem ve şahsi düşüncelerimi de ilave etmem emredilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcından sonuna kadar Kafkas Cephesi'nde 3 ncü Orduda görev aldım. Savaşın başında Kurmay Başkanı Guze'nin refakatinde, daha sonra ordu başyaverliğinde bulundum. Bu Cephede cereyan etmiş bütün harekâta katıldım. Guze Bey, Kafkas Cephesi'ndeki harekâtın cereyan tarzını ve bu cephenin dünya savaşındaki özel önemini kısaca izah etmiştir. Bunları aynen Türkçeye çevirdim. Bazı harekâtlar hakkındaki düşüncelerimi de ayrıca ilave ettim.

Çeviren

Yarbay Hakkı

Yarbay Felix Guze'nin Biyografisi

Almanya'da doğmuştur. 23 Nisan 1914 tarihinde yarbaylığa terfi etmiş ve aynı tarihte Osmanlı ordusuna katılarak 3 ncü Ordu kurmay başkanlığına atanmıştır. 22 Aralık 1914 tarihinde 3 ncü Ordu kurmay başkan yardımcılığına getirilmiştir. Ancak Hafız Hakkı Paşa, Guze'yi görevden azlederek yerine Kara Vasıfı getirmiştir.¹ 26 Aralık 1915 tarihinde sağlık durumundan dolayı 8 hafta süreyle Almanya'ya gitmiş, 7 Şubat 1916 tarihinde geri dönmüştür. 19 Temmuz 1917 tarihinde Kafkas Ordusu Grubu kurmay başkanlığına atanmıştır. 11 Ağustos 1917 de staj için Almanya'ya gitmiştir. 1 Ocak 1918'te Kafkas Ordu Grubunun lağvı üzerine Genel Karargâh emrine tayin edilmiştir. 1 Kasım 1918'de Türkiye'den ayrılmıştır.²

Almanya'ya döndükten sonra Machansen ordusunun kurmayında görev almıştır. 1920 yılında emekliye ayrılmıştır.³

15 Aralık 1914 tarihinde Gümüş Liyakat Muharebe Madalyası, 2 Ocak 1915'te Üçüncü Rütbeden Osmanî Nişanı, 10 Ocak 1915 tarihinde Altın Liyakat Muharebe Madalyası ile ödüllendirilmiştir.

¹ İsmet Görgülü, On Yıllık Harbin Kadrosu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 110, 111.

² KKK.İlğı Emeklilik Şubesi Arşivi Kurmay Defteri, s. 590.

³ Deutsche Offiziere in Der Türkei, (yayın evi, basım yeri ve yılı yok), s. 21. Türkiye'de Alman Subaylar, Çev: Enis Arslan, (yayımlanmamış daktilo eser), s. 19.

Orgeneral İsmail Hakkı Akoğuz

(1887 - 1978)

(1905 - 94)

Orgeneral İsmail Hakkı Akoğuz'un Biyografisi

1887 yılında Erzincan'da doğmuştur. 1905 yılında Harp Okulundan teğmen rütbesiyle mezun olmuştur. Bu rütbeyle 1905 - 1910 yılları arasında Filibe'de 7 nci Tümen, 19 ncu Tümen, Erzincan'da 4 ncü Orduda bölük komutanlığı görevlerinde bulunmuştur. 31 Ağustos 1910 tarihinde üsteğmenliğe terfi etmiştir. 1910 - 1912 yılları arasında tahsil için Almanya'ya gitmiştir. Yurda döndükten sonra 1912 - 1913 yılları arasında 29 ncu Tümen 87 nci Alay 1 nci Bölüğe atanmış ve bu birlik ile Balkan Harbi'ne katılarak Çatalca Muharebelerinde ve ileri harekâta görev almış, daha sonra geçici olarak 9 ncu Tümen yaverliğine atanmıştır.

1914 yılında yüzbaşı olmuştur. 1914 - 1917 yılları arasında Kafkas Cephesi'nde 3 ncü Ordu Kurmay Başkanlığı emrinde çalışmış, 1917 - 1918 yıllarında aynı cephede 3 ncü Ordu Komutanlığı başyaverliğinde bulunmuştur. 1919 - 1920 yıllarında Harp Akademilerinde öğrenim görmüştür.

1920 yılında binbaşılığa terfi etmiştir. Aynı yıl, Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele'ye katılmıştır. 1920 - 1923 yıllarında 9 ncu Ordu Kurmay Başkanlığında görev almıştır. 1923 - 1924 yıllarında Harp Akademisi öğrenimini tamamlamış ve 1926 yılına kadar 2 nci Kolordu karargâhında görev yapmıştır.

1 Haziran 1926 tarihinde yarbaylığa terfi etmiştir. 1926 - 1930 yılları arasında Harp Akademilerinde öğretmenlik, 3 ncü Kolordu kurmay başkanlığı, 41 nci Tümen 19 ncu Alay komutan vekilliği görevlerini yürütmüştür.

1931 yılında albay olmuş ve 1937 yılına kadar Harp Akademilerindeki öğretmenlik, Mersin'de 7 nci Tümen 23 ncü Alay komutanlığı, Erzincan'da 3 ncü Ordu kurmay başkan vekilliği, Muğla'da 18 nci Dağ Tugay komutanlığı ve Genelkurmay 3 ncü Şube müdürlüğü görevlerinde bulunmuştur.

30 Ağustos 1937 tarihinde tuğgeneralliğe, 30 Ağustos 1938 tarihinde tümgeneralliğe terfi etmiştir. 1937 - 1942 yılları arasında Adana'da 7 nci Tümen komutan vekilliği, Konya'da 2 nci Ordu kurmay başkanlığı, İzmir Müstahkem Mevki komutanlığı, İzmir'de 7 nci Kolordu komutan vekilliği yapmıştır. 30 Ağustos 1942 tarihinde korgeneralliğe terfi etmiş, 1946 yılına kadar sırayla 7 nci Kolordu komutanlığı, Genelkurmay Talim - Terbiye yardımcı başkanlığı ve 2 nci Kolordu komutanlığı görevlerini yapmıştır.

30 Ağustos 1947 tarihinde orgeneral olan Akoğuz, Balıkesir'de 2 nci Ordu Komutanlığı müfettişliği ve Yüksek Askerî Şûra üyeliği görevlerinde bulunmuştur. 19 Temmuz 1950 tarihinde orgeneral rütbesiyle emekliye ayrılmıştır.

Almanca bilen Orgeneral İsmail Hakkı Akoğuz, Ludendorf'un hatıraları ile Alman Subayı Felix Guze'nin yazdığı "Büyük Harp'te Kafkas

Cephesi'ndeki Muharebeler" ve Rafael de Nögalis'in "Hilal Altında Dört Sene" adlı eserlerini Türkçeye kazandırmıştır.

1914 yılında Harp Madalyası, 1915 yılında Kılıçlı Gümüş Liyakat Madalyası ve Alman İkinci Demirsalıp Nişanı, 1917 yılında Kılıçlı Beşinci Mecidiye Nişanı, 1918 yılında Avusturya İkinci Sınıf Askerî Meziyet Nişanı, 1923 yılında İstiklal Madalyası ile ödüllendirilmiştir.

Evli ve üç çocuk babasıdır. ⁴

20 Ağustos 1978 tarihinde vefat etmiş ve Ankara'da Karşıyaka mezarlığına defnedilmiştir. ⁵

⁴ MSB Arşivi, Şahsi Dosyası.

⁵ Harp Akademilerinin 142.Yılı Şeref Dolu Yıllar 1848 - 1990, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, s. 62.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA KAFKAS CEPHESİ'NDEKİ MUHAREBELER

Savaşın Çıkışından Brest Litovsk Anlaşması'na Kadar

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nda, Türk Kafkas Cephesi'nde cereyan eden olaylar biraz meçhul kalmıştır. Bu cephedeki olaylara farklı bir açıdan bakmak gerekir. Birinci Dünya Savaşı'ndaki olaylar daha fazla incelenirse, bu cephedeki olayların genel durumla çok ilgili olduğu ortaya çıkar.

Savaşın başlangıcından Brest Litovsk Anlaşması'na kadar bu cephede, 3 ncü Ordunun kurmay başkanlığında bulundum. Hiçbir Alman subayı benim kadar bu cephede kalmamıştır. Bu sebeple bu cephedeki olayları açıklamayı bir görev sayıyorum.

Ruslar hakkındaki bilgileri Larşer'in "Büyük Harpte Türk Harbi" adlı eserinden aldım. Larşer bu eserini, Ruslara ait dosyalardan, Danilof'un savaşın birinci yılı hakkında yazdığı eserden ve "Sarıkamış" ile "Harp ve İhtilal" adlı eserlerden yararlanarak yazmıştır.

1. Savaş Alanı ve Ordunun İkmal Faaliyetleri

Toros Dağları ile Karadeniz arasındaki arazi, yüksek dağlardan oluşmuş sarp bir arazi manzarası arz eder. Arazinin oluşumu biraz karışıktır. Tepelerin doğu - batı istikameti, diğer istikamete hâkim durumdadır. Dağlar, denizden itibaren yükselir ve bu yükseliş Trabzon'un doğusundaki bölgede hemen hemen 3000 metreye kadar çıkar. İç bölgede en yüksek dağ Ağrı Dağı'dır. Bu dağ 5000 metre yüksekliğindedir. Zirvesi daima karla örtülüdür. İç bölgelerdeki vadiler de çok yüksektir. Sivas 1400, Erzincan 1100, Erzurum 1900 metre yüksekliğindedir. Bu bölgede seyahat eden insan, dağlar üzerindeki tepelerden baktığı zaman karşısında dağ silsilelerinden oluşan bir deniz manzarası görür ve bu dağ silsilelerini birbiri ardınca aştıkça karşısına daima yeni bir dağ çıkacağı hissi oluşur.

Nehirler denizlere akmak için sarp dağları yarıp geçmek zorundadır. Bu nehirler ulaşımına uygun değildir.

Bu bölge orman ve ağaç bakımından fakirdir. Yalnızca sahildeki dağlarda yüksek ağaçlar, büyük ormanlar, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da orman (fundalık) vardır. Acil odun ihtiyacı çabuk yetişen kavak ve söğüt ağaçlarından temin edilmektedir. Yakacak olarak en çok tezek kullanılır.

İklim itibarıyla bölge birbirinden çok farklı iki kısma ayrılır. Bu iki kısmın sınırını sahildeki dağların tepeleri belirler. İç kısımda kış sert ve kurdur. Burada kış yüksekliklere göre ekim veya kasımda başlar. Mart veya mayısa kadar devam eder. Ilıman sonbahardan sonra aralıkta çok kar yağmaya başlar ve her kar yağışı üç ila yedi gün arasında devam eder. Kar, vadide bir - iki, dağlarda üç - dört metrelik tabaka oluşturur ve birçok yolu tamamiyle kapatır. Bundan sonra genellikle sert ve kuru bir ayaz hüküm sürer. Karların erimesiyle yolların birçoğu yeniden geçilmez bir hâle gelir. Bundan sonra

yağmurlu mevsim başlar. Burada yağmur ılıman memleketlerdeki yağmurlar gibi devamlı ve şiddetli değildir. Fakat her gün hiç olmazsa biraz yağmur yağar. Bu durum, ilk kar yağdıktan sonra karlar eriyip kalkıncaya kadar geçen zaman içinde hangi bölge ve yolların geçilebildiğini, hangilerinin geçilemediğini tespit etmek için sürekli keşif yapılmasına ihtiyaç gösterir. Yaklaşık temmuz başından kışa kadar hemen hiç yağmur yağmaz. Yaz sıcaktır. Karadeniz sahili Napoli şehri ile tahminen aynı enlem dairesi üzerindedir. Rüzgâr ve toz kasırgaları çok olur.

Sahil bölgesinde iklim ve ağaçlar Akdeniz'e göre bambaşkadır. Sıcaklık sıfır derecenin altına aşağı düşmez. Kış yağmurlu geçer. İç bölgeye oranla, sahilde yağmur zamanındaki rutubet beş kat fazladır. İnsan ilkbaharda içerideki karlı bölgeden kalkıp sahil dağlarındaki ormanları aşarak, her tarafı rengarenk gül ve çiçeklerle örtülü muhteşem sahile ayak bastığı zaman kendisini bir çölden kurtulup cennete düşmüş zanneder. Bu bölge, Avrupa ile Asya arasında bir geçit oluşturur. İç kısım tamamen Asya kabul edilir. Sahil ise Akdeniz Bölgesi'nden sayılır. Avrupa medeniyeti sahil kısmına nüfuz etmiştir. Bu bölge çok meskun değildir. Bölgenin ancak 1/12'sinde Almanya gibi nüfus yoğunluğu vardır ve bu yoğunluk çok verimli olan vadilerde doğal olarak daha çoktur.

Köyler, genellikle bacalı ve yan tarafları sırtların içerisine gömülmüş toprak evlerden ibarettir. Evlerin rengi civar arazinin rengine uyduğu için çok göze çarpmaz. Bölgenin manzarası elem ve hüznü vericidir. İçteki şehirlerin çoğu Avrupa şehirlerinin manzarasına pek benzemez. Nüfusu 50.000'i geçen şehir hiç yoktur. Sivas işlek ve önemli bir şehirdir. Ruslar, İran ticaretini yavaş yavaş Tiflis - Batum yoluna çekmeyi başardıkları için Erzurum - Trabzon şehirleri savaştan önce ticaret bakımından gerilemeye başlamıştı. Bu durum bölgedeki yol durumunu çok etkiledi. Bu geniş bölgede tek iyi şose⁶ Trabzon - Erzurum yoluydu. Erzincan'ın kuzeyindeki Spiker boğazını geçmek için bir şose yapılmıştır. Sahilden içeriye doğru Giresun - Şebinkarahisar - Ordu - Koyulhisar - Samsun - Kavak gibi şoseler iyi durumdadır. Diğer yollar harap olmuş, bütün köprüler yıkılmıştır. Harap durumda olan yollara aslında taş dökülmemiştir. Bu yollar bir çeşit köy yoludur. Mesela Harput'taki sahra topçularını 100 km uzakta olan Erzincan'a getirebilmek için 500 km uzunluğunda olan Malatya - Sivas yolunun seçilmesi zorunluluğu doğmuştur. Avrupalılara göre bu bölgedeki mevcut yolların en kötüsü eski Türkler tarafından yapılmış olan şoselerdir. Bu şoseler alttaki kısım hazırlanmadan, yontulmamış taşların toprağa atılması suretiyle yapılmıştır. Arazi ve mevsimin izin verdiği yerlerde gidiş geliş daima yol dışında olur. Çok kötü olan iki yoldan biri Eğin⁷'den Fırat'ın doğusundaki dağlardan geçerek kuzeye Bağıştaş'a gider.

⁶ Genellikle taş kırıkları üzerine kum döşenip silindir geçirilerek yapılan yol (Türkçe Sözlük, c.2, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 1390).

⁷ Erzincan'ın Kemaliye ilçesinin eski adıdır (Nuri Akbayan, Osmanlı Yer Adları Sözlüğü, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 50).

Bu yol çok meyillidir ve muntazam olmayan taşlarla döşenmiştir. Hayvanlar bu yollar üzerinde yürürken düşerek kaymaktadır. Diğer de sahil yoludur. Bu yola da bir çeşit küçük taş sütunlarının kaldırım taşı yerine yana yana konulmasıyla kaldırım şekli verilmiştir. Bu yolu iyi durumda tutmak mümkün olamadığından, zaman geçtikçe bozulmaya başlamış, birçok yerlerinde içi çürümüş dişler gibi delikler oluşmuş ve taşları düşmüştür. Bir atın ayağı bu deliklere girdiği zaman diz kapaklarına kadar toprağa gömülürdü. Neticede hayvan ölürdü. Buralara yalnız atlar düşmez. Hatta bir gün bir köpekte aynı akıbete uğramıştı.

İç kısımlardaki araziye, bizim buğday çeşidinden bir cins buğday ekilir. Arpa çok, yulaf az ekilir. Sahil kısmında pirinç ve mısır çok ekilir. Patates çok az yetiştirilir. Yaklaşık 2000 metre yüksekliğindeki arazide ziraat yapılabilir. Ziraat ilkel şekildedir. Sahilde çapalarla, diğer yerlerde ucuna demir geçirilmiş ağaç sapanlarla nadas yapılır. Bu sapan toprağı ancak çizer ve bundan sonra çok zaman geçirilmeden tohum ekilir. Bu tarzda ziraata burada ihtiyaç vardır. Çünkü kış uzun sürdüğü için ekim işleri geç başlar. Ekinlerin yağmurlardan yararlanabilmesi için erken sona ermesi lazımdır. Bundan sonra buğday hayret edilecek derecede çabuk yetişir. Su eksik değildir. Bazı yerlerde tarlalar genellikle su ile sulanır. Buğday tanelerini başağından ayırmak için ağaç düvenler⁸ kullanılır. Düvenlerin altına sivri çakmak taşları çakılmıştır. Bu düven, buğday sapları üzerinde dolaştırılmak suretiyle saplar kesilir ve saman olur. Bu sebeptendir ki köylerde uzun buğday sapı hiç bulunmaz. Elde edilen saman çatallı küreklerle yığın yapılır, sonra makine ile saman ve buğday birbirinden ayrılır. Buğday, el ve su değirmenleri kullanılarak un yapılır. Sebze olarak fasulye, bamya çok önemlidir. Kasaplık hayvanlardan sığır ve koyun bu bölgede bol miktarda mevcuttur.

Memlekette konserve fabrikaları bulunmaması iâşe işlerini önemli ölçüde etkiliyordu. Fasulye ve bamya kurutuluyordu. Buğdaydan bir çeşit bulgur yapılıyordu. Kasaplık hayvanların birliklerde kesilmesi kuraldı. Bulgur ve pirinçten yemek yapılırdı. Pirinç, bulgur ve kuru sebzeler konserve yerine geçiyordu. Etten de kavurma yapılıyordu. Kavurma yağda pişirilmiş olduğu hâlde tenekelerde muhafaza ediliyordu. Tenekenin memlekette yapılmaması nedeniyle, bu iş için Bakü gazlarının tenekelerinden yararlanılıyordu. Bu tenekeler sınırlı sayıda olduğu için istenilen miktarda kavurma yapılamıyordu. Bu bölgede ne demiryolları, ne de otomobil vardı. Erzak nakliyatını hayvan kuvvetiyle yapmak mecburiyeti vardı. Ağırklıklar, cephane kolları ve katarların büyük kısmı yük hayvanlarından oluşturulmuştu. Bu işler için kullanılabilen canlı araçlar at, katır, öküz, manda, eşek ve deve idi. Bu hayvanlar memlekette oldukça fazlaydı. Arap atları çok uzaklardan, ovalık bölgeden sağlanıyordu. Bunlar dağlık arazide de iyi hareket ediyorlardı. Bu bölgede bulunabilen atlar, küçük dağlık araziye alışkın katır, Sivas atları ve

⁸ Harmanda ekinlerin sapı ve tanelerini ayırmak için kullanılan, önüne koşulan hayvanlarla çekilen, altında keskin çakmak taşları çakılı bulunan, kızak biçiminde araç (Türkçe Sözlük, c.1, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 424).

karışık atlardı. Atlara yem olarak arpa verilirdi. Doğulular kendi hayvanına çok kötü bakarlar. Atlar çok erken, genellikle iki yaşında kullanılmaya başlanır. Bu yüzden birçok hayvan telef olur. Geride kalanlar tam manasıyla dayanıklı, cefakâr ve bakımın kötülüğüne rağmen çok kabiliyetli olurlar.

İlkbahar ve yazın bütün hayvanlar otlatılır. Sonbahar ve kışın yem temini çok zor olur. Eşek ve katır az yemle idare eder fakat çok iş görürler.

Bölgedeki öküz, Alman öküzlerinden daha küçüktür. Öküz ve mandalar biraz tembeldir. Ağır ağır iş görürler. İran'dan gelen develer kışa çok dayanıklıdır ve ağır yükleri de taşıyabilirler. Fakat bunlar da çok iştahlıdır.

Aslında iyi durumda olmayan yollarda, çok miktarda işleyen yük hayvanları ve kağnı arabaları yolları bir kat daha bozuyordu. Basit şekilde imal edilmiş olan kağnı arabalarının tekerlekleri incedir. Bu ince tekerlekler yolları âdeta bıçak gibi kesiyor ve harap ediyordu. Fakat bu bölgede de bu cins arabalara çok gereksinim vardır. En çetin arazide bile hareket edebilirler. Yürüyüşleri çok ağırdır, fakat en dik meyilli yolları bile bir hamlede aşabilirler. Kağnı arabaları yüksek değildir. Yükleri devrilse bile büyük yük hayvanlarından devrilen yükler kadar zarar görmezler. İkmal işleri için çok miktarda canlı araçlara ihtiyaç vardı. Canlı araçlar diğer teknik vasıtalarla göre daha yavaş hareket ediyordu.

Bölgede iâşe ve nakil aracı kaynakları çok fazlaydı. Bu kaynakların tahmini olarak bile sayıca tahmini mümkün değildi. Kaynakların sağlıklı olarak tespit edilmesine birkaç defa teşebbüs edilmesine rağmen, halkın önemsiz sebeplerle zorluk çıkarması tespit işinin daima sonuçsuz kalmasına sebep oluyordu.

Mahallî kaynaklardan tedarik edilmesi mümkün malzeme ile ihtiyacı temin edebilmek için orduya tahsis edilen bölge yeterli olacak mıydı? Almanya'da memleketin bir kısmı, bir orduya tahsis edilir. Ordu, insan, hayvan, iâşe maddeleri ve diğer ihtiyaçlarını bu bölgeden sağlar.

3 ncü Orduya ayrılan bölge başlangıçta Sivas'a kadar uzuyordu. Daha sonra Sivas ili de ordu bölgesine dâhil edildi. Ordu ihtiyacını ikmal etmek için barış zamanında hiçbir hazırlık yapılmamıştı. Alman İslah Heyeti⁹ Türkiye'ye

⁹ Osmanlı ordusunda reform hareketlerini gerçekleştirmek amacıyla Almanya'dan ilk ıslah heyetinin gelişi III. Selim döneminde 1798 yılında Prusyalı bir albayın Osmanlı topçu birliklerini denetlemesine kadar gitmektedir. Daha sonra 1828 yılında Prusyalı iki genç subay maiyetinde uzmanlar İstanbul'a gelmiştir. 1835 yılında Prusya Genelkurmayından Yüzbaşı von Moltke ile 1 nci Hassa Alayından Teğmen Berg adlı iki subay, 1836 yılında dört subay, 1837 yılında üç subay daha orduda reform hareketlerini gerçekleştirmek amacıyla İstanbul'a çağırılmıştır. Ordudaki yenileşme süreci içinde 1839 yılında Prusya'dan gelen veteriner hekim Godlewski adlı bir subayın öncülüğünde Osmanlı Devleti'nde ilk baytarlık eğitimine başlanmıştır. 1839 yılında Moltke'nin heyetinin Türkiye'den ayrılmasının ardından Prusyalı subaylar Osmanlı ordusunda görev almaya devam etmişlerdir. Daha sonraki yıllarda eğitim subayı getirilmesi ile ilgili uygulamaya devam edilerek özellikle II. Abdülhamit döneminde askerî eğitim alanında Almanya ile geniş kapsamlı bir işbirliğine gidilmiştir. 1877 - 1878 Osmanlı - Rus Savaşı yenilgisinin ardından, o dönemde dünyanın en güçlü ordularından biri olan Almanya'nın askerî eğitim sisteminin kabul edilip, bu ülkeden eğitim subaylarının Türkiye'ye getirilmesi uygun görülmüştür.

yeni gelmişti. Bu heyetin faaliyeti henüz memlekette etkisini göstermeye başlamamıştı. Memurları yerlerinde bırakmak en uygunuydu. Başlangıçta birlikler bulundukları bölgelerden besleniyorlardı. Sahildeki birlikler Trabzon vilayetinden, ordunun büyük kısmı da Erzurum vilayetinden iâşe ediliyordu. Daha seferberlik sırasında Erzurum'un faal ve güçlü valisi Tahsin Bey, orduya gerekli olan her türlü malzemeyi hazırlamış ve ordu emrine vermişti. Bu malzeme Erzurum'da orduya teslim ediliyordu. Karargâhı Erzurum'da olan 3 ncü Ordu Lojistik ve İkmal Komutanlığı bunları teslim alıyordu. Nakliye araçları orduya yavaş yavaş katılıyordu. İkmal işleri için nakliye araçları ne kadar önemliyse, ikmal yolları da aynı derecede önemliydi. Ordu bölgesinde amele taburlarının teşkil edilmesinden sonra ikmal yollarına göre yol inşasına başlandı.

Hayvan kaynakları zengindi. Çok miktarda yün ve deri bulmak mümkün oluyordu. Erzincan'daki küçük bir şayak¹⁰ fabrikasından başka fabrika yoktu. Bölgeden sağlanan malzeme ya el ile ya da evlerdeki mevcut tezgâhlarda yapılmıştı. Bunlarda ilkel şekildehydi. İmalat çok yavaş ilerliyordu. Yapılan malzeme çok dayanmıyordu. Alınan hasılat, ihtiyaç ve kullanılan işçi kuvvetine denk değildi.

Sivas'ta kılıç yapılıyordu. Ateşli silahlar, cephane, teknik malzeme, sıhhiye malzemesi gibi teknik ve ince sanat işi olan malzemenin dışarıdan ordu hareket bölgesine sevk edilmesi gerekiyordu. Ham malzeme olarak bölgede bol miktarda kalay ve bakır vardı. Bununla birlikte buralarda gezen seyyahlar iyi bir pazar yerini gördükleri zaman, buradaki bakır malzemeyi kullanmaktan kendilerini alıkoyamazlar. Ordu bölgesindeki maden ocakları da artık işlemiyordu. Ordunun menzil yollarına çok iş düşüyordu. Bu işler arasında İstanbul'dan gönderilen malzeme ile ordu bölgesinden tedarik ve sevk edilecek malzemeyi birbirinden ayırmak gerekir. Barış zamanında İstanbul'dan Sivas'a ya da Erzurum'a karadan gitmek hiç düşünülmezdi. İnsanlar nakliye eşyaları gibi deniz yolu ile Samsun veya Trabzon'a kadar deniz araçlarıyla gidiyorlardı. Seferberlik sırasında da İstanbul nakliyatı, deniz araçlarıyla Trabzon'a nakledilir, buradan da hayvanlarla iç kısımlara gönderilirdi. Trabzon'dan Cevizli'ye kadar bir dekovil¹¹ hattı yapılmıştı.

Bu kapsamda 1882 yılında Albay Kaehler başkanlığında bir askerî heyet İstanbul'a gelmiştir. 1885 yılında Albay Kaehler'in ani ölümü üzerine, daha önce 1883 yılında eğitim subayı olarak Türkiye'ye gelen von der Goltz, Alman askerî heyetinin başına getirilmiştir. Goltz Paşa döneminde ordunun ıslahı için bir nizamname hazırlanmıştır. Von der Goltz, o dönemde İstanbul'da bulunan Harp Okulu ve Harp Akademisinde 12 yıl boyunca öğretim üyeliği ve yöneticilik yapmıştır. 1896 yılında Almanya'ya dönmüş ise de askerî danışman olarak Türkiye ile ilişkisini sürdürmüştür. Goltz Paşa'dan sonra Alman subaylar Türkiye'ye gelerek Osmanlı ordusunda görev almaya devam etmişlerdir. 1914 yılında Liman von Sanders başkanlığında 42 kişilik bir subay grubundan oluşan askerî heyet Türkiye'ye gelmiştir. Savaşın başında sayıları 42 olan Alman askerî heyetinin emrindeki subayların sayısı 1918 yılında 800'i bulmuş, astsubay ve erler de dâhil edildiğinde bu sayı 6686'ya ulaşmıştır. (Büyük Larousse, c.9, Milliyet Gazetecilik A.Ş., İstanbul, 1986, s.4.623. Türkler Ansiklopedisi, Semih Ofset, Ankara, 2002, c. 10, s. 118 - 119; c. 14, s. 201, 202.)

¹⁰ Kaba dokunmuş, dayanıklı bir çeşit yün kumaş (Türkçe Sözlük, c. 2, s. 1375).

¹¹ Ray aralığı 60 cm eninde veya daha az olan, arabaları buhar, hayvan veya insan gücüyle yürütülen küçük demiryolu (Türkçe Sözlük, c. 1, s. 348).

Goblen ve Breslav¹² zırhlıları İstanbul'a geldikten sonra, Türkler deniz nakliyatına devam etmek için kendilerini yeteri kadar kuvvetli görüyorlardı. Goblen zırhlısı bir mayına çarparak hasara uğradıktan sonra deniz nakliyatının önemi kalmadı. Bunun üzerine Başkomutanlık Anadolu'da bir kara menzil yolu kurmayı düşündü. Suriye, Irak, Kafkas cephelerindeki ordulara İstanbul'dan gönderilecek her türlü savaş malzemesi tek hatlı Anadolu demiryolu ile sevk olunuyordu! Bu nedenle Türkiye için savaş icrası çok zor oluyordu. Anadolu demiryolundan bir şube hattı Ankara'ya kadar gidiyordu. Bu hattın Ankara'dan sonra Sivas'a kadar uzatılması savaştan önce kararlaştırılmıştı. Bu kısımda araziden kaynaklanan zorluklar çok fazlaydı. Türkiye'nin elindeki işçi kuvvetlerini, kendisi için daha önemli olan Bağdat hattının geçtiği Toros Dağları'ndaki demiryolu kısmına tahsis etmeye ihtiyacı vardı. Ankara - Sivas hattının inşasını daha sonraya bırakmak zorunluydu. Ankara - Sivas arasındaki arabaların hareketine uygun bir yol yoktu. Aynı arazi zorluklarından dolayı bu kısımda arabaların işleyebileceği bir yol inşasına imkân yoktu. Bu durum Ankara demiryolu nakliyatından vazgeçmeyi gerektiriyordu. Menzil yolu olarak Toros'un kuzeyindeki Anadolu demiryolunun son istasyonlarından biri olan Ulukışla'dan itibaren Kayseri - Sivas - Suşehri - Erzincan - Erzurum hattı kabul edildi.

Bu hatta, Ulukışla'dan Sivas'a kadar olan kısımda mevcut araziden kaynaklanan güçlükler, Ankara - Sivas arasındaki güçlüklerle göre daha azdı. Bu menzil hattının uzunluğu yaklaşık 900 kilometreydi. Bu hatta da yapılacak iş ve teşkilat çok muntazamdı. Sivas - Erzurum arasındaki kısımda da araziden kaynaklanan her türlü zorluk vardı. Bu çetin yerlerin etrafında dolaşarak gitmeye imkân yoktu. Her türlü zorluğa rağmen bu menzil hattı 1915 yılının başında işletilebildi. Bu uzun hatta kullanmak için çok miktarda hayvan lazımdı. Kullanılan hayvanın çokluğuna oranla nakledilebilen malzeme miktarı çok değildi. Menzil hattında devamlı ve çok miktarda nakliyat yapılacaktı. Bununla birlikte nakliyat kapasitesi ile nakliyat sırasındaki emniyet ve düzen yavaş yavaş artırılabilir. Yolu bazı yerlerini yeniden yaptırmak ve çok miktarda köprü inşa ettirmek gerekmişti. Birkaç amele taburu bu işleri yapıyordu. Hattın geneli Türklerin büyük gücünü gösteren bir eserd. Bu menzil hattı 1915 ilkbaharında o zamanki ordu komutanının bireysel girişimi üzerine 3 ncü Ordu emrine verildi.

Herhangi bir bölgede hangi işe girildiyse bu iş bir makine gibi başlangıçta ağır ağır işlemeye başlamıştır. Yapılan işlerde alınan ilk hasılatın memnun olmak lazımdır. Yavaş yavaş ortaya çıkan düzelmelerin her tarafta etkisini çabuk gösterdiğini ve savaşın devamı sırasında bu

¹² Goben ve Breslav isimli iki Alman gemisi, Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz donanmasından kaçarak Çanakkale Boğazı'na sığınmışlar ve Enver Paşa'nın izniyle Çanakkale Boğazı'nı geçerek İstanbul'a getirilmişlerdir. Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda hâlen devam etmekte olan tarafsızlığını korumak için gemileri satın aldığını bildirerek resmî satış sözleşmesi yapmış ve gemilerin isimlerini Yavuz ve Midilli olarak değiştirdiğini açıklamıştır. Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni savaşa sokmak amacıyla Amiral Souchon komutasındaki bu iki Alman gemisi, 27 Ekim 1914 akşamı Karadeniz'e açılmış, 29 Ekim 1914 gecesi Sivastopol ve Novorossiysk, 30 Ekim gecesi de Odesa limanları bombalanmıştır. Bu suretle Osmanlı Devleti tarafsızlığını bozarak savaşa girmiştir. (Türkler Ansiklopedisi, c. 13, s. 269.)

konudaki mesai ve faaliyetin devam edebileceğini itiraf etmek gerekir. Fakat bu çalışmanın karşılığı layık olduğu derecede çok artırılmamıştır.

2. Seferberlik

Türkiye savaşa katılmadan önce 2 Ağustos 1914'te seferberlik ilan etti. 3 ncü Ordu kuruluşuna dâhil olan nizamiye birlikleri başlangıçta çok azdı. Ekim ayına kadar ordunun kuvveti iki kolordu ve bir tümene ulaştı. Ordu emrinde ayrıca bir nizamiye ve dört buçuk kadar ihtiyat süvari tümeni, hudut jandarma birlikleri vardı. 3 ncü Ordu emrindeki birlikler hakkında biraz bilgi vermeyi faydalı görüyorum.

9 ncu Kolordu; 17 nci, 28 nci, 29 ncu Nizamiye Tümenleri ile 2 nci Nizamiye Süvari Tümeninden kuruluydu. Bu birlikler barışta Trabzon, Erzurum, Erzincan bölgesinde bulunuyordu. Kolordu denize yakın bulunmak ve ordu mıntıkasında tek şose olan Erzurum - Trabzon yolundan yararlanmak gibi avantajlara sahipti. Bölgedeki birlikler bir dereceye kadar iyi teçhiz edilmiş, düzenli bir şekilde seferber hâle getirilmiş ve seferî kadrolarını hemen hemen ikmal etmişlerdi.

11 nci Kolordunun (18 nci, 33 ncü, 34 ncü Tümenler) barıştaki bölgesi Malatya - Harput - Van'dı. Kolordunun durumu çok kötüydü. İyi yollardan uzakta yer alıyordu. Elbise ve teçhizatı eksikti. İkmal erleri ve bölge halkının bir bölümü davete iştirak etmiyorlardı. Hükûmetin otoritesi bölgenin dağlık yerlerine nüfuz edemiyordu.

37 nci Piyade Tümeni Bağdat'tan geliyordu. Bu tümen çok zayıf, teçhizatı kötü, eğitimi ve emniyet tedbirleri yetersizdi. Ordu teşkilatı yeni görüşe uygundu. Kolordular üçer tümenli, tümenler üçer piyade alaylı, alaylar üçer taburluydu (37 nci Tümenin alayları ikişer taburlu). Ayrıca tümenlerde birer de topçu alayı vardı. Topçu alaylarının kuvvetleri farklıydı. Topçu alayları iki - üç sahra veya dağ topçu taburundan oluşmuştu. Topçu taburları iki üç bataryalıydı. Orduda makineli tüfek teşkilatı çok zayıftı. Savaşın başlangıcında her piyade alayında bir makineli tüfek bölüğü yoktu. Savaşın devamı sırasında makineli tüfek teşkilatı da artırıldı.

Rus tümenleri dörder alaylı, alaylar dörder taburluydu. Bu durumda Rus tümenleri ve piyade alayları Türklerinkinden daha kuvvetliydi. Rus Kolordusu iki tümenli olmasına rağmen Türk Kolordusundan daha kuvvetliydi. Nizamiye Süvari Tümeni dört alaylıydı. Alayların mevcudu yetersizdi. Fakat tümenin başında oldukça otoriter olan Albay Yusuf İzzet Bey¹³ vardı. (Yozgat milletvekiliyken vefat eden Yusuf İzzet Paşa).

¹³ Tümgeneral Yusuf İzzet Met (1312-Sv.6) 1876 yılında Yozgat'ta doğmuştur. Birinci Dünya Savaşı seferberliğinde 2 nci Süvari Tümeni Komutanlığına, Birinci Dünya Savaşında temmuz 1914'te 2 nci Süvari Tümen Komutanlığına, 10 Ocak 1915 tarihinde 10 ncu Kolordu Komutanlığına, 9 Eylül 1916 tarihinde 1 nci Kafkas Kolordusu Komutanlığına, 6 Aralık 1917 tarihinde 14 ncü Kolordu Komutanlığına, 28 Temmuz 1918 tarihinde Kuzey Kafkas Komutanlığı ve Askeri Temsilciliğine getirilmiştir. 8 Ağustos 1918 tarihinde tekrar 14 ncü Kolordu Komutanlığına atanmıştır. 13 Eylül 1921 - 14 Nisan 1922 tarihleri arasında Bolu Milletvekili sıfatıyla ölümüne kadar TBMM'deki görevine devam etmiştir. Bolu milletvekili olduğu dönem

İhtiyat süvari tümenleri bölge halkından oluşmuştur. Bu tümenlerde herkes kendi hayvanını temin ediyordu. Bu birlikleri oluşturan personel çobanlık ve eşkıyalık yapıyordu. Hükûmetin bunlar üzerindeki otoritesi azdı. Bu personeli orduya yararlı bir unsur hâline getirmek için Sultan Hamit zamanında düzenli olmayan süvari teşkilatı yapılmış, teşkilata tâbi olanlara Hamidiye veya Aşiret¹⁴ ismi verilmişti.

İhtiyat süvari tümenleri Erzurum ve Urfa arasındaki bölgeden bitkin bir hâlde savaş alanına gelmişlerdi. Harekâtın başlangıcında mevcutları yaklaşık 20.000 kişiye ulaşmıştı. Teşkilatları dört ihtiyat süvari tümeni ve bir tugaydan ibaretti. Düşman karşısında hiçbir etkileri yoktu. Bununla beraber bu aşiretlerin dışardan görünümünden bahsetmek gerekir. Bunlar eski ve yeni modelde alacalı üniformalar giymişlerdi. Savaştan önce Erzurum'da yöresel elbiselerin alışverişi çok hareketli oluyordu. Bölge halkının elbiseleri çok şatafatlıydı: Çapula (terlik), beyaz zıhlı¹⁵ uzun pantolon, alacalı gömlek, gömlek üzerinde keçi derisinden yapılmış yakası açık ve kolsuz ceket, derinin tüylü tarafı dışa doğru alacalı kemer, saf beyaz keçeden yapılmış serpuş¹⁶, kemer fişeklik, efsanevi savaş kılıcı.

Süvari tümenlerinin hepsi de dağlık bölgelerde kullanılabilir; çünkü atlar kedi gibi her yere tırmanarak çıkabilir ve az yem ile yetinirler.

Ordu emrinde bir de düzenli teşkilata sahip, iyi eğitim öğretim görmüş jandarma birlikleri vardı. Bu jandarmalardan seyyar jandarma ismini taşıyanlar (çoğunlukla atlıdır) nizamiye birlikleri gibi kullanıldı. Büyük kısmı yaya olan jandarmalar da sabit jandarma adı altında, memlekette, emniyet ve asayişin korunmasıyla görevlendirilerek memleket içinde bırakıldı. Eşkıya sebebiyle sabit jandarmaların yerlerinde bırakılması gerekiyordu. Maalesef 1914 - 1915 kış muharebelerinde çok zayıf verildiği için sabit jandarmaların bir kısmının da seyyar orduya çağırılması zorunluluğu doğmuştu. Bir kere elden çıkmış olan bu kıymetli birlikler cephede hızla eridi. Eşkıyalık ve isyanlara karşı içeride kuvvete ihtiyaç duyuluyordu. Yeni jandarma birlikleri kurulmasına teşebbüs edildi, fakat bu birlikler eskilerinin yerini tutamıyordu. İçeride düzen ve emniyetin korunması için çoğunlukla cepheden kuvvet almak gerekiyordu. Birliklerde seferberlik hazırlıkları Alman usulüne göre yapılmıştı. İkmal erlerinin toplanması ve celbi çok ağır oluyordu. Çünkü bunlar uzak mesafelerden yaya yürüyüşüyle geliyorlardı. Bazı yerlerde Alman usulüne göre yapılmış olan hazırlıkların bu kez de çok eksik olduğu

eserde Yozgat milletvekili olarak belirtilmektedir. (Necati Ökse, Nusret Baycan, Salih Sakaryalı, Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s. 80, 81. Cepheden Meclise, Millî Savunma Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s. 65.)

¹⁴ II. Abdülhamit'in emriyle, Doğu Anadolu Bölgesi'nde İngiltere ve Rusya'nın Ermeni siyasetine karşı 4 ncü Ordu Komutanı Zeki Paşa tarafından 1891 yılında Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki aşiretlerden teşkil edilmiş, Aşiret Alayları da denilen ve bin iki yüzer kişiden oluşan 36 tane "Hamidiye Alayı" kurulmuş ve Ermeni ayaklanmalarına karşı mücadelede kullanılmışlardır. Bu uygulamanın ardından İstanbul'da 1892 yılında beş yıllık aşiret mektepleri açılmıştır. (Ergün Aybars, İstiklal Mahkemeleri, İstanbul, Şefik Matbaası, 1998, s.219.)

¹⁵ Giysilerin kol, yaka, etek vb. kenarlarına dikilen şerit veya kaytan (Türkçe Sözlük, c.2, s.1671).

¹⁶ Başlık (a.g.e.; s. 1285).

ortaya çıkmıştı. Bununla beraber işler doğal akışını almıştı. Ordu, elbise, silah ve teçhizat itibarıyla çağdaş bir şekilde donatılmıştı. Fakat mevcut olanlar nicelik açısından azdı. Bunların ikmali ya zor oluyor ya da hiç mümkün olmuyordu. Askerin üniforması hâkiydi. Bu da az miktardaydı. Avrupa'dan getirilen malzemenin çoğunu İstanbul'a yakın olan birlikler alıyordu. Kafkas Cephesi'ne gönderilenler de çok zaman sonra gelebiliyordu. Ordu bölgesinde ise imalat az yapılabiliyordu.

Bu sebeple memleket içinde elbise namına ele ne geçtiyse bunlardan yararlanıldı. Fakat yine de hedefe tamamen ulaşılammıştı. Bazı birlikler alacalı bulacalı bir manzara arz ediyorlardı. Teçhizat ikmali çok geriydi.

Silah hususunda da ilk ihtiyaçtan fazla yedekleme yapılmamıştı. Mevcut silahlar da 71/84 ve daha eski sistemde silahlardı. Türkler silah hususunda idareli hareket edememişlerdi. Köylüler savaşa katılmak veya gönüllü birlikler teşkil etmek için devamlı silah istiyorlardı. Her iki maksada yönelik olarak istekli olanlara bir şekilde tüfek veriliyordu. Halk eski modelde verilen tüfekleri çoğunlukla üzümlük geri veriyordu ve kendilerinin atış kabiliyetlerinin mükemmel olduğunu iddia ederek, modern silah kullanabileceklerini ve ancak bunlarla iyi iş görebileceklerini ileri sürüyorlardı. Gerçekten de yerli halk bazı yerlerde muharebeye katıldı. Fakat genel itibarıyla bunların orduya faydaları verilen kıymetli malzeme ile kıyaslanamazdı. Birçok yerde bölge halkının bir kısmının muharebeye katılma arzusu, askerî hizmetten kurtulmak ve silah almak için bir vesileydi. Bunlar aldıkları tüfekleri Ruslara karşı hiç kullanmadılar, aksine eşkıyalıkta ve hatta kendi halkına karşı bile kullandılar. Gönüllü birlikleri oluşturmak için verilen izinde, ilk bakışta çok aşırıya gidildiği zannedilirse de konu Avrupa'daki şartlara göre düşünülmemelidir. Orduya katılması mümkün olmayan kuvvetleri, bu teşkilat ile orduya almak mümkün olmuştur. Bu konuda halk, kendi arzularıyla para ve malzeme konusunda büyük fedakârlıklar göstermiştir. Hesap açısından düşünürsek, bu durum kuvvet israfı zannedilir; fakat israf zannedilen konular bazen meşru bir durum alır.

Topçulukta, katırlar tarafından taşınan dağ topları en önemli malzeme sayılır. Şinayder, krop fabrikaları ürünlerinden son sistem toplar vardı. Ruslar, savaşın ikinci yılında, cepheye menzili daha uzun toplar getirdiler. Buna karşılık 1916 yılı sonlarında Türk ordusunda da daha ağır ve uzun menzilli Avusturya dağ topları (ıskada dağ topları) bulunduruldu. Krop fabrikasının son sistem sahra topları da orduya alınmıştı. Ağır sahra obüsleri Kafkas Cephesi'ne ancak 1916'da ve çok az miktarda verilebildi. Zamanın yeterli olduğu yerlerde gerek sahra ve gerekse obüs toplarını en çetin noktalara çıkarmak mümkün oluyordu. Zaman yeterli olmazsa bu topların kullanımı sınırlı sahalara veriliyordu.

Savaşın yeni icatlarından el bombaları bu cepheye 1915'te, bomba topu (piyade havanı) da 1916'da gelmişti. Alev makineleri ve gaz mermileri bu cepheye kullanılmamıştır.

Cephaye gelince; piyade için bir dereceye kadar yeterli miktarda cephaneye mevcuttu. Fakat topçu cephanesi diğerlerine oranla azdı. Münferit mühimmat depoları memleket içinde uzak yerlere dağıtılmıştı. Daha savaşın başından itibaren çeşitli sınıfların cephaneye ikmal çok karışmıştı. Bu karışıklık uzun süre devam etti ve çok miktarda nakliye aracı boşa gitti. Anadolu'da cephaneye imal edilemiyordu. Mühimmat ya İstanbul'dan, ya da İstanbul yoluyla Avrupa'dan geliyordu. Bu nedenle cephaneye ikmal durumu çok kötüydü.

Muhabere teşkilatı da başlangıçta iyi değildi. Telsiz ve telefon malzemesi ile bunları kullanabilecek personel sayısı çok azdı. Personelin yetiştirilmesi için acil tedbir alındı. Fakat bu tedbirler çok yavaş sonuç veriyordu. Bu bölgede telgraf ve telefon hatları da çok azdı. Bu hatlara verilen işler mevcut kapasitelerinin çok üzerindeydi. Türkçe yazıların telgraf haberleşmesine çok elverişli olmadığını da mevcut zorluklara ilave etmek gerekir. Bununla beraber harekât bölgesinde başlangıçtan itibaren çoğunlukla atlıları ve emir subayları kullanmak gerekiyordu. Ordu ile Başkomutanlık arasındaki irtibat, başlangıçtan beri iyi işliyordu. Telgrafla irtibatla özel bir sistem olan telgraf başında konuşma usulü kullanılıyordu. Bu usulde bir görüşme, genel hatların belirli bir zaman için kapatılmasını gerektiriyordu. Telgraf başında görüşen iki makam birbirlerine telgraf yazıyorlardı. Bu usul, bir dereceye kadar telefonla görüşmenin yerini tutuyordu. İstanbul'dan Erzurum'a posta mektupları yaklaşık üç haftada gelebiliyordu.

İaşe ve sıhhiye işleri başlangıçtan beri çok büyük zorluklarla yapılabilirdi. Ordu levazım müdürü, lojistik ve ikmal komutanı ve ordu başhekiminin bu memuriyetleri güçlüklerle kabul etmeleri kayda değerdir. Bölgedeki iaşe maddelerinin miktarı hakkında birliklerde de başlangıçta yeterli bilgi yoktu. Erlerin bakım durumu, çoğu komutanlar için hemen hemen yeni bir şeydi. Bu işlere ait en basit usulleri bile çoğunluğun öğrenmesi lazımdı. Mesela bir komutanın emri altında bulunan birliklerden birinde haftalarca, diğerinde günlerce idare edecek iaşe maddeleri bulunmasına rağmen, komutan bu iki birlikte mevcut olan erzakı denkleştirmeyi düşünmüyordu. Diğer bir zorluk da halkın karakterinden kaynaklanıyordu. Doğulu bir taraftan icraata girişmeden şikâyet ve feryat etmeye, diğer taraftan kendisine soru soran makamın hoşuna gidecek tarzda nezaketle cevap vermeye eğilimlidir. Birlikler kendiliklerinden çare bulabilecekleri işler hakkında şikâyet eder dururlar. Mesela toplu birliklere iyi iaşe edilip edilmedikleri sorulduğunda, hepsi de iyi iaşe edildiklerini ifade etmelerine rağmen, arkadan bazıları "nezaketten bu şekilde cevap verilmiştir" diye konuşurlar. Gerçekte ise birliğe hiçbir şey verilmemiştir. Bu nedenle burada iaşe durumu hakkında sağlıklı bir fikir edinmek kolay olmuyordu. Sıhhiye işleri de aynı durumdaydı. Sıhhiye malzemesi çok azdı. İlaç ve aletler Avrupa'dan geliyordu, yatak ve hastane malzemesi de yavaş yavaş bölgeden temin ediliyordu. Bu konuda barış zamanında hiçbir hazırlık yapılmadığı için ordu hemen hemen yokluk içinde işe başlamıştı. Doktorların sayısı ve mevcut olanların mesleki bilgileri yeterli değildi. Birliklerde sıhhiye

işlerinden anlayan kişilerin sayısı azdı. Doğulular vücutlarını ve iç çamaşırlarını çok yıkarlardı. Fakat bölgede yeteri kadar çamaşır bulunmuyordu. Hijyen açısından elbise ve diğer malzemenin temizlettirilmesinin lüzum ve önemini takdir etmiyorlardı. Her şeyden önce tuvaletleri çok küçük yapıyorlardı. Erler, tuvalet ihtiyaçları için en kolay neresi ise oraya gitmeyi tercih ediyorlar ve çoğunlukla su yakınına gidiyorlardı. Çünkü abdest bozduktan sonra yıkanılmasını Kur'an emrediyordu. Bu sebeptendir ki su kaynakları temiz tutulamıyordu.

Harita olarak elde Türk Genelkurmayının çıkarmış olduğu 1/200.000 ölçeğindeki harita bulunuyordu. Bu haritalar Karadeniz sahilinden Van Gölü'ne ve batıya doğru da Sivas'a kadar yapılmıştı. Haritalar iyiydi ve araziye tamamen uyuyordu. Yalnız yollar araziye çok uymuyordu. Zira yollar gerçekte ayak ve araba izlerinden oluşmuştu ve bu izler sık sık değişiyordu. Haritalardan sırtların tırmanma kapasitesi anlaşılamıyordu. Harita üzerinde kayalıkları gösteren işaretler de yoktu. Bu nedenle yerli kılavuzlar almadan yola çıkmak ve herhangi bir yere tırmanmak mümkün olamıyordu.

Arazi üzerinde sürekli olarak büyük çaplı keşifler yapılması zorunluydu. Bu durum, çok zaman ve kuvvet harcanmasını gerektiriyordu. Yapılan keşif sonuçlarında, halk tarafından geçilmez arazi denilen arazi parçalarının geçilebilir olduğu hakkındaki eski tecrübe burada bir kez daha doğrulandı. Türkçe haritadan başka İngilizler tarafından yapılan ve bölgeyi gösteren harita ile Almanca Kiepert haritaları¹⁷ da iyiydi. Fakat her ikisinin de ölçekleri çok küçüktü. Bunlar genel itibarıyla daha çok seyahat yollarını gösteriyordu. Bununla birlikte kısmen sağlıklı ve doğrudu.

Rus arazisi hakkında, az miktarda Rusça harita vardı. Mevcut Türkçe haritalar da azdı. Bu haritaları da ihtiyatlı kullanmak gerekiyordu. Avrupa'da olduğu gibi her şeyi harita hâlinde resmetmek mümkün değildi.

Orduda harekât alanını tanıyan şahısların sayısı da çok azdı. Bizzat Türklerden çoğu kez şu şikâyeti dinledim: "Biz memleketimizi tanımıyoruz." Genellikle çetin, kışı uzun ve sert olan bu bölgeye barışta kimse rağbet etmiyordu. Ben bile ancak seferberlik sırasında hiç olmazsa Erzurum'un kuzeydoğusundaki sınır dağlarını bizzat keşfedebilirdim.

Başlangıçta çeşitli makamlarda birçok ehliyetsiz adamların bulunmasına hayret edilmemelidir. Abdülhamit zamanında fazla eğitim ve öğretim ile meşgul olan bir subay şüpheli sayılırdı. Abdülhamit'in düşmesinden sonra da rütbe ve makam konularında siyasi fikirler etkili oluyordu.

¹⁷ XIX. yüzyılın ikinci yarısında 1843 - 1845 yıllarında, Alman coğrafyacısı ve kartografi Heinrich Kiepert, derlediği bilgilerle 1/1.000.000 ölçekli Anadolu haritası yapmıştır. Daha sonra 1877 yılında Doğu Anadolu'nun bir kısmını içine alan 1/400.000 ölçekli haritaların yapımına geçilmiştir. Heinrich Kiepert'in 1899 yılında ölümü üzerine oğlu Richard Kiepert tarafından Anadolu'nun geri kalan kısımlarının 1/400.000 ölçekli haritası tamamlanmış ve yayımlanmıştır. Kiepert haritaları olarak bilinen ve 24 paftadan oluşan bu seri, özellikle yüksekliklerde büyük hataların bulunması nedeniyle önemli çalışmalarda yeterli olamamış; ancak buna karşın uzun süre kullanılmıştır. (www.angelfire.com/rnb/haritatarihi)

Birinci Dünya Savaşı'nda, özellikle tarafsızlıkla şöhret kazanmış olan Enver Paşa¹⁸ ve ordu komutanları da savaşın başından beri ehliyesiz kişileri tereddüt etmeden ordudan uzaklaştırmaya teşebbüs ettiler. Bunda aşırıya kaçtıkları için bazı vesilelerle ordu komutanlığını ölçülü hareket ettirmeye çalışıyordum. Çünkü bu işlerde kişilerin ortalama kapasitelerini hesaba katmak lazımdı. Bu konuda özellikle 1915 yazında çok kesin bir ilerleme gösterildi.

Seferberlik ilan edildiği zaman 3 ncü Ordu kurmay başkanlığına tayin edildim. O zaman bu orduda, Alman subayı olarak yalnız ben bulunuyordum. Türklerle çalışmak çok güçtü. Fakat başlangıçtan itibaren çok samimiyet ve güven ile karşılaştım. Siyasi ve şahsi haberleşmeler hariç olmak üzere diğer her türlü ve önemli haberleşmeler elimden geçti.

Subayların birçoğu, kendilerine güvenmeden savaşa girdiler. Fakat Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa,¹⁹ kendisine güveni tam, zinde, samimi bir kişiydi. Birlikte temas etmeyi çok severdi. Doğuda dikkate değer görülen şekilde çekingen yaradılıştıydı. Çok sert değildi. Daha sonra harekât devam ettiği sırada, sınırlarının yeteri kadar kuvvetli olmadığı da ortaya çıktı. Bazı durumlarda baş gösteren sürekli belirsizliklere tahammül edemezdi. Bu durum birliğe karşı beslemekte olduğu güven ve emniyeti azaltıyordu. Bu cephede muharebe eden birliklere, savaştan önce Islah Heyetine mensup subaylar tarafından eğitim ve öğretim verilmemişti. Binbaşı von Berg²⁰ ve ben 14 Ağustos 1914'ten itibaren Sivas'ta faaliyete başlamıştık.

Öncelikle muharebeye girmiş olan bu ordunun yaptığı işleri, örneğin Çanakkale'deki birliklerin yaptıkları işlerle karşılaştırırken, yukarıda açıklanmış olan konuların dikkate alınması gerekir. Islah Heyeti, Çanakkale'de muharebe eden birliklerin eğitimlerine barışta başlamıştı ve bu

¹⁸ Enver Paşa (1900-P.4)1881 yılında İstanbul'da doğmuştur. 1899 yılında piyade teğmen olarak Harp Okulundan, 1902 yılında Harp Akademisinden mezun olmuştur. 1914 yılında Harbiye nazırı olmuştur. 1914 yılı sonu ve 1915'te Harbiye nazırı olarak komutanlığını üstlendiği 3 ncü Ordunun Sarıkamış'ta Ruslara karşı başarısız bir meydan muharebesi vermesi üzerine, 3 ncü Ordunun komutanlığını Hafız Hakkı Paşa'ya devrederek İstanbul'a dönmüştür. 26 Haziran 1915 tarihinde "Yaver-i Has" unvanı ile Padişah V. Mehmet Reşat adına başvekilliğe atanmıştır. 1918 yılında İstanbul'dan ayrılınca Divan-ı Harbe verilmiş ve askerlikten tard edilmiştir. 1918 yılında İstanbul'dan Bakü'ye gitmiş ve burada toplanan "Doğu Milletleri" şûrasına katılmıştır. Batum'da "Türkiye Şûraları Partisi"ni kurmuştur. 4 Ağustos 1922 yılında Tacikistan'da Bolşeviklerle giriştiği çarpışma sırasında vefat etmiştir. (Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar, s.347 - 349.)

¹⁹ Tümgeneral Hasan İzzet Arolat (1306-Sv.1) 1871 yılında İstanbul'da doğmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda tuğgeneral rütbesiyle 3 ncü Ordu komutanlığı yapmış, 7/8 Ocak 1915 tarihinde bu görevinden alınmıştır. 31 Ağustos 1915 tarihinde emekli olmuştur. Emekli olduktan sonra Arap hükûmetlerinde görev aldığı için 25 Eylül 1925 tarihli kanunun 5'inci maddesi gereğince 22 Aralık 1924 tarihinde askerlikten tard edilmiştir.(KKK.lığı Emeklilik Şubesi Arşivi, Şahsi Dosya; Gnkur. ATASE Arşivi, Kls.666, Dos.2, Fih.1-5.Gnkur. Kls. 1727, Dos.75, Fih.1-66.)

²⁰ von Berg (... - 1916). Prusyalı yüzbaşı. 1914 - 1916 yılları arasında barış döneminde Türk binbaşı rütbesiyle Sivas'ta Arazî Topçu Alayı komutanlığı, savaş döneminde son olarak Kafkas Cephesi'nde yarbay rütbesiyle 30 ncü Topçu Alayı komutanlığı yapmıştır. Bu görevde iken 1916 yılında vefat etmiştir. [Deutsche Offiziere in Der Türkei, Yayın Evi, (basım yeri ve yılı yok), s. 23. Türkiye'de Alman Subaylar, Çev. Enis Arslan, (yayımlanmamış daktilo eser), s. 20.]

birlikler ancak 1915 ilkbaharında muharebeye girdiler. Bu durumda bazı birlikler bir sene kadar Alman eğitim ve öğretimini gördüler.

Toplanma yürüyüşü yapmayan birlikler de mevcut zamana göre eğitim öğretim, eksikliklerin tamamlanması ve karargâhların mesailerinin düzenlenmesi ile meşgul oldular. Ordu devamlı ilerliyor ve yükseliyordu. Avrupa'daki bir ordunun orada yaptığı işleri ölçmek için kullanılan ölçüyü bu bölgedeki orduya uygularsak doğru bir hüküm vermemiş oluruz.

Birçok eksikliklerine rağmen ordu savaşın başlamasıyla kendi savaş sahasında, kendisine verilen görevleri hasarsız şekilde yapmıştır. Zorluklar altında ve çok mesai sarf ederek, ağır bir şekilde de olsa makine işletebilmiştir.

Düşman da süratli hareket edemediğinden, ordu acele etmeden ve ihtiyatlı bir sevk ve idare ile görevini yerine getirmeye muktedir bir alet hâline getirilmiştir. Çeşitli birliklerin ateş altında yapabilecekleri işlerin derecesini şimdiden tahmin etmek mümkün değildir. Bu ancak bizzat muharebede denenebilir. Bu açıdan, düşmanla ilk çarpışma çok önemliydi.

3. Toplanma

Savaş henüz ilan edilmemişti. Toplanma için uzun zaman vardı.

Rusların barış zamanındaki hazırlıklarına göre, savaşın başında üstün kuvvetlerle hemen Erzurum istikametinden taarruza geçmeleri ihtimali vardı. Demiryolu Sarıkamış'a kadar işliyordu. Sınıra kadar bir çok şose yapılmıştı. Kafkas bölgesindeki Rus birliklerinin çoğu daha barış zamanında seferber edilmişti. Savaş sahası Ruslar tarafından barış zamanında çok iyi keşfettirilmişti. Türkiye sınır bölgesinde süvari ve Kazaklardan başka üç kolordu daha vardı. Türkistan'dan iki kolordunun getirilmesi hesap ediliyordu. Bu birliklerin bir kısmının Polonya savaş sahasına sevk edilmesi de muhtemeldi.

3 ncü Ordu şu görevi almıştı: Ruslar savunmada kalırlarsa taarruz etmek, Ruslar taarruza geçerlerse Türkiye arazisini ve tamamen Erzurum'u savunmak. Görev, henüz açıklanmayan duruma uyuyordu. Bu görevi yerine getirmek için en önemli rolü kuvvet durumu oynuyordu. Bu rol seferberlik sırasında farklı, harekât başladıktan sonra farklıydı.

3 ncü Ordu başlangıçta çok zayıftı. Rusların üstün kuvvetle taarruz edeceklerini göz önüne alarak önce savunmayı düşünmek gerekiyordu. Türkiye tarafındaki harekât sahasında Van Gölü'nün güneyindeki arazi ile Karadeniz sahili yüksek ve sarp dağlarla çevrili olduğu için buraları ikinci derecede savaş sahası saymak lazımdı. Buraların akıbeti kesin sonuca bağlıydı.

Van Gölü ile sahil dağları arasındaki sahada, Erzurum bütün bölgenin eksenini teşkil ediyordu. Erzurum önemli bir ticaret merkezi, her türlü büyük yolların düğüm noktası ve üç nehrin sınırlarına da yakındı. Fırat'ın kaynağı buranın kuzeyinden çıkar, İran Körfezi'ne dökülür. Tortum Çayı Çoruh

Nehri'ne karışarak Karadeniz'e, Aras Nehri de Hazar Denizi'ne akar. Erzurum üzerine yürüyecek bir Rus ordusu için takip edilecek en rahat ve uygun yol, demiryolunun bitiş yeri olan Sarıkamış ve Aras Vadisi'nden geçiyordu. Erzurum'un kuzeyindeki Tortum ve Çoruh nehirlerinin yatakları, o sahada çok yalçın kayalık dağlar meydana getirmiştir.

Bu dağlık arazide büyük birliklerin harekâtı söz konusu olamazdı. Bununla birlikte Erzurum'dan, Tortum Nehri'nin yukarısından ve Sivridağ üzerinden Oltu'ya doğru giden birçok dağ yolu mevcuttur. Oltu'da Rus şosesi başlıyor. Oltu, Rus sınırının Erzurum'a en yakın olan noktasını teşkil ediyor. Bununla birlikte bu istikametten Rusların ileri harekâtı hesap edilmişti.

Daha güneyde, Van Gölü ile Aras Vadisi arasındaki saha da Ruslar için uygun değildi. Aras Vadisi'nin kuzeyindeki sınır, harekâta uygun arazi olarak kabul edilmiştir. Ancak Aras'ın güneyindeki sınır kısmı, Velibaba²¹ Boğazı'ndan itibaren Ağrı Dağı'na kadar olan arazi ile Ağrı Dağı hattının yukarısı harekâta uygun değildi. Bu bölgeden yapılacak Rus taarruzu bu sarp tepelerden yönlendirilecekti ve bu taarruz ilerledikçe, Aras Vadisi'nden başlayacak bir taarruza göre demiryolundan çok daha uzak kalınacaktı. Tebriz kervan yolu, Eleşkirt Vadisi'nden geçerek Velibaba - Köprüköy üzerinden Erzurum'a gider. Ruslar bu istikameti takiben ilerlemek isterlerse mecburen Aras Vadisi'ne dâhil olarak ilerleyeceklerdir. Daha güneyden ilerledikleri takdirde bu defa da yerleşimi ve iâşe araçları az olan Van Gölü'ne yakın araziye dâhil olmuş olacaktı. Erzurum'a doğru güneyden ilerlemek isterlerse, bu harekât en yüksek dağ silsilelerinden sayılan Erzurum'un güneyindeki Palandöken silsilesine çatar. Erzurum'un güneyinden harekâta devam edildiğinde, bu da yeniden sarp dağlara ve iâşe araçları olmayan bir sahaya rastlayacak ve kesin sonuç yerinden de uzak kalınacaktır. Türkler Erzurum bölgesinde zafer kazandığı sürece, Rusların daha güneyden ilerlemeleri Türkler için bir tehlike oluşturmaz.

Bu durumda Ruslar için takip edilecek asıl istikametler, Aras Vadisi ile Oltu - Erzurum istikametleridir. Bu iki istikamet de mevcut yol ağı bazı dağ silsileleriyle birbirinden ayrılmıştır. Aras Vadisi'nde sınırın hemen yakınında, Zivin mevzii vardır. Bu mevzi 1877 - 1878 Savaşı'nda önemli bir rol oynamıştı. Çünkü bugünkü sınırın durumuna göre Rusların elinde bulunan Oltu bölgesi, bu mevziyi âdetâ daha şimdiden kuşatmış bulunuyordu. Burada oynak bir savunma yapılması daha uygun görülüyordu. Yani Rusları önce memleketle sokmak, sonra taarruz etmek. Bununla birlikte Ordu Komutanlığı, ordunun bütün kuvvetle kesin sonuç istikametlerine sevk edilecek şekilde toplanmasına karar verdi.

Ruslar aynı zamanda, Van Gölü ile Aras Vadisi arasındaki bölgeden önemli kuvvetler yürütmeden yalnız Aras Vadisi'nden ilerleyecek olursa, Aras Vadisi ile Van Gölü arasında toplanmış olan Türk kuvvetleri, Aras Vadisi'nden ilerleyen Rus kuvvetlerinin yanına doğru güneyden etkili taarruzlarda bulunabilirler. Fakat iâşe zorluğu uzun süre bu bölgede

²¹ Erzurum ili Horasan ilçesine bağlı Aras bucağının eski adıdır. (Akbayar; s.166.)

bulundurulacak Türk kuvvetlerinin miktarını sınırlamaktadır. Bu bölgede bulundurulabilecek kuvvetten fazlası Erzurum etrafında toplanacaktı. Toplanma, ayrıntılı olarak aşağıdaki şekilde yapılmıştı:

Ordu emrinde başlangıçta nizamiye birliği olarak 28 nci Piyade Tümeni (Erzurum, 9 ncu Kolorduya mensup), 33 ncü Piyade Tümeni (Van, 11 nci Kolorduya mensup), 37 nci Piyade Tümeni, Bağdat 2 nci Süvari Tümeni, Erzurum hudut taburları, jandarma birlikleri ve ihtiyat süvarileri (dört tümen, bir tugay).

Bu birliklerden sınır birlikleri ile garnizonları sınıra yakın olan jandarmalar sınır muhafızı olarak yerlerinde bırakıldı. Van ve daha güney bölgesinde bulunan taburlar ve burada kurulan ihtiyat tugayı Van civarında toplattırıldı. Deniz sahilinde bulunan jandarma taburları da sahildeki sınıra bırakıldı. Diğer jandarma taburları, Erzurum Kalesi'nin işgal kuvveti olarak Erzurum'a çekildi. 33 ncü Tümen Tatak'a geldi. 28 nci Tümen Erzurum civarında kaldı. İhtiyat süvarilerinden 2 nci ve 3 ncü Tümenler Eleşkirt Vadisi'ne, 1 nci ve 4 ncü Tümenler ile sonradan 2 nci Nizamiye Süvarisi Aras Vadisi'ne çekildi. 37 nci Tümen Musul – Bitlis istikametinde yürüyüşe geçirildi.

Başkomutanlık başlangıçta, 9 ncu ve 11 nci Kolordulardan ikişer tümenin [9 ncu Kolordudan 17 nci Tümen Bayburt, 29 ncu Tümen Erzincan ve 11 nci Kolordudan 18 nci Tümen ile 34 ncü Tümen Harput, Muş] deniz yoluyla diğer savaş sahasına gelme hakkını muhafaza ediyordu. 11 nci Kolordunun iki tümeni Sivas istikametinde yürüyüşe geçirilmişti. Fakat daha sonra Başkomutanlık bu hakkından feragat etti. 9 ncu ve 11 nci Kolorduların bütün tümenlerini 3 ncü Ordu emrine verdi. 9 ncu Kolordunun iki tümeni Erzurum'un doğusunda, 9 ncu Kolordunun 29 ncu Tümeni Erzurum'un batısında ve 17 nci Tümeni de Erzurum - Çoruh Vadisi arasında toplattırıldı.

Erzurum kaleydi ve Erzurum Kalesi adını taşıyordu. Gerçekte burası eski tabyalardan ibaretti. Bu tabyalar 80 yıl önce toprak ile taş duvarlardan yapılmıştı ve hiçbir önemi yoktu. Kalenin takviye edilmesi ve silahlandırılması için elde çok az miktarda olmak üzere, tel engellerden başka bir şey yoktu. Avrupa'dan malzeme getirilmesine artık imkân kalmamıştı. Bölgede ağaç krizi hüküm sürüyordu. Bu sebeple engel kazıklarının da ancak az miktarda tedarik edilmesi mümkündü. Bu durumda kalede toprak veya taş işleri yapılabilecekti. Fakat bunun için de istihkâm araç gereçleri, özellikle kazma eksikti. Kaleyi tahkim için ayrılan amele kuvveti azdı. Bu durumda Erzurum tahkimatını çok iyi kuvvetlendirmek mümkün olmuyordu. Burası ancak gelişigüzel tahkim edilmiş bir sahra mevzisinden başka bir şey değildi.

Kalenin topları da değersizdi. Aslında 200'den fazla top vardı. Fakat hiç modern top yoktu. Topların çoğunluğu krupp topuydu; yani bizim

1871'deki²² eski sahra topu. Miktarı az olan büyük çaplı toplar da eski modeldeydi. Büyük çaplı topların en büyüğünün çapı 15 cm'yi geçmiyordu.

Barış zamanında İstanbul'da, Erzurum'un yeniden tahkimi için harita üzerinde birçok kez planlar yapılmıştı. Arazi üzerinde de keşiflere başlanılmıştı. Seferberliğin ilanı bu işi de kesintiye uğrattı. Şimdi de General Poselt,²³ komutan olarak Erzurum'a gönderildi. Adı geçen kişi 1915 martına kadar Erzurum'da çalıştı. Bununla birlikte Ağır Topçu Yarbayı Stange,²⁴ İstihkam Binbaşı Staszewski,²⁵ bir levazım subayı, bir itfaiye subayı (İtfaiye subayı 1915 ekimine kadar kaldı) çalışıyorlardı. Yerinde keşif yapıldıktan sonra, Erzurum'un çepeçevre kapalı bir kale olmasına imkân sağlayacak uygun arazisinin olmadığı kanaatine varıldı. Eski tabyalar hattındaki boğaz mevzileri sahra tahkimatı şeklinde inşa ettirildi. Güneyde Palandöken boğazı, doğuda Deveboynu Boğazı ve ilerisinde bulunan Öyükler Tepeleri, Uzunahmet ve bunun kuzeyinde Çobandede mevzileri, kuzeydoğuda küçük kayalıklardan oluşan Karagöbek Tepeleri Fırat'ın kaynağını oluşturan boğazı kapatıyordu.

Arazinin gereği olarak bizim önceki Alman kurallarından bile bile ayrıldık ve Erzurum'un doğu cephesinde savaşın başından itibaren birbiri arkasınca birçok kez, birçok mıntika tahkim ettik. Burada kaleye tahsis edilmiş kuvvet olarak barış zamanında yalnız kale topçusu ile bir de piyade vardı. Başka kuvvet yoktu. İkmal birliklerinin büyük kısmı ve jandarma taburları kaleye tahsis edildi ve Erzurum'a gönderildi.

3 ncü Ordu takviye edildiği için artık bir Türk taarruzu da ihtimal dâhiline girdi. Bir Türk taarruzu, Türkler için söz konusu olan iki istikametten yapılabilir. Aras Vadisi'nden ve Oltu üzerinden. Ordunun toplanma tarzı bu iki istikametten taarruza uygundu. Rus bölgesindeki halkın büyük kısmını Ruslara karşı ayaklandırmak için, Türklerin ileri harekâta geçmelerini bekledikleri gelen haberlerden anlaşıyordu. Azerbaycan'a saldırmış olan Ruslara karşı da İran ayaklanacaktı. Türk dostu ileri gelenlerinden Simko, Ruslar tarafından İran'dan dışarı çıkarıldı ve daha sonra katledildi.²⁶

²² Prusya ile Fransa arasında 1871 yılında yapılan savaşta kullanılan toplar. Fransa'nın yenildiği bu savaşın sonunda Almanya'da imparatorluk, Fransa'da Üçüncü Cumhuriyet ilan edilmiştir. (Türkiye Tarihi c. 3, Osmanlı Devleti 1600 - 1908, Umut Matbaacılık, İstanbul, 1997, s. 461.)

²³ Prusyalı Albay. Türkiye'deki Alman İslah Heyetinde çalışmıştır. 1914 - 1915 yılları arasında Türk ordusunda tuğgeneral rütbesiyle askerî komisyon üyesi ve Erzurum mıntıkası komutanı olarak görev yapmıştır. (Deutsche Offiziere in der Türkei, s. 18. Türkiye'de Alman Subaylar, s. 15.)

²⁴ Prusyalı Binbaşı Stange, 1914 - 1917 yılları arasında Türk ordusunda yarbay rütbesiyle 21 ncı Piyade Alayında görev almış ve albay rütbesiyle İstanbul'daki yedek birliklerin müfettişliğini yapmıştır. Stange, halka İbrahim Bey olarak tanıtılmıştır. (Görgülü; s.111. Deutsche Offiziere in der Türkei, s. 21, Türkiye'de Alman Subaylar, s. 18.)

²⁵ Prusyalı Yüzbaşı Staszewski, 1914 - 1918 yılları arasında Türk ordusunda binbaşı rütbesiyle barış döneminde Edirne'de mühendis subay, savaş döneminde de Kafkas ve Filistin cephelerinde istihkâm birliği komutanlığı görevlerinde bulunmuştur. Son olarak 16 ncı İstihkâm Taburunda bölük komutanlığı yapmıştır. (Deutsche Offiziere in der Türkei, s. 23. Türkiye'de Alman Subaylar, s. 21.)

²⁶ Simko, Ruslar tarafından öldürülmedi; asıl ismi İsmail olan bu fesatçı (şerir) İstiklal Savaşı'nda da kâh lehte kâh aleyhte olarak Van vilayeti ve İran sınırı dâhilinde lanet edilecek işler yapmaktan geri durmamış, nihayet İran'da katledilmiştir. (Yarbay Hakkı)

Diğer taraftan Türkiye'deki Ermenilerin de Türkiye aleyhine zararlı fikirler taşıdıklarına dair birtakım belirtiler mevcuttu. Bu nedenle Rusların ilerlemeleri üzerine Türkiye'deki Ermenilerin de Türklere karşı isyan çıkaracakları ihtimalini hesaba katmak gerekirdi.

Türklerin toplanması genel surette ekim ayında son buldu. Yalnız birkaç ikmal ve jandarma taburu Erzurum'a ve 37 nci Tümen de Bitlis'ten kuzeye doğru yürüyüş hâlindeydiler. Ordu kış için daha geniş konaklama hazırlıkları ile meşgulken savaş ansızın başladı.

29 Ekimde Türk ve Rus filoları Karadeniz Boğazı önünde muharebeye tutuştular. Bunun üzerine Ruslar derhâl Kafkas Cephesi'nde taarruza geçtiler.

Bu olaydan sonra Başkomutanlık, 10 ncu Kolorduyu da 3 ncü Ordu emrine verdi ve garnizonlarından harekete geçirdi. 10 ncu Kolordu (bu Kolordu 30 ncu, 31 nci, 32 nci Tümenlerden oluşmuştu. 30 ncu Tümenin merkezi Sivas, 31 nci Tümenin Amasya, 32 nci Tümenin Samsun'daydı.) elbise ve teçhizat konularında 11 nci Kolordudan daha iyi durumdaydı. Bu kolordu Balkan Savaşı'nın son safhasına katılmış ve orada kullandığı malzemeyi henüz tamamen ikmal edememişti.

4. Kasım Ayında Köprüköy Civarında Yapılan Muharebeler

Savaştan sonra anlaşıldığı üzere savaşın ilanı sırasında Rusların, Kafkas bölgesinde toplam 160.000 kişilik düzenli birlikleri vardı. Batum, Aleksandropol,²⁷ Erivan ile sınır arasında 1 nci Kafkas Kolordusu (20 nci ve 39 ncu Piyade Tümenlerinden kurulu), 66 ncı İhtiyat Tümeni, 1 nci, 2 nci ve 3 ncü Plaston Tugayları, 1 nci ve 2 nci Kazak Tümenleri, bir Sibiryâ süvari tugayı bulunuyordu. Bu kuvvetin gerisinde Tiflis'te 2 nci Türkistan Kolordusu vardı. Bu kuvvetler taarruz hareketi için gönderilmiştir.

Bunlar 86 piyade taburu, 96 süvari bölüğü, 258 top ve yaklaşık 90.000 personeldi. Bu kuvvetin komutanı Genel Vali ihtiyar Prens Voronzof Doskof idi. Gerçek komutan ise bunun yardımcısı General Mişlayevski idi. Türk Genel Karargâhında toplanan haberlere göre Ruslar hakkında doğru bilgiler alınmış ve Rus kuvvetleri iyi tahlil edilmişti.

Ruslar 1 Kasım 1914'te sınırı geçtiler. Türk sınır muhafızları geri çekildi. İğdir ve Kağızman bölgesinden 3 ncü Piyade Tugayı ve 1 ½ süvari tümeni ilerliyordu. 66 ncı İhtiyat Tümeninden bir tugay, 1 nci ve 2 nci Plaston Tugayları, bir Kazak tümeni, bir Sibiryâ süvari tugayı. Bu kuvvetler Bayezit, Diyadin, Karakilise (Karaköse)²⁸'yi işgal ettiler. 3 ncü Türk İhtiyat Süvari Tümeni bu kuvvetlerin önünde Karakilise güneyindeki dağlara çekildi.

Aras Vadisi'nde 1 nci Kafkas Kolordusu ve bir Kazak tümeni ilerliyordu. Bu kuvvet 5 Kasım 1914'te saat 09.30'da Köprüköy'e ulaştı. 2 nci

²⁷ Aleksandropol, aslen Leninakan olan ve Türkler tarafından Gümrü olarak adlandırılan şehrin ismidir, 1924 yılına kadar Aleksandropol olarak geçmektedir. www.sosyaldersi.kebirhostnet/cografya/turk_dunyasi/kafkaslar/ermenistan.htm

²⁸ Ağrı il merkezinin eski adıdır. (Akbayar, s.90.)

Türk Nizamiye Süvari Tümeni bu kuvvetle sıkı teması koruyarak Aras'ın kuzeyinden çekiliyordu. 1 nci ve 4 ncü İhtiyat Süvari Tümenleri ile Eleşkirt'ten Velibaba yoluyla gelmiş olan 2 nci İhtiyat Süvari Tümeni de Aras'ın güneyindeki dağlarda kaldılar. 11 nci Kolordunun 18 nci ve 34 ncü Tümenleri Erzurum'un doğu cephesinde toplatıldı.

Bir Rus piyade tugayı Oltu'dan İd²⁹ üzerine ilerliyordu. Rusların bu ileri hareketten amaçları cepheyi küçültmekti. Yüksek rütbeli bir Rus subayının anlattığı "Ruslar el çabukluğuyla Erzurum'u ele geçirmek amacıyla bu işe girişmişlerdir" sözü gerçeğe daha uygun görünüyor. Oltu'dan ilerleyen Rus kuvvetleri doğru tahmin edilmiştir. Aras Vadisi'nden ilerleyen Rus kuvvetini, Türk süvarileri kesin olarak bir piyade ve bir süvari tümeni tahmin ettiklerini ve bu kuvvetin gerisinde başka bir Rus kuvveti bulunmadığını haber vermişlerdi. Bu bilgi ve durum Türk Ordu Komutanlığında Aras Vadisi'ndeki Rus kuvvetlerine karşı kısmi bir başarı elde edilebileceği ümidini uyandırdı.

Savaşın bu şekilde başlaması çok arzu edilmişti. Çünkü birçok Türk komutanının kendi birliklerine karşı güvenleri azdı. Bazı görüşmelerde Türk birliklerinin taarruz edemeyecekleri görüşü sabit bir fikir hâlini almıştı. Bu yanlış hüküm ve kanaati temelinden sökmek ve birliklere başlangıçta kolay vazife vermek suretiyle kendilerine olan güvenlerini artırmak fırsatı burada ortaya çıkmıştı. Geriden daha kuvvetli Rus birliklerinin Oltu'dan İd üzerine ilerlemesi muhtemel görüldüğünden, 9 ncu Kolordunun 17 nci Tümenini Erzurum'un kuzeyinde ve 29 ncu Tümenini de Erzurum müstahkem mevkiinde bırakmak gerekmişti. Taarruz harekâtı 9 ncu Kolordunun 28 nci Tümeni ile 11 nci Kolordunun Erzurum'daki 18 nci ve 34 ncü Tümenleri tarafından yapılacaktı. 11 nci Kolordunun Tutak bölgesinde toplanmış olan 33 ncü Piyade Tümeni de güneyden Köprüköy istikametinde hareket ettirilmişti. Bu tümen ile irtibat çok güçtü. Takdire değer ki, burada ilk defa ölen kişi bir telgraf memuruydu. Bu memur Palandöken Boğazı'nda donmuştu. Ruslar Köprüköy civarında kalmışlardı. 6 Kasım 1914'te akşamın alaca karanlığında 18 nci ve 34 ncü Tümenler Hasankale Dağı'nın batı eteklerine sürüldüler ve 7 Kasım öğleden evvel bu dağın her iki tarafından toplu bir hâlde harekete geçtiler. 28 nci Piyade Tümeni bunları ikinci hatta takip ediyordu. 2 nci Nizamiye Süvari Tümeni Rusların kuzey tarafına düşecekti. 7 Kasım'da tam manasıyla kasım havası vardı. Karla karışık yağmur yağıyordu. Ruslar Köprüköy'ün batısındaki düz sırtlarda bulunuyorlardı. Her iki Türk tümeni yeteri kadar keşif yapmadan ve emniyet önlemlerini almadan dağlık araziden ilerliyorlardı. Tümenlerin kolbaşıları birkaç top ateşine maruz kaldılar. Bunun üzerine kollarda düzensizlik başladı. Komutanların beceriksiz hareketleri ve birliklerin hazırlıksız duruma düşmeleri bütün taarruzun durdurulmasıyla sonuçlandı. Komutanlar 8 Kasım 1914'te de birliklerini tekrar taarruza geçirip geçiremeyecekleri konusunda şüphe duyuyorlardı. Kısa bir süre önce otomobil ile Hasankale'ye gelmiş olan Ordu Komutanlığı bu durum karşısında 33 ncü Tümene kesin bir emir vermedi. Bu birliği, yalnız başına düşmanla muharebeye girmemesi için

²⁹ Erzurum iline bağlı Narman ilçesinin eski adıdır. (a.g.e.; s. 78.)

durum hakkında aydınlatıldı. 8 Kasım için düşmanı güneyden kuşatma harekâtından vazgeçilmişti. Dağılan bu birliklerde düzeni yeniden sağlamak amacıyla Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa bizzat 11 nci Kolorduya gitti. Ordu komutanının yaptığı etki ve komutanlardan gelen olumlu bilgi üzerine 8 Kasım'da taarruza karar verildi. Bugün hava tamamıyla açıktı. Ordu Komutanlığı Hasankale civarındaki kale harabesinde muharebe sahasının büyük kısmını görebilecek ve muharebenin idaresini bizzat elinde tutabilecek durumdaydı. 28 nci Piyade Tümeni sağ kanada sürüldü. Bu tümenin bir kısmı da Aras'ın güneyine gönderildi. Taarruz başarıyla yapıldı. Ruslar öğleden sonra mevzilerini boşalttılar. Fakat boşalan mevziin bir ileri mevzi olduğu anlaşılmıştı. Asıl mevzi daha doğudaki dağlarda ve yaklaşık Köprüköy - Hızardere hattındaydı. Bu muharebe düşmanın şimdiye kadar yapılan tahminlerden çok daha kuvvetli olduğunu da ortaya çıkardı. 1 nci Kafkas Kolordusunun bütün alay numaraları, bir Plaston tugayı, bir Kazak tümeni tamamıyla karşımızdaydı ve 2 nci Türkistan Kolordusunun da bu birliklerin gerisinde olduğunu esirler söylüyorlardı. Bu bilgi gerçeğe uyuyordu. 2 nci Türkistan Kolordusu da getirilmişti. Diğer birlikler hakkında alınan bilgiler, tüm ayrıntılarıyla doğru değildi. 3 ncü Ordu Komutanlığı mevcut bilgi ve duruma göre bütün ordu birliklerinin katılımıyla yapılacak taarruzda başarılı olunacağı ümidini besliyordu. Rus asıl kuvvetlerinin Aras Vadisi'nde bulunduğu anlaşıldıktan sonra Ordu Komutanlığı Rusların artık İd üzerinden taarruz yapmayacaklarına ihtimal verdi ve 9 ncu Kolordunun geride bırakılmış olan iki tümenini de Aras bölgesine sevk etti.

33 ncü Piyade Tümeni ancak 9 Kasım'da Aras Çayı'nın oluşturduğu boğazın kuzey çıkışındaki Ekrek'in³⁰ güneyinde bulunduğundan, tümen komutanı orada tamamıyla gizlenmiş kalmıştı. Top seslerine göre ilerlemek gerektiğini hiç düşünememişlerdi. İhtiyat süvari tümenleri de Hesinkan³¹ köyü civarında atıl kalmışlardı. 8 Kasım'da güneye atılmış olan iki Kazak alayı bu yüzden kurtulmayı başarmıştı. 33 ncü Piyade Tümeni şimdi de güneyden Köprüköy istikametinde kuşatıcı taarruz yapmaya uygun durumda bulunuyordu. 33 ncü Tümenin ardından 37 nci Tümen de bu mıntıkeya gelmişti. Yaklaşma yürüyüşü yapan birliklere bir gün istirahat verebilmek için taarruz gününün 11 Kasım'a bırakılmasına karar verilerek, taarruz bu tarihe ertelendi. 10 Kasım günü öğleden sonra Hasan İzzet Paşa, sebepsiz yere orduya olan güvenini kaybetmişti. Adı geçen kişi geri çekilmek istiyordu. Büyük zorluklarla bu fikrinden vazgeçirildi ve taarruz kararından geri dönülmedi. Güneyden yapılacak kuşatmadan başka kuzeyden de 29 ncu Piyade Tümeniyle kuşatma yapmak isteniliyordu. Bu tümen, Aras'ın kuzeyindeki dağ silsilesinden doğuya doğru ilerliyordu. 17 nci Piyade Tümeni ordu ihtiyatı olarak Hasankale'de tutulmuştu. 11 - 12 Kasım'da taarruza devam edildi. Daha çok güneyden yapılan kuşatma ile taarruz yavaş yavaş, fakat başarıyla ileri götürüldü. Ruslar dağ topları bakımından bize karşı geri

³⁰ Erzurum ili Narman ilçesine bağlı Yanıktaş köyünün eski adıdır. (Köylerimiz, İç İşleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1968, s.647. Türkiye Mülki İdare Bölümleri 1 Kasım 1985 Durumu, İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s.322.)

³¹ Siirt ili Eruh ilçesi Bağgöze bucağına bağlı Özlüpelit köyünün eski adıdır. (a.g.e.; s.707.)

durumda bulunuyorlardı ve sahra topraklarını da dağlara çıkaramıyorlardı. Türk sahra toprakları Hasanköy - Köprüköy arasındaki alçak tepelerden iyi tesir edebiliyorlardı. Ruslar 13 Kasım'da her taraftan çekilmeye başladılar. Bazı yerlerde artçı muharebeleri yapıyorlardı. Ruslar birkaç yüz esir verdiler. Ruslar ara sıra, örneğin Köprüköy'ün doğusundaki 1905 rakımlı tepede süngü muharebesine kadar dayandıkları hâlde, gene düzen içinde çekilmeyi başardılar. Rusların başarı ve düzen içinde çekilmelerine Türklerin ağır davranışları sebep olmuştur. Komutanlar çabuk hareket etmeyi bilmiyorlardı. Tertibat ve muharebe için yayılmaları çok uzun ve zor oluyordu. Askerler gerçekten çok itaatkâr ve çok cesurdur. Fakat düşman üzerine çok çabuk atılma ruhu noksan, doğu terbiyesi fazla ve faaliyetten çok hareketsiz kalmaya daha fazla kıymet vermektedir. 37 nci Piyade Tümeninin tam anlamıyla kullanılmaya elverişli olmadığı anlaşıldı ve bu tümen eğitim öğretim için Tutak'a gönderildi. Ancak manevi açıdan büyük bir başarı elde edilmişti. Savaş bir zaferle açılmıştı. Taarruz etmeyi bilmediği iddia edilen Türkler, kuvvetli bir mevzii taarruzla ele geçirdiler. Üstsubaylardan birinin, "Türklerin bir taarruz savaşı başlatmaları asla söz konusu olmamıştır." sözü başarının uyandırdığı etkiyi gösterir. Hâlbuki bu söz gerçeğe tam anlamıyla uygun değildir. Birlikler çok soğuklarda büyük zorluk ve sıkıntılara maruz kalmışlardı. Birliklerin çoğu birbirlerine karışmıştı. Bu nedenle 14 ve 15 Kasım'da iki günlük istirahat verildi ve ileri harekâta ancak 16 Kasım'da devam edilebildi. İleri harekât Aras'ın her iki tarafından ve daha kuzeyindeki tepelerden yapıldı. Aras'ın güneyinde 33 ncü Piyade Tümeni ve kuzeyinden 11 nci Kolordunun diğer iki tümeni ve bunların kuzeyinde de 9 ncu Kolordu ve 2 nci Nizamiye Süvari Tümeni (süvariler dağlık arazide iyi hareket ediyorlardı. Avrupa'da böyle arazide süvariler hareket edemezler.) ilerliyordu. Ruslar şimdi Azapköy'nün kuzeydoğusundaki bir kayalık sırtta bulunuyorlardı. 17 Kasım'da bu sırtlara taarruz edildi ve karanlık basmadan önce Rus mevzileri ele geçirildi. 29 ncu Piyade Tümeni ve 2 nci Süvari Tümeni akşam üstü sol kanatta ve Sanamer'in³² batısında bulunuyordu. Arazi birbiri ardında paralel bir sıra sarp sırtlar hâlinde olup doğuya gittikçe daha çok yükseliyordu.

Arazinin bu oluşumu haritadan anlaşılamaz. Bununla beraber Ruslar müteakip sırtlara çekilerek savunmayı devam ettirebilirlerdi. Bu mevzilere yapılacak cephe taarruzları çok zor olur ve çok kayıp verilir. Kanatlarda Aras'ın güneyinde ve kuzeyindeki dağlarda büyük bir başarı sağlanamamıştı. Yeniden yapılacak taarruzun sonuçsuz kalacağından korkuluyordu. Taarruza devam edebilmek için 10 ncu Kolordunun ulaşmasının beklenmesi daha uygun görülüyordu. Şimdi savaşın tehdit edici unsuru olan cephanenin eksikliği de etkisini göstermişti.

Ordunun geri bölgesindeki depolardan ileriye doğru ikmal nakliyatı çok uzun sürüyordu. Türkiye'de cephanenin durumundaki olağanüstü zorluklar sebebiyle muharebelerde cephanenin çok idareli ve ihtiyatlı kullanılması

³² Erzurum'un Horasan ilçesine bağlı köy. Sırayla Kuşburnu ve günümüzde Hacı Ahmet ismini almıştır. (a.g.e.; s. 320.)

hakkında İstanbul'dan sert emirler geliyordu. Ordu şimdi düşmanla sıkı temasta kalacak olursa, 10 ncu Kolordu bu cepheye gelinceye kadar, bütün topçu cephanesinin büyük bir muharebe vermeden harcanması muhtemeldi. Komutanlar cephane sarfiyatını sıkı bir denetim altına alamıyorlardı. Düşmanla aramızdaki mesafeyi büyütmek için ordu Todaveren³³ - Haran³⁴ - Menevürt³⁵ hattına çekildi ve burada tahkimat yaparak yerleşmeye başladı. 2 nci Nizamiye Süvari Tümeni sağ kanada alındı. Çünkü bu kanatta yem temini daha kolaydı.

Ordu karargâhı Köprüköy'e çekildi. Geri çekilme hareketi 21 - 22 Kasım'da karlı ve fırtınalı bir havada, düşman tarafından taciz edilmeden yapıldı.

Aralık ayının ikinci yarısında 10 ncu Kolordunun son kademeleri gelinceye kadar, sükûnet devam etti.

Ruslar, 17 Kasım'da kaybettikleri mevzii tekrar işgal etmekle yetindiler ve daha fazla ilerlemediler. Türkler ise bu süre zarfında orduyu takviye ettiler ve mevcutları sağlamlaştırdılar. Çok miktarda ikmal askeri orduya katıldı. Eğitim ve öğretim de devam edildi. Komutanların ve birliklerin kendilerine güvenleri artmıştı. Feld Mareşal von der Goltz,³⁶ o zamanki durumu sonradan "iyi bir baskın" ifadesiyle açıklamıştı. Her iki taraf bulundukları yerlerde siperler kazdılar.

1 nci, 2 nci ve 4 ncü İhtiyat Süvari Tümenlerinin istihdamları sağlanabilmiş durumda değildi. Emniyetsizlik ve yağmacılık da ordu için sakıncalıydı. Bu nedenle bu tümenler lağvedildi. Faydalanılacak kısımları

³³ Erzurum ili Horasan ilçesine bağlı Kükürtlü köyünün eski adıdır. (a.g.e.; s. 320.)

³⁴ Erzurum ili Horasan ilçesine bağlı Kırkdikme köyünün eski adıdır. (a.g.e.; s.320.)

³⁵ Erzurum ili Horasan ilçesine bağlı Küçükkonak köyünün eski adıdır. (a.g.e.; s.320.)

³⁶ Colmar Baron von der Goltz 1843 yılında Bielkenfeld'de doğmuştur. 1883 yılında Alman İslah Heyetinde eğitim subayı olarak Türkiye'ye gelmiştir. 1885 yılında Albay Kaehler'in başında bulunduğu İslah Heyetinde, Albay Kaehler'in ölümü üzerine onun yerine geçmiştir. O dönemde İstanbul'da bulunan Harp Okulu ve Harp Akademisinde öğretim üyeliği ve yöneticilik yapmıştır. 1886 yılında Genelkurmay ikinci başkanı olmuştur. Yeni bir reorganize planı üzerinde çalışmaya başlamış, bu kapsamda askerî okulların yeniden ele alınması, askere alınma kanununun çıkarılması, ordunun silahlandırılması gibi faaliyetlerde bulunmuştur. İyi bir teşkilatçı ve taktikçi olan Goltz Paşa öğretim üyeliği sırasında derslerini daima uygulamalı olarak vermiştir. Askerî okullarda genel kültür dersleri büyük ölçüde azaltılarak yerine askerî amaçlı birtakım dersler konmuştur. Türk Alman askerî eğitim ilişkilerinin geliştirilmesinde ve Türk subaylarının yetiştirilmesinde von der Goltz Paşa'nın büyük emeği vardır. 1896 yılında Almanya'ya döndüyse de askerî danışman olarak Türkiye ile ilişkisini sürdürmüştür. 1911 yılında mareşalliğe yükselmiştir. 1915 yılında Osmanlı genel karargâhına atanmıştır. Çanakkale Muharebeleri sırasında 17 Ağustos 1915 tarihinde Saros Körfezi bölgesinin 1 nci Orduya devredilmesi üzerine, Saros grubunun 1 nci Ordu komutanlığı görevini yürütmüştür. Nitekim Çanakkale Komutanı Cevat Paşa, Goltz Paşa ile ilgili olarak "Bu yıllarda yetişmiş Osmanlı subaylarının hemen hepsinde Goltz Paşa'nın hocalık hakkı vardır" sözleriyle değerlendirmiştir. 6 Aralık 1915 tarihinde, Irak cephesinde yeni kurulan Osmanlı 6 ncı Ordusunun komutanlığına atanmış ve Bağdat'ta göreve başlamıştır. Buradaki komutanlığı sırasında 19 Nisan 1916 tarihinde tifüs hastalığından vefat etmiştir. 1898 yılında yazdığı "Osmanlı - Yunan Seferi" ve 1913 yılında yazdığı "Genç Türkiye'nin Hezimet-i İlmân-ı İtilası" ile birlikte toplam 23 eseri bulunmaktadır. (Görgülü; s.97, 164, 166. Büyük Larousse, c.9, s.4623,4624. Türkler Ansiklopedisi, c.9, s.202. www.101koleksiyon.com.)

2 nci Nizamiye Süvari Tümenine katıldı. Diğerleri de hayvanlarından nakliyatla yararlanılmak üzere menzil emrine verildi.

Ordu cephesinin diğer kısımlarında şu duruma gelinmişti:

Albay Kazım Bey³⁷ komutasındaki Van Müfrezesi 13 Aralık'ta Kutur Boğazı'nı işgal etti. Fakat burada çok kuvvetli Rus birlikleriyle karşılaştı. Ruslar, Eleşkirt Vadisi'nde durmuşlardı. Buradaki Rus kuvvetleri karşısında 37 nci Piyade Tümeni ve Tutak civarında 3 ncü İhtiyat Süvari Tümeni bulunuyordu. Bu iki tümenin de birlikleri tamamıyla işe yaramaz bir hâlde idi. Rusları burada şimdilik, bunların sadece varlıkları durdurtmuştu.

Sahilde İstanbul'dan gönderilmiş birtakım Türk gönüllü birlikleri vardı. Bu bölgede cesur Doğu Karadeniz halkı ve Rus arazisinde Acaralılar ayaklandılar. Her ikisi de Türk sınır ve jandarma birlikleriyle birlikte, Rus birliklerini sınır üzerinde birkaç muharebeden sonra geri attılar ve Batum istikametinde takiplerine devam ederek Borçka önüne geldiler.

Köprüköy Muharebesi Hakkında Değerlendirme

Ruslar 1 Kasım 1914'te sınırı birkaç yerden geçmişlerdi. Bu sırada 3 ncü Ordunun konuş durumu şu şekildeydi:

- 9 ncu Kolordu: Karargâhı Erzurum'da,
- 17 nci Tümen: İspir ve Kuşmaşat bölgesinde,
- 28 nci Tümen: Erzurum ve batısındaki köylerde,
- 29 ncu Tümen: Erzurum ve batısındaki köylerde,
- 11 nci Kolordu: Karargâhı Hasankale'de,
- 18 nci Tümen: Hasankale ve batısında,
- 33 ncü Tümen: Tutak bölgesinde,
- 34 ncü Tümen: Hasankale'nin doğusunda,
- 13 ncü Kolordu: 37 nci Tümen ile Muş'a doğru yürüyüşte,
- 2 nci Nizamiye Süvari Tümeni: Erzurum'un kuzeyinde,
- 1 nci İhtiyat Süvari Tümeni: Aras'ın kuzeyinde, Köprüköy bölgesinde,
- 2 nci İhtiyat Süvari Tümeni: Karakilise bölgesinde,
- 3 ncü İhtiyat Süvari Tümeni: Diyardin'de,
- 4 ncü İhtiyat Süvari Tümeni: Aras'ın güneyinde, Velibaba bölgesinde,

³⁷ Orgeneral Kazım Fikri Özalp (1318-P.29) 1882 yılında Yugoslavya'ya bağlı Köprülü'de doğmuştur. Birinci Dünya Savaşı sırasında 17 Mart 1914 - 26 Mart 1915 tarihleri arasında Van Jandarma Alay komutanlığı görevinde bulunmuş, 26 Mart 1915'te Seyyar Jandarma Tümen komutanlığına, 15 Ağustos 1915'te 36 ncü Tümen komutanlığına atanmıştır. 1920 - 1946 yılları arasında Balıkesir milletvekilliği ve aynı zamanda 26 Mart 1924 - 1935 yılları arasında TBMM başkanlığı, 1935'te Milli Savunma bakanlığı, 1950 yılında Van milletvekilliği yapmıştır. (Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, s. 187.)

Van İhtiyat Süvari Tümeni: Bargiri'de;³⁸

Van Jandarma Tümeni: Van bölgesinde idi.

3 ncü Ordu Komutanlığı, Ruslar taarruz etmediğine göre Kafkasya'ya doğru şu şekilde taarruz etmeyi düşünüyordu;

9 ncu Kolordu ve 2 nci Süvari Tümeniyle Oltu istikametinde,

11 nci Kolordu: 18 nci ve 34 ncü Tümenler, 1 nci ve 4 ncü İhtiyat Süvari Tümenleriyle Erzurum - Sarıkamış istikametinde,

33 ncü Tümen, 2 nci ve 3 ncü Süvari Tümenleriyle Toprakkale istikametinde ilerlemek, diğer birlikleri bulundukları yerde bırakmak.

13 ncü Kolordunun 37 nci Tümeni henüz toplanma bölgesine gelmediği için plana dâhil edilmemişti.

Yukarıdaki toplanma durumu, ordunun taarruz planına göre aldırılmıştı.

Rusların taarruz etme durumuna göre de 3 ncü Ordu Komutanlığı kesin sonuçlu muharebeyi Erzurum'un doğusunda, Höyükler mevzisinde kabul etmek istiyordu. Bu takdirde Hasankale bölgesindeki 18 nci ve 34 ncü Tümenlerle, Tutak havalisindeki 33 ncü Tümen ve yürüyüş hâlinde bulunan 37 nci Tümen Erzurum'a çağırılacak. İhtiyat Süvari Tümenleri de Rusların güney kanat ve gerilerine doğru kullanılacak.

Ordunun toplanma durumu her iki amaca da hizmet ediyordu. Fakat ordu karargâhında daha çok savunma fikri hâkimdi. Ruslar sınırı geçtikleri sırada verilen emirler ve alınan tertibat tamamen savunma esaslarına göreydi. Hâlbuki Ruslar çok geniş cephe ile altı yerden sınırı geçmişler ve kuvvetlerini çok dağıtmışlardı. Bizim kuvvetlerimiz ise daha topluydu ve dâhilî hat üzerinde bulunuyordu. Düşmanın dağınık durumdaki kuvvetlerini birer birer yakalayarak yok etmek mümkündü.

Höyükler mevzisinde savunma, sabit fikir hâlini aldığı için düşmanın dağınık durumundan yararlanılması durumu düşünülmedi.

Karadeniz'deki olay üzerine Rusların Kafkasya'daki ordularıyla taarruzi harekâta geçeceklerine ihtimal veriliyordu. Orduyu daha toplu bir duruma getirmek için 30 Ekimde şu emir verilmişti:

3 ncü İhtiyat Süvari Tümeni Karaköse'nin hemen doğusunda, 2 nci İhtiyat Süvari Tümeni Karaköse ve batısında 15 km'lik bir sahada toplanacak ve komutasını Karaköse'deki 3 ncü Tümen komutanı üstlenecek,

1 nci İhtiyat Süvari Tümeni Köprüköy - Masra bölgesinde,

4 ncü İhtiyat Süvari Tümeni Velibaba Deresi'nin batısında Kalpulas - Aras arasında bulunarak 1 nci Tümen komutanının emrine girecek ve Süvari Kolordusu karargâhı da 1 nci Tümene katılacak,

³⁸ Van'ın Muradiye ilçesinin eski adıdır. (Akbayar; s. 18.)

33 ncü Tümen Karayazı üzerinden Erzurum'a hareket edecek,

17 nci Tümen en kuzeydeki birliği ile Kuşmaşat'ta bulunmak üzere Erzurum'a yaklaşacak, diğer birlikler yerlerinde kalacak,

Van Jandarma Tümeni Bargiri üzerine yürüyecek, Van İhtiyat Süvari Tugayı Bayezit istikametinde ilerleyecek, düşmanın taarruz etmesi durumunda Van istikametini örtmek ve ele geçirmek üzere güneye çekilecek,

13 ncü Kolordu Muş'tan Erzurum'a doğru yürüyüşe devam edecek,

11 nci Kolordu düşman taarruzu durumunda emir beklemeksizin Höyükler mevziine çekilecek, ağırlıklarını şimdiden gönderecek, kesin muharebe Erzurum'un doğusunda kabul edilecek.

11 nci Kolordunun 18 nci Tümeni bugünlerde Höyükler mevzisine alınmış ve tahkimata başlatılmıştı. Bu tümen bayramda da tahkimata devam etti. Tahkim malzemesi az olduğu için arzu edilen derecede tahkimat yapılamamıştı. Rusların sınırı geçmesi üzerine 3 ncü Ordu şu emri vermişti (1 Kasım 1914):

1- Ruslar bugün sınırı saldırdılar. Geçen kuvvetler henüz bilinmiyor. Hasankale - Kaleboğazı istikametlerinde ilerleyen kollarda topçu vardır.

2. Ordu muharebeyi Erzurum'un doğusunda kabul etmek üzere toplanacak.

3. 2 nci Nizamiye Süvari Tümeni; hemen arkasından Hasankale – Köprüköy istikametinde ilerleyecek, Aras'ın güneyinde silsile arazi ile Aras'ın kuzeyindeki yukarı hat arasını keşfedecek, mümkün mertebe 1 nci ve 4 ncü İhtiyat Süvari Tümenleriyle birlikte etkili icraata çalışacak ve mecbur kaldığı takdirde Erzurum'a çekilecek.

4. 11 nci Kolordu derhâl Höyükler hattına çekilecek mevziin doğu ve batısına yerleşecek, 18 nci Tümen tahkimata devam edecek, 33 ncü Tümen derhâl hareketle Karayazı – Palandöken - Erzurum istikametinde ilerleyecektir (bu tümen daha önce yürüyüşe geçmişti).

5. 9 ncu Kolordu; bir piyade alayı, bir makineli tüfek bölüğü ve bir dağ taburunu hemen arkasından Karagöbek'e gönderecek, bu müfreze orada bulunan kale birlikleriyle beraber Gürcü Boğazı'ndan gelecek. Düşmanı durduracak.

17 nci Tümen bugün Üçkilise - Beşuvacık bölgesinde toplanacak. Kolordunun kalan kısımları Erzurum ve batısında kalacak.

6- Erzurum'un doğusundaki kale kuvvetleri Erzurum'un doğu ve kuzeyine alınacaktır.

Van Jandarma Tümeni de sınırı örtmek için üç taburunu terk edecek, kalan kuvvetiyle Erciş istikametinde yürüyüşe başlayacak (bu tümene, Erciş istikametine çekilmiş olmaları muhtemel olan Bayezit bölgesindeki iki hudut

taburu ve bir ihtiyat süvari alayı ile irtibat kurarak, emrine alması da tebliğ edilmişti).

Bu emre uygun olarak Nizamiye Süvari Tümeni düşmanı karşılamak üzere Köprüköy istikametine hareket etti. 11 nci Kolordu ise 18 nci Tümeni ile Höyükler'e, 34 ncü Tümeni ile de Korucuk - Nebiköy bölgesine çekildi. 3 Kasım akşamına kadar gelen bilgilerden düşman hakkında kesin bir fikir edinmek mümkün değildi. Çeşitli kaynaklardan gelen haberler, birbirleriyle zıttı. Düşman kuvvetini kimisi çok, kimisi az tahmin etmişti.

Keşif taarruzu yapılması fikri günden güne kuvvetlendi. Bu taarruzun ne kadar kuvvetle yapılmasının uygun olacağı kestirilemiyordu. Ordunun atıl durmasından ve hareket serbestisini düşmana terk etmesinden dolayı genel karargâh müdahaleye mecbur kaldı ve 4 Kasım 1914'te şu emri gönderdi:

“Geniş bir cephede ilerlemekte olan Rus kuvvetleri sizden üstün görünmüyor. 10 ncu Kolordunun Erzurum civarına ulaşması 2 - 3 hafta sürecektir. Bu zamanı kazanabilmek için bazı başarılarla ordunun maneviyatını takviye için mümkün olduğu takdirde düşmanın ayrı ayrı ilerleyen kuvvetlerini ezmeyi uygun buluyorum. Süvari tümenleri ve üç sınıftan oluşan düşmanın harekâtını uzun süre durdurma ve alınan esirlerden düşman hakkında esaslı bilgi alınması arzu edilmektedir. Azerbaycan istikametinde ve sınırın İran yönünde Ruslara karşı şiddetli taarruzlar düzenlemek için oradaki aşiret piyade kuvvetlerinin şiddetle ileriye sevkı uygundur.”

Düşmanın çok kuvvetli olmadığı durumundan anlaşıyordu. Kötek ile Köprüköy arasındaki mesafe 50 km idi. Ruslar bu mesafeyi karşılarında birkaç hudut taburumuz ve bir de Nizamiye Süvari Tümenimiz gibi zayıf bir kuvvet bulunmasına rağmen ancak dört günde katedebilmiştir. Bu durum Rusların kuvvetli olmadıklarını ve mevcut kuvvetlerini de çok geniş bir cepheye dağıttıklarını gösterir. Başkomutanlık tarafından müdahale edilince ordu birkaç günden beri düşünmekte olduğu keşif taarruzunu artık yapmaya karar verdi ve bu kararını 5 - 6 Kasım 1914'te verdiği emirle ordu birliklerine tebliğ etti. Emrin özeti şöyledir:

1- 11 nci Kolordu yarın akşam (6 - 7 Kasım 1914) havanın kararmasıyla birlikte Hasankale'ye yürüyecek. 9 ncu Kolordunun 28 nci Tümeni yarın Höyükler mevziine girecek. Tümen 7 Kasımda ordunun emriyle tahkimata başlayacak veya Hasankale istikametinde yürüyecek şekilde hazırlanacak.

2- 29 ncu Tümen, 28 nci Tümenin bölgesine yerleşecek.

Bu emre göre yalnız 11 nci Kolordunun iki tümeniyle keşif taarruzu yapılmak isteniliyordu. Amaç keşif taarruzu olduğuna göre bu kuvvet çoktu. Kesin sonuçlu bir taarruz yapmak isteniliyorsa bütün ordu birliklerini bu işe ayırmak lazımdı.

Keşif taarruzu başarıyla sonuçlandığı takdirde bu başarıyı büyütme, başarısızlık durumunda ise geri çekilmeyi himaye etmek amacıyla 28 nci Tümenin de Hasankale'ye hareketine karar verilmişti.

Tutak'tan Erzurum'a doğru yürümekte olan 33 ncü Tümenin de bu muharebeye iştirak ettirilmesi arzu ediliyordu. Tümen ile yapılan muhaberede ne zaman Yağan köyüne gelebileceği soruldu. Tümen 7 Kasım günü öğleden sonra kolbaşı ile Yağan'a gelebileceğini cevaben bildirmişti.

Bu tümen aslında Palandöken üzerinden Erzurum'a gelecekti. Yeni durum üzerine tümen Köprükölü istikametine çevrildi. İlk taarruz için verilen emir şudur (6 - 7 Kasım 1914): 6 Kasım 1914 akşamı arasında düşmanın yaklaşık 6 - 8 tabur piyade ve bir bataryası Köprükölü'nün kuzey sırtlarında 4 süvari alayı ile bir bataryası (Kırtabaz - Tenzile) hattında bulunmaktaydı.

3- Bu düşmana taarruz edilecektir.

4- Süvari İhtiyat Kolordusu ile 33 ncü Tümen düşmanın güney kanadına ve gerisine doğru ilerleyecektir.

5- 33 ncü Tümen, 7 Kasım 1914 günü saat 11.00'de kolbaşı ile Yağan'a nasıl ulaşacağını bildirmiştir. 33 ncü Tümen bu geceyi Hasanış'arı - Söylemeziulya³⁹ bölgesinde geçirecektir. [Tümenden gelen bilgiye göredir. Gerçekte bu tümen geceyi daha güneyde geçirmiştir.]

6- 11 nci Kolordu 7 Kasım 1914 günü saat 07.00'de kolbaşılarıyla ileri karakol hattına geçecek ve Köprükölü civarında bulunduğu bildirilen düşmana taarruz edecektir.

7- 2 nci Nizamiye Süvari Tümeni, 11 nci Kolordu komutanının vereceği emre göre taarruza yardım edecektir. Şimdiye kadar bu tümene verilmiş olan keşif görevi Aras Vadisi'yle - Hasankale - İd yolu [dâhil] hâlâ görev kapsamındadır. Bu düşman müfrezesinin gerisinde asıl kuvvetler bulunup bulunmadığı ve İd düşman müfrezesinin güneye ilerleyip ilerlemediğini zamanında keşfederek bildirmek son derece önemlidir.

8- 9 ncu Kolordu, Hasankale - İd yolunun batısından kuzeye ve özellikle İd ve Kale Boğazı istikametlerine karşı keşif yaptıracaktır. 28 nci Tümen, 7 Kasım 1914 günü saat 09.00'da kolbaşıyla Hasankale'ye ulaşacak ve 29 ncu Tümen Erzurum'da harekete hazır bulunacak.

17 nci Tümen ve Karagöbek'teki müfreze yerlerinde kalacak.

9- Kale birlikleri ile Höyükler mevziinde çalışan istihkâm bölükleri tahkimata devam edecektir.

11 nci Kolordunun tümenleri aslında yorgun durumdaydı. Birkaç gün önce Hasankale bölgesinden Höyükler mevzisine gelmişlerdi. Bir tümeni burada tahkimatla meşgul oldu. Tümenler yorgunluklarını çıkarmadan bir gece yürüyüşüyle tekrar Hasankale bölgesine gönderildi ve ertesi gün

³⁹ Yukarısöylemez. Erzurum ili, Karayazı ilçesi, Söylemez bucağına bağlı köy. (Türkiye Mülki İdare Bölümleri, s. 322.)

taarruza geçtiler. Kolordunun tümenleri tam zamanında yürüyüşe geçemediler. Nizamiye Süvari Tümenindeki süvari topçu bataryalarıyla 18 nci Tümendeki dağ bataryalarının değiştirilmesi için emir verilmişti. Süvari Tümeni en sol kanatta ve dağlık arazide hareket edeceği için süvari bataryaları tümene refakat edemiyordu. Değiştirilmesi durumunun uzaması yüzünden geç harekete geçildi.

Ordu karargâhının birinci kademesi taarruz sabahı Hasankale'ye geldi. Hasankale'nin doğusundaki Eskikale'yi gözetleme yeri olarak seçti. Buradan muharebe sahasını tamamen görüyordu. Ordu emri yazıldıktan sonra geçen zaman zarfında düşmanın durumu da değişmedi. Düşman, ordu emrine göre Köprüköy'ün kuzeyindeki sırtlardaydı. Hâlbuki düşman 10 km daha ilerlemişti. En ilerideki birlikleri Miyadin⁴⁰ köyü batısından güneye doğru uzanan derenin doğu sırtlarındaydı.

11 nci Kolordunun tümenleri daha yürüyüş kolunda iken düşmanın topçu ateşi baskınına uğradılar. Önce 18 nci Tümen, sonra 34 ncü Tümen paniğe kapıldı. Subaylar paniğin önüne geçmeye çalıştılar. Tam bu sırada 28 nci Tümen kolbaşı ile Hasankale'ye giriyordu. Bu tümen iki alaylıydı. Bir piyade alayı [84 ncü Alay] Karagöbek tabyasına gönderilmişti. Tümenin bir alayı geri çekilen erleri durdurmak göreviyle Ökümü istikametinde ileri sürüldü. Diğer alay ise başlangıçta Hasankale'nin doğu çıkışında tutuldu. Düşman süvarilerinin Aras'ın güneyinden ordu sağ kanadını tehdit etmeye başlaması üzerine, bu alay da Aras'ın güneyinde Kındığı - Belor istikametine hareket ettirildi. Komutanların ve subayların gayreti 28 nci Tümenin tam zamanında yetişmesi sayesinde paniğin önüne geçilebildi. 33 ncü Tümen'den ses seda yok. Bu tümen ordu emrini Hınıs'ın kuzeyinde Şemi⁴¹ köyünde almıştı. Şemi köyünden Yağan'a kadar olan mesafe (harita üzerinde) 65 km'dir. Arazinin engebeli olması ve aşılacak dağların yükseklikleri göz önüne alınırsa tümen bu mesafeyi değil bir günde, iki günde bile katedemez. Tümen ancak 10 Kasım sabahı Ekrek civarlarında Rus süvarileriyle temasa geçmişti. Ordu Komutanlığı arazinin durumunu düşünseydi, tümenin 7 - 8 Kasım'da Köprüköy civarındaki muharebeye katılamayacağını pekâlâ kestirebilirdi.

İlk taarruz günü başarısızlıkla geçti. Gece ordu komutanı cepheye gitti ve birlikleri dolaştı. Askerlerin maneviyatını yükseltecek sözler söyledi. Aslında erlerin morali bozulmamıştı. Gündüz yaşanan panik düşmanın baskısından çok keşif ve emniyet tertibatının eksik olması ve bunun sonucu olarak ateş baskınına uğramaktan doğmuştu. Şimdi herkesin morali yerindeydi. Çünkü geri çekilen birlikler tekrar ilerlemiş, İsbice - Sansur hattını tutmuşlardı.

⁴⁰ Erzurum ili Pasinler ilçesine bağlı Ardıçlı köyünün eski adıdır. (Türkiye Mülki İdare Bölümleri 1 Kasım 1985 Durumu, s.323.)

⁴¹ Erzurum ili Tekman ilçesine bağlı Işıklar köyünün eski adıdır. (Köylerimiz, 1 Mart 1968 günün kadar, İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1968, s.759. Türkiye Mülki İdare Bölümleri 1 Kasım 1985 Durumu, s.325.)

Ertesi gün (8 Kasım 1914) tekrar taarruza devam edildi. Düşmanın bir iki mevzii zapt edildi ve bir miktar esir alındı. Bu başarıdan sonra ordu karargâhında Erzurum'a çekilme fikri uyandı. Ordu Kurmay Başkanı Guze Bey, bu çekilme fikrini ordu komutanına atfediyor ki doğru değildir. Geri çekilme durumunu komutana arz ve teklif eden kurmay başkanıydı. Kurmay başkanı diyordu ki, "Karşımızda Rusların 1 nci Kafkas Kolordusu, bir kısım Plaston tugayları ve Kazak Tümeni var. 2 nci Türkistan Kolordusunun bu cepheye gelmekte olduğu bazı kuvvetlerin cepheye dâhil olduğu iki günden beri verilen muharebelerden ve esirlerin ifadelerinden anlaşılmıştır. En kolay geri çekilme, bir başarıdan sonra yapılacak geri çekilmedir. Biz şu an başarılı olmuşuz. Bu başarıdan yararlanarak Erzurum'a çekilmek ve kesin sonuçlu muharebeyi Erzurum'un doğusunda kabul etmek bizim için daha uygundur. Rusların üstün kuvvetlerle yapacakları taarruza karşı şimdi bulunduğumuz mevzilerde tutunmak veya gerektiği zaman Erzurum'a çekilmek çok zor olur." Ordu komutanı da bu teklifi kabul etmiş ve geri çekilme emrinin yazıya geçirilmesini emretmiştir.

Guze Bey geri çekilme emrini bana da dikte ettirmiş ve bunun çok gizli tutulmasını ve ordu karargâhında kimseye söylenmemesini de tembih etmiştir.

Ordunun gözetleme yerinde kurmay başkanı ile İstihbarat Şube müdürü [Kurmay Binbaşı Mümtaz Bey] arasında bu geri çekilme hakkında şiddetli tartışmalar oldu. Mümtaz Bey diyordu ki, "Verilen kararları yalnız askerî düşüncelere dayandırmak doğru değildir. Halkın ruhi durumunu da hesaba katmak gerekir. Ordusu galip durumda bulunan bir komutan, ordusunu gereksiz yere geriye çeker ve memleketi düşmanın istilasına terk ederse, subaylar ve erlerin komutana karşı güvenleri sarsılır. Halk arasında orduya karşı emniyetsizlik ve güvensizlik baş göstermeye başlar. Komutan, para karşılığında memleketi düşmana satıyor der. Düşman baskısı olmadan ordu Erzurum'a çekilse bile, oluşan bu hava nedeniyle erler dağılır. Bugünkü mevcudun yarısı bile kalmaz. Bunun örnekleri tarihte çoktur. Ben vatanın öz evladiyım. Yanlış bir düşünce üzerine verilen karardan vatanın maruz kalacağı felaket bizi çok zarara uğratacağı için bunları söylüyorum. Sen bir yabancısın, vatanla ilgin yoktur. Üzülmeden böyle bir kararı verebilirsin..."

Bunun üzerine Guze Bey sert bir dille, "Azizim burada hâkim olan askerî düşüncedir. Diğer düşüncelerin yeri yoktur. Ordu bu kararı vermiştir. Bu karar uygulanacaktır. Rica ederim buna dair bir teklifte bulunma."

Akşama doğru Hasankale'deki karargâha dönüldü. İstihbarat Şube müdürü, komutanla da temasta bulunmak için geldi. Fakat faydası olmadı. Emir ve harekât tarzı kendisine tebliğ edilmek üzere 11 nci Kolordu komutanı karargâha gelmişti. Daha komutanla görüşmeden İstihbarat Şube müdürü durum hakkında kendisini aydınlattı. Sonra komutanla görüştü. Böyle bir emir verildiği takdirde Kolordu komutanlığından affedilmesini ve aslında geri çekilmek için bir sebep olmadığını, kolordunun kahraman subay ve erlerinin de moralinin yerinde olduğunu arz etti. Bunun üzerine emir geri alınarak

imha edildi. Ertesi gün taarruza devam edildi. Bu taarruza 29 ncu Tümen de iştirak ettirildi.

Kolordu birlikleri Köprüköy'ün batı sırtlarına kadar ilerlemişti. Düşman Köprüköy'ün doğu sırtlarındaydı.

10 Kasımda bir şey yapılmadı. Kazanılan başarı ordunun moralini çok yükseltmişti. Bütün cepheye yalnız 11 nci Kolordu Komutanı komuta ediyordu. Aras Nehri cepheyi ikiye bölmüştü. Şimdiye kadar karargâhıyla Erzurum'da kalmış olan 9 ncu Kolordu komutanı da cepheye gelmek istiyordu. Kolordu komutanının Erzurum'da kalmasına gerek yoktu. İki tümeni (28 nci, 29 ncu Tümenler) cepheye sürülmüştü. 17 nci Tümen de cepheye gelmek üzere yoldaydı. Aras'ın güneyindeki birliklerin komutanlığı, 9 ncu Kolordu komutanına verildi.

11 Kasımda tekrar taarruz edildi. Ordu bu taarruzla kesin sonuç almak istiyordu. Bu taarruz şu birliklerle yapıldı:

Aras'ın güneyinden 37 nci ve 33 ncü Tümenler ile 28 nci Tümenin büyük kısmı ve İhtiyat Süvari Kolordusu,

Aras'ın kuzeyinden 18 nci, 34 ncü ve 29 ncu Tümenler ile 2 nci Nizamiye Süvari Tümeni.

Arzu edilen başarı sağlanamamıştı. Düşman çekilmeyi başarmıştı. Köprüköy'ün doğusundaki düşman mevzisi işgal edildi. Bundan sonra birbirine karışmış olan birliklerin düzenlenmesiyle uğraşıldı ve düşman yalnız zayıf takip müfrezeleriyle takip edildi. Hâlbuki burada bütün kuvvetle düşmanı takip etmek gerekirdi.

Düşman Horum'un batısındaki bir mevziye çekilebilmiş ve burada tutunmak için hazırlık yapmaya zaman ve imkân bulmuştu. Düşman Alakilise'nin⁴² doğusu - Azap'ın doğusu - Yüzveren - Ardı⁴³ hattını tutmuştu.

Ordu, bu mevzinin önüne geldi. 11 nci Kolordu sağda ve Aras'ın her iki tarafına, 9 ncu Kolordu solda ve Aras'ın kuzeyinde idi. Ordu emrine verilen 10 ncu Kolordu birliklerinden iki alay ve bir topçu taburu da gelmişti. Bunlar ordu ihtiyatı olarak geride tutuluyordu. Bu taarruzda 11 nci Kolordu cepheden düşmanı tespit edecek; 9 ncu Kolordu ise düşmanın sağ kanadını kuşatacaktı. Taarruz 17 Kasımda yapıldı. Düşman sağ kanadını kuzeydoğuya doğru uzattığı için kuşatma, cephe taarruzuna dönüştü. Düşman yalnız cepheden, yani Azap'ın doğu sırtlarından daha doğuya atıldı. Birliklerimiz Zanzak'ın doğu sırtlarına kadar ilerlemeyi başardılar. Yine kesin sonuç alınamamıştı. Düşmanla aramızdaki mesafe çok azdı. Her gün gereksiz yere piyade ve topçu ateşi devam ediyor, çok cephane harcanıyordu.

⁴² Erzurum ili Horasan ilçesine bağlı Yatıksırt bucağının eski adıdır. (Köylerimiz, s.600.)

⁴³ Erzurum ili Horasan ilçesine bağlı köy. (Türkiye Mülki İdare Bölümleri 1 Kasım 1985 Durumu, s.320.)

Cephanenin idareli kullanılması hakkında verilen emirler fayda etmiyordu. Ordunun cephanesi çok azalmıştı. Kısa süre içinde ikmal edilemiyordu. Cephane ikmalinden ve 10 ncu Kolordu tümenlerinin katılmasından sonra kesin sonuçlu bir muharebeye girişmek isteniliyordu.

Cephane sarfiyatının önüne geçmek için bir çare düşünüldü. İlk akla gelen çare düşmanla aramızdaki mesafeyi büyütmek oldu. Bu fikir ilk önce kurmay başkanı tarafından teklif edildi ve komutan tarafından onaylandı. Bu fikir teklif edilirken şu düşünce hiç akla getirilmemişti: “Acaba düşman bulunduğu mevzide sonuna kadar savunmada kalır mı? Bizim çekilmemizi hisseder de bundan yararlanmaya teşebbüs etmez mi?” Buna verilecek cevap herhâlde olumsuzdur. Nitekim olaylar da bunu ispat etmiştir. Geri çekilme gecesi şiddetli kar fırtınası olmuş, birlikler tamamen elden çıkmıştı. Kendi isteğimizle çekilmemize rağmen, geride ileri karakollar bölgesinde top ve ani müdahale timi bırakıldı. Ruslar ancak birkaç gün sonra çekildiğimizin farkına vardılar. Daha önce hissetmiş olsalardı, herhâlde bu durumdan yararlanmaya teşebbüs ederlerdi. O zaman ordunun Haran bölgesinde değil, Köprüköy bölgesinde bile tutunması güç olurdu. Ruslar, bu isteyerek çekilmelerinden birkaç gün sonra sıklet merkezi Aras Nehri - Azap arasında olmak üzere karşı taarruza geçtiler. Çok kanlı muharebeler oldu. 30 ncu Tümenin tam zamanında yetişmesi ve muharebeye müdahalesi, sonucu lehimize çevirdi. Rus taarruzu durduruldu. Bundan sonra Sarıkamış harekâtı başlayınca kadar iki taraf arasında sessizlik devam etti.

5. Sarıkamış Kış Seferi

Şimdiye kadar yapılan muharebelerde Rusların kuvveti açık şekilde ortaya çıkmıştı. Rus kuvvetine karşı bir Türk taarruzu mümkün görünüyordu. Aslında savaşın durumu da bunu gerektiriyordu.

Bakır madenleri ve özellikle Bakü petrol kaynakları gibi doğal hazineleri barındıran Rus Kafkas bölgesi, Birinci Dünya Savaşı'nın çerçevesi dâhilinde önemli bir hedef teşkil ediyordu. Her iki tarafta da hükûmet aleyhinde birçok unsurlar vardı. Düşmanın diğer tarafın bölgesine geçmesi hâlinde bu unsurların düşman lehine isyan çıkaracakları hesap ediliyordu. Polonya'daki Alman ve Avusturya kuvvetlerinin yükünü azaltmak için bu cephede mümkün olduğu kadar çok Rus kuvvetinin tespit edilmesi gerekliydi. Asıl sebep buydu. 10 ncu Kolordu geldikten sonra tekrar taarruza geçilmesi, gerek Başkomutanlık gerekse ben ve Türk arkadaşlarım tarafından kararlaştırılmıştı.

Sevk ve idare makamı, birliklerin güç ve kapasitesi hakkında şimdi bir fikir edinmişti. Türkler taarruz edebilirler, fakat bu taarruzu çabuk ileriye götüremezler. Cebri yürüyüşler de yapamazlar. Cebri yürüyüş yaptırılırsa birliklerin dağılması gibi tehlikeler baş gösterir. Ordunun teçhizatı da çok eksikti. Birbiri ardınca birkaç gece ordugâh kuramazdı. Diğer taraftan çok hareketli olmayan doğulular konaklarda çok toplu bulunurlar ve büyük kitleler köylerde dar sahada yerleşebilirler. İleri yürüyüşte harekât bölgesinden tamamen iâşe mümkün olmadığı için nakliye araçlarına olan ihtiyaç artacak

ve ikmal işinin düzenlenmesi ve ikmal için çok zamana ihtiyaç duyulacak ve bu yüzden ileri harekât doğal olarak ağırlaşacaktı. Bölgeye çok kar yağdığı için birçok dağ yolu da kapanmıştı.

Ordu Komutanlığı bu durumları düşünerek harekâta aşağıdaki hususları göz önüne aldı:

Uzun yürüyüş yaptırmamak, bölgeden bölgeye yürümek suretiyle harekâtın sınırlandırılmasını sağlamak,

Çevirme harekâtını çok uzaklardan dolaşarak yapmamak. Süratli cebri yürüyüşlerle değil, aksine özenli hazırlıktan sonra ansızın harekete geçmek suretiyle yapmak ve düşmandan öne geçmek. Birliklere her üç dört günde bir istirahat vermek.

Bu harekâta büyük bir imha başarısı hesap edilemez. Fakat Köprüköy civarında sağlanan başarı gibi bir başarı sağlamak ve Rus arazisinde tutunmak mümkün olabilir. Bundan sonra çok muhtemeldir ki, isyanlar başlar ve başarılarla icra gücü artmış olan Türkler bölgeden bölgeye daha fazla ilerlemeyi başarırlar.

İşte yukarıda açıklanan görüşlere göre bir taarruz planı kararlaştırılmıştı. Bu plana göre kuvvetin bir kısmı Aras bölgesinde bırakılacak ve asıl kuvvetle İd - Oltu üzerinden Rusların sağ kanadına kuşatıcı taarruz yapılacaktı.

Ordu Komutanlığı ve Başkomutanlık da aynı fikirdeydiler. Enver Paşa taarruzun en önemli sonucu olarak Kafkas halkının isyan çıkaracaklarını hesap ediyordu. Ruslara karşı çıkarılacak isyanlardan geniş ölçüde yararlanmak ve hatta Rusları İran'dan bile çıkarmak istiyordu. Şimdiye kadar İran sınırında birkaç hudut ve jandarma taburu vardı. Bunlar şimdilik 3 ncü Ordu emrine verilmişlerdi. İran'da Ruslar aleyhine yapılacak herhangi bir teşebbüs için bu kuvvet çok zayıftı. Bunun üzerine iki tümen, Halil Bey⁴⁴ ve Bekir Sami Bey tümenleri İran'a karşı hareket ettirildi. Tümenlerden birisinin Rumiye Gölü'nün güneyinden diğerinin de kuzeyinden gelmesi çok uzun sürecekti. Düşünülen taarruz için bu tümenler henüz hesaba katılamazdı.

Yaptığım teklifleri, Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'nın tamamen uygun bulduğunu görmüş, taarruz fikrine adı geçen kişinin de ruhen ve kalben taraftar olduğunu zannetmiştim. Gerçekte ise Enver Paşa'ya yazdığı özel telgraflarda bu fikrin karşısında olduğu anlaşılmıştı. Birliklerin eksiklikleri adı geçen kişiyi çok etkilemiş ve başarı ümidini zora sokmuştu.

İstanbul'da Başkomutanlık karargâhında Alman Kurmay Başkanı Bronsart von Schellendorf da⁴⁵ durumu benim gibi değerlendiriyordu. Diğer

⁴⁴ Sv.Alb. Halil Bey Manastır'da doğmuştur. Birinci Dünya Savaşı döneminde 11 nci Kolordu İhtiyat Süvari 3 ncü Erciş Tümeni komutanlığı yapmıştır. 28 Ocak 1915 tarihinde emekli olmuştur. (Emekli Sandığı Arşivi, Tasnif No: 315.)

⁴⁵ Friedrich Bronsart von Schellendorf 1864 yılında Berlin'de doğmuştur. 1882 yılında Prusya Hassa Alayına girmiştir. 1904 - 1905 Rus - Japon Savaşı'na katılmıştır. 119 ncu Humbaracı Alay komutanı iken tuğgeneral rütbesi ile 1913 yılında Alman Askerî Heyeti ile birlikte Türkiye'ye

Türk komutanları farklı fikirdeydiler. Cephedeki şahıslardan bazıları kendilerine çok güvenleri olmadığı hâlde muharebeye girmişlerdi. Fakat Köprüköy başarısından sonra bu güvensizlik geçti. Başkomutanlık karargâhındaki Türklerin bir kısmı da Türk birliklerinin kuvvet ve kapasitelerinin tahmininde çok aşırıya gitmişlerdi. Bunlar 1912 felaketinde de suçluydular. Bunların görüşüne göre bu cephede harekât yeteri kadar hızla ileri götürülemiyordu. Fakat hiçbirisi de Kafkas savaş yerini şahsen tanımiyordu. Mareşal von der Goltz Paşa sonradan bunlar hakkında şöyle yazmıştı: “Kafkasya’da maalesef Bonapart olduğunu iddia eden ve yol gösterici olarak yetişen birçok adam vardır. Bunlar, ordularına mevcut kıymetlerine uygun olmayan görevler vermişler ve bu yüzden orduları büyük zarara uğratmışlardır.”

Farklı fikirlerde olanların başı, Genelkurmaydan İkinci Başkan İsmail Hakkı Bey’di.⁴⁶ Adı geçen kişi, General Bronsart’a inanmak istemiyordu. Kendi görüşünü, yerinde tatbikat yaptıktan sonra arz etmek üzere aralık ayında 3 ncü Orduya gönderildi. İsmail Hakkı Bey otuz yaşındaydı. Daha önce Viyana’da askerî ataşelik yapmıştı. Şahsen cesur, askerî bilgisi çok iyi, azimli ve kararlıydı. Fakat adı geçen komutan o dönemde ortaya çıkan zorlukları ortadan kaldıracak çareler arayıp bulması gerekirken bunları kolayca üzerinden atardı. Enver Paşa, yakın zamana kadar İsmail Hakkı Bey tarafından gelen her teklifi kabul ederdi. Kış seferi hakkında İsmail Hakkı Bey’le esasta tamamen anlaşmışlardı. İsmail Hakkı Bey Almanlara karşı değildi. Fakat kendisi çok aşırı milliyetçi ve çok hırslıydı. İhtimal ki cesareti kendisini Almanlardan daha öne geçmeye sevk ediyordu. İsmail Hakkı Bey, Ruslar, Türklerin Oltu üzerinden kuşatma gibi bir hareketine inanmayacaklarından, bu hareketin tamamıyla baskın etkisi göstereceğine ve direnmeden Rusların geri çekileceklerine kanaat getirmişti. Bundan sonra dışarıya karşı parlak bir başarı olan Kars’ın çabuk ele geçirilmesini hayalinde canlandırıyor. İsmail Hakkı Bey orduda birkaç gün kaldığı sırada, her şeyi karanlık gören 10 ncu Kolordu komutanı görevinden alındı ve İsmail Hakkı Bey onun yerine tayin edildi. (10 ncu Kolordu Komutanı Tuğgeneral Ziya Paşa’ydi.⁴⁷) Bunun üzerine Enver Paşa çekingen ordu komutanını harekete

gelmiştir. Osmanlı Genelkurmay Karargâhı kıdemli başkanlığı görevine getirilen Bronsart von Schellendorf, daha sonra yapılan bir düzenleme ile 1917 yılına kadar fiilen Genelkurmay başkanlığı görevini yürütmüştür. Birinci Dünya Savaşı’nın başından 1917 yılına kadar Genelkurmay başkanı olarak görev yapmıştır. 20 Ağustos 1914 tarihinden itibaren olası savaş durumunda cephelerle ilgili planları hazırlamaya başlamıştır. 1917 yılı sonlarında Alman Genelkurmayı tarafından görevinden alınmıştır. 1918 yılından itibaren Fransa’da Prusya 5 nci Piyade Tümen komutanlığı yapmıştır. 1920 yılında korgeneral rütbesiyle emekli olmuştur. (www.eraren.org/tur/makale/talatpasaicinsahitlik.htm, www.eraren.org/tur/makale/osmucuncuordkombilmek.htm, www.canakkaleonline.com/cnakkale_gecilmez/turkler.htm).

⁴⁶ Tuğg. Hafız İsmail Hakkı Paşa (1315-P.2) 1879 yılında Manastır’da doğmuştur. Birinci Dünya Savaşı seferberliğinde Başkomutanlık Vekâleti karargâhı kurmay 2 nci başkanı ve 3 ncü Kolordu komutanlığı, daha sonra 10 ncu Kolordu komutanlığı ve 3 ncü Ordu komutanlığı görevlerinde bulunmuştur. 13 Şubat 1915 tarihinde tifüsten vefat etmiş ve Erzurum Karskapı şehitliğine defnedilmiştir. (ATASE Arşivi, Kls.1486, Dos. 19, Fih.13; Kls.2816, Dos.49, Fih.1-63. Görgülü; s. 110.)

⁴⁷ Tuğg. Ziya Kutnak (1888-2 piyade), 1870 yılında Beşiktaş’ta doğmuştur. 1888 yılında Harp Okulundan mezun olmuş, 23 Mayıs 1891 tarihinde Harp Akademisi 43 ncü dönemini birincilikle

geçirmek veya orduyu idare etmek üzere yakında yapılacak taarruza bizzat katılma kararını verdi. Goblen kruvazörü ile Trabzon'a geldi ve 14 Aralıkta Köprüköy'de bulunan ordu karargâhına ulaştı. Enver Paşa'yı tam anlamıyla tanıımıyordum. Bende, adı geçen kişinin mevcut zorlukları önemsemediği kanaati uyandı. Kendisine ordu komutanı önünde kesin olarak karar verilmiş harekât hakkında brifing verirken, yukarıda izah ettiğim görüşleri açık olarak arz etmeyi bir vazife bildim. Bu hususları düşünerek taarruzda başarılı olunacağını ve bu taarruzun gerekli olduğunu söyledim.

Enver Paşa, ordu tarafından hazırlanmış planı uygun buldu ve kendisi birkaç günlüğüne Erzurum'a gitti.

Enver Paşa'nın Erzurum'a hareketinden kısa bir süre sonra Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa bu taarruzlardan bir başarı beklemediğinden Ordu Komutanlığından affedilmesini rica etti. Bunun üzerine Enver Paşa 19 Aralıkta 3 ncü Ordu komutanlığını üstlendi. Tümgeneral Bronsart Paşa, 3 ncü Ordu kurmay başkanlığı görevine getirildi. Aşağıdaki harekâta ordu karargâhında ikinci kurmay olarak katıldım. Taarruz şu şekilde yapılacaktı:

11 nci Kolordu ve 2 nci Nizamiye Süvari Tümeni Aras Vadisi'nde kalacak, 9 ncu Kolordu cepheden geri alınacak, 9 ncu ve 10 ncu Kolordu birlikte 9 ncu Kolordu Aras-İd arasındaki dağlardan, 10 ncu Kolordu ise İd – Oltu üzerinden taarruz için ilerleyecekler. İstanbul'da bulunan 8 nci Piyade Alayı Yarbay Stange komutasında aralık ayında Rize'ye çıkarılmıştı. Bu alay Ardahan üzerinden 10 ncu Kolorduya katılacaktı. Sahildeki birlikler Batum üzerine ilerleyecekler. Aras Vadisi'nden sahile kadar toplam 100.000 kişilik kuvvet bulunuyordu. Van müfrezesi ile Tutak civarındaki birliklerimizin karşısında üstün Rus kuvvetleri bulunuyordu. Bu nedenle bu birlikler taarruza katılmayacaklardı.

İd civarında Üstümin komutasındaki Rus tugayı vardı. Bu tugaya yapılacak taarruz, taarruzun ilk safhasını teşkil edecekti. 10 ncu Kolordunun ileri harekâtı hakkındaki fikirlerde anlaşmazlık vardı. Bu kolordunun bir kısmı (tümenden biraz fazla) 1 Aralıkta bu bölgeye gelmişti ve ordu ihtiyatı olarak Köprüköy civarında bulunuyordu. Kolordunun diğer kısmı Erzurum civarına varmıştı. En makul ve uygunu 10 ncu Kolordunun Köprüköy civarında bulunan kısımlarını doğrudan doğruya Kuşe üzerinden kuzeye hareket ettirmek, Erzurum civarında olan birlikleri de Bar üzerinden İd'e doğru yürütmektir. Fakat İsmail Hakkı Bey kendi kolordusunu herhâlde göz önünde tutmak istiyordu ve benim itirazıma karşılık Enver Paşa'yı ikna etti ve Köprüköy'deki birlikleri de Erzurum'a çağırды ve bütün Kolordu Erzurum'dan

bitirmiştir. Birinci Dünya Savaşı seferberliği sırasında 3 ncü Ordu komutanlığına vekâlet etmiştir. 22 Temmuz 1914 tarihinde bu görevini Tümgeneral Ahmet Fevzi Paşa'ya devretmiştir. Sarıkamış Muharebelerinden önce 10 ncu Kolordu komutanlığında bulunmuş ve seferberlik hazırlıklarını tamamlamıştır. 2 Kasım 1914 tarihinde bu görevini Hafız Hakkı Bey'e devretmiştir. 21 Eylül 1912 - 6 Ocak 1914 tarihleri arasında Genelkurmay ikinci başkanlığı görevini değişik aralıklarla yürütmüştür. 7 Aralık 1914 tarihinde Enver Paşa'nın fikirlerine ters düştüğü için, Enver Paşa tarafından emekliye sevk edilmiştir. 14 Ekim 1918 - 12 Kasım 1918 tarihleri arasında Bayındırlık bakanlığı görevinde bulunmuştur. (Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar, s.177,178.)

İd'e doğru ilerledi. Köprüköy'den Erzurum'a gitmiş olan birlikler istenilen derecede zinde bir durumda harekâta katılamadılar. Hâlbuki Köprüköy - Kuşe üzerinden hem mesafe kısa ve hem de aşılacak yalnız bir dağ vardı. Şimdi bu birliklerin aşması gereken Köprüköy yaklaşık 1600 metre yüksekliğindedir. Erzurum'un doğusundaki Deveboynu Boğazı 2100 metre, Fırat Vadisi 1600 metre, Fırat'ın kaynağının kuzeyindeki boğaz 2100 metre, İd ya da Kaleboğazı'nın iniş kısımları yaklaşık 1500 metre. Bu durum, yapmış olduğum şahsi araştırmalarla belirlenmiştir.

9 ncu Kolordu, 20 Aralıkta Köprüköy'ün kuzeyindeki dağ geçitlerinde harekete hazırlanmış bulunuyordu.

10 ncu Kolordu Erzurum - İd yolu - Tortum Vadisi üzerinden Kaleboğazı'na doğru yürüyordu; kolbaşları Sivridağ Tepesi'nde idi. Harekat 22 Aralıkta başlayacaktı. Geçitler karla doluydu. 21 Aralıkta da kar yağmaya başladı ve bu kar 23 Aralık'a kadar devam etti.

Kışın yüksek dağlık arazide muharebe irtibatlarının zaman zaman bozulacağı hesaba katılmıştı. Bu nedenle birliklere birkaç gün için geçerli olmak üzere yürüyüş cetveli verilmişti. Bu cetvele göre kolordular muhtelif günlerde aşağıdaki hedeflere varacaklardı:

	<u>9 ncu Kolordu</u>	<u>10 ncu Kolordu</u>
4 Ocakta	Kızılkilise ⁴⁸	İd - Ardos ⁴⁹ (Kaleboğazı'nın güneybatısında), Oltu
5 Ocakta	Çatak - Pitkir ⁵⁰	
6 Ocakta	Kötek (Zivin civarında)	Bardız ⁵¹

İlk iki gün cetvele göre hareket edildi; kolordular emredilen hedeflere vardılar. İstümin Rus Tugayı 23 Aralıkta İd'ten Oltu istikametine atıldı ve 1000 kadar esir bıraktı. Ordu karargâhı 23 Aralıkta İd'e geldi. Türkler kuşatma hareketi için Tortum Gölü'nün kuzeyinden dolaştıklarından Rus tugayını tamamen imha edemediler. Oltu'ya çekilen düşman göz önüne alınmaya değer bir mevcudiyet gösteriyordu. 9 ncu Kolordunun yürüyüş hattından Aras Vadisi'ne giden yollar ve özellikle Kötek'e giden yolun karla kapanmış olduğu haberi gelmişti. Bunun üzerine 9 ncu Kolordu 24 Aralıkta Bardız'a yürüdü. 10 ncu Kolordu ise Oltu'da toplandı ve ileri birliklerini Kars şosesi istikametinde ileri sürdü. Burada "İsa'nın doğum günü gecesi"nde uğursuz kararlar alındı.

⁴⁸ Erzurum ili Narman ilçesine bağlı Kilimli köyünün eski adıdır. (Türkiye Mülki İdare Bölümleri 1 Kasım 1985 Durumu, s.322.)

⁴⁹ Erzurum ili Oltu ilçesine bağlı Çamlıbel köyünün eski adıdır. (a.g.e.; s. 10. Türkiye Mülki İdare Bölümleri 1 Kasım 1985 Durumu, s.323.)

⁵⁰ Erzurum ili, Oltu ilçesine bağlı Ayyıldız köyünün eski adıdır. (Akbayar; s. 133, 162. Türkiye Mülki İdare Bölümleri 1 Kasım 1985 Durumu, s.323.)

⁵¹ Erzurum ili, Şenkaya ilçesine bağlı Gaziler bucağının eski adıdır. (a.g.e.; s.325.)

Durum şu şekildeydi:

Rus Komutanlığı gerçekte baskına uğramıştı. Asıl Rus kuvveti Aras Vadisi'nde bulunuyordu. Demiryolunun son noktası olan Sarıkamış'ta bir müstahfız⁵² tabur bulunuyormuş. Mağlup edilmiş olan İştümün Tugayı Oltu'nun kuzeydoğusu istikametinde çekilmeye devam etmişti. Türk birlikleri büyük güçlüklerle maruz kalmışlardı. Ordu komutanı 24 Aralıkta 9 ncu Kolordunun yanından hayvanlı geçtiği zaman çekilen zorlukları görmüş ve fikir sahibi olmuştu. Çok karlı ve buzlu yerlerde dik meyiller aşılıyor ve bazı dar yerlerde birerli kol ile hareket ediliyordu. Birçok yük hayvanı piyadelerin hareketini daha çok zorlaştırıyordu [yük hayvanları yürüdükçe kabartı ve buz gibi kalıcı izler oluşturuyorlardı. Yük hayvanlarının adımları piyadelerin adımlarına uygun olmadığı için, yük hayvanlarının izler oluşturduğu yollardan piyadelerin yürümeleri çok zor oluyor ve piyadeleri rahatsız ediyordu] . Birliklerin bir günlük istirahatı ihtiyaçları vardı. Bundan sonra ilk plan dâhilinde düşmanın asıl kuvvetinin bulunduğu istikamette harekete devam edilecekti. Önce 10 ncu Kolordu, 9 ncu Kolorduyu takiben Bardız'a gelecekti. Bundan sonra Bardız'dan bir kolordu yaklaşık Zivin istikametinde diğer kolordu da Sarıkamış istikametinde hareket ettirilecekti. Bronsart Paşa, istirahat günü ve kolorduların ark hareketleri hakkında açık ve kesin ifadelerle Enver Paşa'ya tekliflerde bulundu; ancak Enver Paşa'nın düşüncesi farklı yöndeydi. Enver Paşa da, İsmail Hakkı Bey gibi Rusların muharebeyi kabul etmeden çekileceklerini zannediyordu ve Rusların doğuya doğru Kars istikametinde çekilmelerini engellemek istiyordu. Rusların muharebe vermeden geri ekileceklerinin kabul edilmesi fazla bir iyimserlikti. Sonradan görüldüğü gibi böyle bir ekilme Rusların hatırından hiç geçmemişti.

Enver Paşa tarafından şu tertibat emredildi. 25 Aralıkta 9 ncu Kolordunun iki tümeni istirahat etmeden Sarıkamış'ı alacak, 10 ncu Kolordunun 32 nci Tümeni Oltu'dan Bardız'a gelinceye kadar 9 ncu Kolordunun 3 ncü Tümeni [28 nci Tümen] Zivin'i karşı kuşatma kolunun yanını temin için Bardız'da kalacak ve sonra da 28 nci Tümen de 9 ncu Kolorduyu takip edecek, 10 ncu Kolordu diğer iki tümeniyle [30 ve 31 nci Tümenler] Oltu'dan Kars istikametinde ilerleyecek. Ordu Komutanlığı 9 ncu Kolorduda kaldı. Ordu artık düşmanın asıl kuvvetine doğru ilerlemiyor, aksine bir coğrafya noktasına doğru gidiyordu. Bu sebeple "bir gün istirahat verilmesi" teklifi reddedilmişti.

Çok değerli birlik komutanları ve çok azimkâr olan birlikler, örneğin 1914'teki Alman ordusu bu harekâtı başarıyla tamamlayabilir. Fakat 3 ncü Türk Ordusu böyle bir hareketi başarıyla yapamazdı.

9 ncu Kolordunun Bardız'dan Sarıkamış istikametinde ilerleyen iki tümeni, yürüyüş sırasında arazi zorluklarına rastlamadılar. Sağda yürüyen

⁵² Tanzimat'ın ilanından sonra muvazzaf ve rediflikten sonra 40 yaşını aşmış kimselerin yaptığı dört yıllık askerlik hizmeti. (Ferit Devellioğlu; Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lugat, Ankara, Feryal Matbaacılık, 1990, s.886. Bekir Sıtkı Baykal; Tarih Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 1981, s.72.)

29 ncu Tümen, 25 Aralıkta güneş batarken Rus birliklerini Sarıkamış'ın kuzeybatısındaki bir mevziden geri atmıştı. Ancak Sarıkamış'a bir gece taarruzu, birliklerin gece muharebesine alışkın olmadıkları dikkate alınarak yapılmadı. Kolordu komutanı, birliklerin yorgunluğunu ileri sürerek taarruzu 27 Aralıkta erteledi. Bu erteleme Sarıkamış seferinin dönüm noktasını oluşturmuştur.

Aras Vadisi'nden Rus arazisindeki Kars Çayı'na giden iki şose vardır. Bu iki şose, Sarıkamış civarında birleşir. Şoselerden birisi Erzurum - Kars büyük şosesidir. Diğeri ise Karakurt civarında başlayan şosedir. Sarıkamış bir vadi içinde ve Kars Çayı'nın güneydoğu sırtlarındadır. Türklerin Sarıkamış şehrini ve güneydoğusundaki tepeleri seri bir hareketle elde ederek Rusların irtibat hatları üzerine düşebilmeleri gerekiyordu. Bunun için birliklerin güç ve kapasitelerinden en üst düzeyde yararlanmak gerekirdi. Hâlbuki komutanlık makamı azami iş yaptırmak imkânı kalmadığı hâlde birlikleri gereksiz yere güç durumlara maruz bırakıyordu. Şimdi artık fırsat kaybedilmişti. Ruslar takviye birlikleri almak için zaman buldular. Türklerin durumu ise hiç böyle değildi. Taarruzun sadece yavaşlaması Türkler için bir istirahat ve dinlenme demektir. Düşmanla sıkı muharebe teması vardı. Gündüz ve gece ara vermeksizin şiddetli ateş muharebesi devam ediyordu. Yarım metre ile bir metre arasında kar vardı. Türkler büyük bir orman içindeydiler. Bu sayede hiç olmazsa yakacak çok boldu. Fakat muharebe hattı içinde köyler yoktu. Herkes ordugâh kurmak zorundaydı. İkmal faaliyetleri güçlükle yapılıyordu. Başlangıçta ikmal nakliyatı kesintiye uğramıştı. Uzun bir bekleme sonunda nakliyat tekrar düzenlenebildi. Elzem ihtiyaçlar bunlarla temin edildi. (Ordu karargâhı şu şekilde yaşamıştı: 22 - 25 Aralıkta kadar karargâhtaki yeterli olmayan iaşe maddeleri ve eyer çantalarındaki malzeme ile idare edildi. 25 Aralıkta kaçan Kazakların geride bıraktıkları sıcak yemeklerle geçinildi. Bu günden itibaren ağırlıkların katılma tarihi olan 27 Aralıkta kadar da ekmek ve zeytinden ibaret olan Türk demirbaş erzakıyla.) 25 Aralıktan 2 Ocağa kadar ordu karargâhı çadırsız karlar üzerinde ordugâh kurmuştu. Bu günlerde Ardahan civarında soğuk sıfırın altında 36 derece ölçülmüştü. Zorluk ve mahrumiyet son haddine ulaşmıştı. Yer yer donmalar, karık⁵³ olayları olmuştu. Türk askerleri daima firara eğilimliydiler. Birçok asker geriye doğru kaçıyor. Geriye kaçanların miktarı günden güne artıyordu. 27 Aralık sabahı taarruz başladığı zaman 17 nci Tümen de taarruza devam edecek güç kalmamıştı. Tümeni ilerletmeye teşebbüs ettiğim zaman bir piyade mermisiyle kolumdan yaralanmışım. Tümen sayılan bu kuvvet bir enkazdan başka bir şey değildi. 29 ncu Piyade Tümeninin de durumu bundan daha iyi değildi. Enver Paşa da bu tümenin yanında bizzat bulunduğu hâlde tümen ilerleyemedi. Bunun taarruzu da durdu. Ordu karargâhındaki subaylar bütün muharebe günlerinde sürekli avcı hattının çok yakınında bulunuyorlardı ve orantısız derecede çok zayıf verdiler. Enver Paşa topçu ateşi altında şaşırان avcılara şöyle söylüyordu: "Ne zaman öleceğinizi yalnız Cenab-ı Allah bilir. Her top mermisinde

⁵³ Kar yağmış bir alana bakma sonucu ortaya çıkan göz kamaşması (Türkçe Sözlük, c.2, s.799.)

ölümünden korkarsanız korkudan bugün bin defa ölürsünüz. Fakat siz yalnız bir defa öleceksiniz. Şu hâlde Allah'ın istediğini yapıncaya kadar sükûneti koruyunuz.”

10 ncu ve 11 nci Kolorduların müdahalesini beklemek gerekiyordu. Tel irtibatları orduyu takip edememişti. Ordu Komutanlığı bu iki kolordunun durumu hakkında çok geç ve eksik bilgi alabiliyordu. 27 Aralıkta önce 28 nci Tümen Bardız'dan gelerek ordu sağ kanadına ulaştı. Durumu düzeltmek ve değiştirmek için bu tümen de yeterli gelmedi. Çünkü Ruslar bu sırada karşı tedbirler almışlardı. Ruslar Türk taarruzu başlayıncaya kadar cephedeki birliklerini takviye etmişlerdi. Danilev, Rus birliklerini 100 tabur piyade, 96 bölük süvari, 300 top hesap ediyordu. Bir kısım kuvvet Eleşkirt bölgesinden Aras Vadisi'ne çağırılmıştı. Bu suretle Aras'ın kuzeyinde üç piyade tümeni, bir Kazak tümeni Aras'ın güneyinde, iki Plaston tugayı, bir Kazak tümeni bulunuyordu.

Aras Vadisi'ndeki kuvvetlere komuta eden General Berkman Türklerin id üzerine ilerledikleri hakkında gelen ilk haberler üzerine herhâlde oldukça yorgun olan sağ kanadı ile 24 Aralıkta taarruza karar verdi ve bir piyade alayını Bardız civarındaki Çilhoroz geçidine yolladı. Fakat bu alay Türklerden önce bu geçidi tutamadı. 24 Aralık akşamı Kafkas Ordusu Başkomutan Yardımcısı Mişlayevski ve Kurmay Başkanı General Yudenitç Tiflis'ten Micingert'e geldiler. Mişlayevski 25 Aralıkta Zivin tepelerine geri çekilmek istiyordu. Fakat Yudenitç'in itirazı üzerine bu karardan vazgeçti. 25 Aralıkta Bardız'ın Türkler tarafından alındığı haberi geldi. Üstümin Tugayı hakkında da bilgi alınamaması durumun vahametini gösteriyordu. Geri irtibatları üzerinde bulunan Sarıkamış çok tehdit ediliyordu. Hâlbuki burası asıl menzil noktasıydı. Cephane ve diğer ambarlar buradaydı. Sarıkamış'ı korumak için Mişlayevski cepheden 12 tabur piyade, bir Kazak alayı, bir batarya ve bir havan topçu taburunu yürüyüşe geçirdi. 26 Aralıkta ele geçirilen bir Türk taarruz emri Rusları daha fazla telaşa düşürdü.⁵⁴ Bir Rus müzakeresinde, Rus asıl kuvvetleri demiryolu irtibatı kesilir ve ordu gerisine iki Türk kolordusu düşecek olursa ikinci bir Tanenberg⁵⁵ felaketine maruz kalmamak için yolsuz dağlardan geçerek hızla Kağızman'a geri çekilmesi gerektiği öne sürülmüştür. Mişlayevski artık Sarıkamış'ta tutunabileceğinden ümitli değildi. İmzalamadan bir direktif dikte ettirdi. Bu direktife göre Sarıkamış düştüğü takdirde Aras Vadisi'ndeki ordu grubu topçularını ve araba parklarını imha ettikten sonra Kağızman istikametine çekilecekti. Bu emri dikte ettirdikten sonra kendisi de 27 Aralıkta Karakurt – Kağızman - Kars üzerinden Tiflis'e gitti. Bu sırada geride memlekette yararlanılabilecek ne kadar kuvvet varsa Tiflis'e çağırılmıştı.

Yeni oluşturulan 3 ncü Kafkas Avcı Tugayı, 263 ncü Piyade Alayı, 2 nci Türkistan Kolordusunda üçüncü taburların teşkili için tertip edilmiş olan

⁵⁴ Bu emir 10 ncu Kolordu Kurmay Başkan Yardımcısı Binbaşı Nasuhi Bey'in üzerindeki emirdir. Adı geçen kişi bu harekâtın başında Oltu'da Ruslara esir düşmüştür. (Yarbay Hakkı)

⁵⁵ Birinci Dünya Savaşı'nda 1914 yılında Almanya'nın, Tanenberg'te Rusya'ya karşı kazandığı zafer.

erler, bir sahra topçu taburu, bir ağır sahra obüs taburu kısmen demiryolu ile, Kars'tan Sarıkamış'a, Sibirya Kazak Tugayı da Tiflis'ten Ardahan'a gönderildi.

25 Aralıkta Sarıkamış'ta iki redif taburu, bir hudut süvari bölüğü, iki top, 16 makineli tüfek bulunuyordu. Takviye birlikleri olarak 26 Aralıkta Sarıkamış'a birkaç makineli tüfek, dört top ile bir Kazak alayı geldi.

Türk taarruzu gerçekte 27 Aralıkta ertelenmiş olduğundan Türk öncülerinin gösterdiği zayıf faaliyetle doğurduğu buhran yeni gelen takviye birlikleriyle ortadan kaldırıldı. Piyadeden ilk takviye birlikleri 27 Aralık gecesi gelmişti. 27 Aralıktan sonra toplam on tabur, yedi süvari bölüğü, altı top, on iki ağır sahra obüsü gelmişti. Bronsart Paşa'nın teklifine göre 26 Aralıkta bir Türk Kolordusu Bardız'ın bir yürüyüş mesafesi güneyindeki Sarıkamış civarına varmış olabilecekti. Bundan sonra Aras Vadisi'nde sağ kanattan çekilen Rus birliklerinin bir kısmı Sarıkamış'a gelemezdi ve Türkler burada karşılarında daha az kuvvette Rus birliklerini bulacaklardı. Bu durumda, her türlü ihtimaller göz önüne alınmak suretiyle tespit edilmiş olan plan bizi başarıya ulaştıracaktı. 9 ncu Kolordu gitgide eriyip mahvolduğu sırada 27 ve 28 Aralıkta yapılan Türk taarruz teşebbüslerini durdurmak için Rusların gelmiş olan takviye birlikleri artık yeterli oluyordu. Bu kolordu sahra topraklarını dağlardan aşırılamadığı için daha kötü duruma düşmüştü. Rusların ağır sahra obüslerine karşı hafif dağ topu ile karşılık veriyor ve mücadele ediyordu. Bu sırada İsmail Hakkı Bey birliklere istirahat verdirmeksizin 10 ncu Kolordu ile Oltu'dan yürüyüşe devam etti. Bir sol yancı Merdenek'e sürüldü. İsmail Hakkı Bey, Oltu - Kars yolu üzerinden ilerleyen asıl kuvvetle beraber hareket etti. Bu kuvvet 27 Aralıkta Soğanlı Dağı'nı aşarken o kadar çok zorlukla karşılaştı ki yorgun birlikler bugün % 20 yürüyüş zayıflatmıştı, bununla beraber sahra topraklarını bile bu dağdan geçirmeyi başardı.

26 Aralıkta Yüzbaşı Nihat Efendi komutasındaki bir süvari keşif kolu Sarıkamış - Kars demiryolunu Novoselim⁵⁶ civarında tahrip etti. Bundan sonra Kolordu Novoselim ve Divik⁵⁷ bölgesine geldi ve 9 ncu Kolordu ile doğrudan doğruya irtibat kurdu. İsmail Hakkı Bey Kolordusuna iki gün istirahat verilmesi ricasında bulundu. Fakat şimdi Enver Paşa düşmanla sıkı temas hâlindeyken ve 9 ncu Kolordunun göz önüne alınmaya değer durumunu düşünerek bu ricayı yerine getiremezdi. İsmail Hakkı Bey kendi muharip kuvvetini ancak iki tabur tahmin ediyordu. Bu durumda bu da düşman karşısına yalnız kolordu enkazını getirmiş olmak demektir.

Buna karşılık Ruslar yeniden takviye birlikleri aldılar. General Berkman, Aras Vadisi'nden Karakurt yoluyla dört tabur piyade, üç Kazak alayı, bir bataryayı daha Sarıkamış'a yollamıştı. Aras grubunun sağ kanadındaki 2 nci Türkistan Kolordusunun komutasını üstlenen General Yudenich de kolordusunun bir kısmını Sarıkamış civarındaki birliklerin sol

⁵⁶ Kars ili Selim ilçesinin eski adıdır. (Fevzi Çakmak, Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2005, s. 47.)

⁵⁷ Kars ili, Sarıkamış ilçesine bağlı Yayıklı köyünün eski adıdır. (Türkiye Mülki İdare Bölümleri 1 Kasım 1985 Durumu, s.472.)

kanadına ve diğer kısmını da taarruz için Çilhoroz'a sürmüştü. Aras Vadisi'nde kalan Rus kuvvetleri de, 29 Aralıkta 1915'te Ruslar tarafından seferberlik sırasında Rus arazisinde hazırlanmış oldukları Mecingert mevziine çekildiler.

İsmail Hakkı Bey 29, 30, 31 Aralıkta kuzeyden Sarıkamış'a taarruz etti. Hatta bir defasında gece muharebesiyle Sarıkamış'a bile girdi. Fakat Ruslar tarafından tekrar dışarı atıldı ve sonuç itibarıyla o da Ruslar tarafından Divik civarında müdafaaya geçmeye mecbur bırakıldı. Takip eden günlerde muharebe Rusların devamlı münferit çarpışmaları şeklinde ve fakat sonuçsuz kaldı.

Savaşın devamında çok defa yaşanan aşağıdaki olay dağ savaşının tehlikelerini açık bir şekilde gösteriyordu:

Dereye inmiş olan bir Türk birliği geriye atıldı. Bu birlik geri çekilirken karla örtülü sırtı tırmanamadı ve tamamıyla imha edildi.

Türkler için artık taarruza devam ederek başarı elde etme ümidi kalmadı. Hâlen bulunulan mevzide savunmada tutunmak da mümkün değildi. Hiç olmazsa Soğanlı Dağ geçitlerine ve Bardız civarındaki tepelere çekilmek lazımdı. Fakat Enver Paşa 11 nci Kolorduyu kullanmadan buna karar vermek istemiyordu. Bununla birlikte 9 ncu ve 10 ncu Kolorduların komutasını İsmail Hakkı Bey'e bıraktı ve hâlen bulunduğu mevzinin de savunulmasını emretti. 4 Ocak 1915'te ordu karargâhıyla birlikte 11 nci Kolorduya gitti. Bu kolordu ile taarruz ederek durumu düzeltmek istiyordu. Harekât devam ettiği sırada geriye olan telgraf irtibatı Oltu'dan daha ileriye yapılamadığından 11 nci Kolordu hakkında yalnızca hududa doğru ilerlemekte olduğu biliniyordu.

Sarıkamış bölgesinden ayrılmadan kısa bir süre önce 10 ncu Kolordunun sol taraftan kuşatıldığı anlaşıldı. İlk haberi kahraman bir çavuş getirdi. Bir mermi parçası askerin bütün alt çenesini dili ile birlikte alıp götürmüştü. Bu müthiş yaranın etkisiyle bütün vücudu titreyen asker ordu karargâhının hayvanlarının bulunduğu bir avluya girdi, Enver Paşa'nın yaveri Binbaşı Kazım Bey'e yaklaştı ve yazı yazmak istediğini ima etti. Kendisine kurşun kalem ve kâğıt verildi: "Avcı hattımız kuzeyden sol baştan Rus piyadelerinin taarruzuna uğradı." Bundan sonra Kazım Bey'e kendisiyle beraber gelmesini işaret etti ve binanın dışarısında 1000 metre uzakta görünen düşman avcı hattını gösterdi.

Ordu karargâhı yolda bir kazak keşif kolu tarafından taciz edildi ve bununla ateş muharebesine tutuştu. Rus kaynaklarından alınan bilgilere göre Enver Paşa ya da yaveri keşif kolu komutanını bizzat öldürmüş imiş. General Bronsart seken bir mermiyle dirseğinden hafifçe yaralandı ve bir kurşun da şapkasını deldi.

5 Ocak akşamı Enver Paşa 11 nci Kolordu Komutanı Galip Paşa⁵⁸ ile Zivin'de buluştu.

11 nci Kolordu Rusları hudut üzerinden geri atmıştı ve Mecingert mevzii karşısında bulunuyordu. Bu kolordu da devamlı muharebelerle zayıyata uğramıştı. Fakat bu kolordu tabiki diğerleri kadar zayıflamamıştı. 11 nci Kolordu, 6 - 7 Ocakta taarruza devam etti. Sonuçsuz ve aynı zamanda 9 ve 10 ncu Kolordularda kaçınılması mümkün olmayan bir bozgunluk başladı. Enver Paşa, Stange Bey müfrezesini de kullanmıştı. Bu müfreze 10 ncu Kolordu emrine verilmişti. Bu müfreze durum hakkında yüzeysel bilgi alabilmişti. Aldığı son bilgi şuydu: "İsmail Hakkı Bey Kars üzerine yürümekte ve günde 30 km katetmektedir". Bundan sonra bununla da irtibat kesildi.

Stange müfrezesi Artvin - Ardaneş üzerinden Ardahan'a doğru yürüdü ve Ardahan'ı aldı. Oltu istikametindeki bütün boğazların geçilmesinin imkânsız olduğu ve bölgenin Ruslar tarafından işgal edildiği anlaşılmış olduğundan Stange Bey 29 Aralıkta Ardahan'ı tekrar tahliye etti ve Artvin üzerine geri çekildi. Bu suretle geri çekilme hattının kesilmesi tehlikesinden kurtulmuş oldu. Çünkü karşısında kendisinden üstün kuvvetler bulunuyordu. Bu kuvvetler şunlardı: Ardahan'dan atılan 3 ncü Kuban Kazak Tugayı, Merdenik'ten Ardahan'a çekilen Üstümin Tugayı, Tebriz'den gelen Sibirya Kazak Tugayı.

Ardahan alındıktan sonra Üstümin Tugayı tekrar geri döndü ve Oltu'yu zaptetti.

4 Ocakta 10 ncu Kolordu soldan kuşatılmış olduğu hâlde İd'e doğru çekildi. 9 ncu Kolordunun geri kalanları son günlerde Sarıkamış - Bardız arasında hemen hemen tamamıyla imha edilmişti. Kolordu komutanı esir düştü. Ruslar Bardız'ı tekrar işgal ettiler. Şimdiye kadar Çilhoroz'u kahramanca müdafaa eden 32 nci Piyade Tümeni de Yeniköy'e doğru çekildi.

Son başarı ümidi de bu şekilde sona erdiğinden ve Enver Paşa'nın da devamlı olarak İstanbul'dan uzak kalmasına izin verilmediğinden beraberindeki kişilerle birlikte 9 Ocakta orduyu terk etti ve İsmail Hakkı Bey'i de, paşalığa terfi ettirerek ordu komutanlığına tayin etti. Beni de yine kurmay başkanı olarak bıraktı. Enver Paşa ayrıldıktan kısa bir süre sonra 11 nci Kolordu da biraz geri atıldı. Fakat Rusların kuvveti de artık tükenmişti. 11 nci Türk Kolordusu Azap civarına, 10 ncu Kolordu da İd civarında hududa ve Kaleboğazı'na çekilerek buralarda tutundular. 9 ncu Kolordu imha edilmişti. Ocak ayı ortasına doğru bütün cephe düzen ve emniyet sağlanmış ve sahil müfrezesi de Borçka civarında ağır toplarla donatılmış olan bir mevzi önünde durmuştu.

⁵⁸ Tuğg. Galip Pasinler, Hafız Hakkı Paşa'nın 13 Şubat 1915 tarihinde tifüs hastalığından vefat etmesi üzerine, onun yerine 11 nci Kolordu komutanlığına vekâleten atanmış, 28 Şubat 1915 tarihinde Hicaz vali ve komutanlığına tayin edilmiştir. (Görgülü; s.110.)

Taarruz büyük bir felakete sebep olmuştu. Yaklaşık 30.000 insan geri dönmüş. Bazı kaynaklara göre Ruslar tarafından 27.000 esir alınmış, 30.000 ölü [kanlı zayıat ve donma nedeniyle] bulunmuş. Diğer bilgilere göre esirlerin miktarı 3500, gömülen ölülerin miktarı ise 11.000 kadarmış.

Bu son bilgiyi gerçeğe daha yakın buluyorum. Zayıatın büyük kısmını firariler oluşturuyor. Bunlardan 12.000 kadarı ocak ayı başlarında tekrar Erzurum'da toplanmıştı. 13 sahra, 50 dağ topu kaybedilmişti. 3 ncü Ordu bundan sonra eski kuvvetini bir türlü bulamadı ve üç sene daha çok üstün düşmana karşı çetin müdafaalarda bulunmaya mecbur kaldı.

Başarısızlığa rağmen Türk teşebbüsündeki cesaret etkisini gösterdi. Türkler şimdi çok zayıf oldukları hâlde Ruslar bu savaş sahasındaki kuvvetlerini devamlı takviye ediyorlardı. Bu durumda Türk Kafkas Ordusu çok üstün kuvvetleri daima tespit etmişti. Bundan başka Türklerin çevirme hareketiyle, Rusları korkutmak gibi uygun bir sonuç da elde edilmiş oluyordu. Ruslar bundan sonra çok ihtiyatlı hareket ettiler ve savaşın devamı süresince aşırı hiçbir harekete teşebbüs etmediler. Kuvvet bakımından çok üstün olduğu zamanda bile Rus komutanlığı acelesiz ve dikkatli davranarak ve bir sistem dâhilinde hareketine devam etti. Bu hareket tarzı, zayıf Türk ordusunun bulunduğu mevzide tutunmasına çok yardımcı oldu.

Bu hareketin büyük ölçüde cihan savaşına yaptığı etki de çok önemliydi. Türk taarruzları Rusları çok kaygıya düşürdü. Türk Başkomutanlığı gibi Alman Başkomutanlığı da bu hareketin genel savaş durumu üzerinde etkisini göstereceğini ve Rusların Alman doğu cephesinden kuvvet çekeceğini ümit etmişti. Fakat bu etki başka şekilde kendisini gösterdi. Almanlar ve Türkler tarafından aynı tarzda tehdit edildiğini hisseden Ruslar Londra'ya bir telgraf gönderdiler. Bu telgraf 2 Ocak 1915'te Londra'ya geldi. Yükünü azaltmak isteyen Ruslar bu telgrafla müttefiklerinden çabuk yardımda bulunmalarını talep ediyordu. Bu talep çok önemli olan Çanakkale girişimini doğurdu. Kafkas Cephesi'ndeki kış taarruzları müttefiklerin çok üstün kuvvetlerinin Türkiye'de bağlanmasına büyük ölçüde yardım etti.

Türklerin mutlak savunmayı seçmeleriyle böyle başarı sağlanamazdı. Türkler için savunma hareketinin mi daha doğru olacağı sorusu da bu suretle cevaplanmış oluyor. Merkezî devletler önceden uzun bir savaş için hazırlanmış ve Türkiye'ye de mutlak savunmada kalması gereği bildirilmiş olsaydı ancak o zaman Türkler için savunma söz konusu olabilirdi.

Fakat hareket doğru yapılmış olsaydı başlangıçta sınırlı hedeflerle bir başarı elde edilebilmesi imkân dâhilindeydi.

Bu felaketin sorumluluğu Enver Paşa ile alakalıdır. Kuvvetli ve mert bir karakterde olan Enver Paşa sorumluluğu daima kendi üzerine aldı ve bunu hafifletmeye veya gizlemeye hiç teşebbüs etmedi.

Enver Paşa'yı bu cephedeki üç haftalık süreye göre değerlendirmek haksızlık olur.

Adı geçen kişi o zaman 33 yaşında, güzel ve sevimli bir adamdı. Dikkat ve özenle isteğini ifade eder, muharebede hiç şahsını düşünmez, haksız yapılan bütün işlerde arkadaşlarını ihtar eder, tehlikeli anlarda şahsen çok cesur ve soğuk kanlıdır. Almanya'da birkaç sene bulunmasına rağmen çok yüksek askerî zekâsı Başkomutanlık vekâleti ve Harbiye nazırlığı mevkiinin gerektirdiği şekilde tamamen ortaya çıkamamıştı. Ona verilen görev çok büyüktü. Kendisine yabancı olan meselelerde de karar vermek zorundaydı. Genel itibarıyla yaptığı işler hayrete değerdir. Mesela daha önce az çok içkiye bağımlı olan orduda alkol tüketimini yasaklamıştır. Cesaretti ve esaslı kararlar verir. Yüksek sevk ve idareye ait noktalarda asla kararından vazgeçmez. Türkiye'nin mukadderatının Alman batı cephesinde anlaşılacağına kanaat getirmiş ve sonuca gidilmesi için Galiçya'ya Türk birlikleri göndermiştir. Bu kadar iş bir Türk için çoktur.

Bu hareketin sınırı kendi mevkiini bir başarı ile taçlandırmaktır. 1914 ve 1918'de Kafkas Cephesi'ndeki hareketlerin hedefi buydu. Enver Paşa'nın Türkiye'ye hâkim olduğu hakkında genelleşen fikir, bana göre doğru değildir. Enver Paşa Türkiye'nin mukadderatına hâkim olan bir partinin güvenliğini kazanmış bir şahsiyet ve aynı zamanda partinin de sözü geçen müdürlerinden biriydi ve partiye tâbiydi. Bazı kaçınılmaz askerî tedbirleri (partiyi göz önüne alarak) tamamen uygulayamazdı. Her yerde mutlak bir itaat sağlamıştı. Duygusal açıdan sadık ve güvenilir Alman dostu olmakla kalmayıp, Almanların ortak müttefiklerini ve büyük gücünü de takdir etmişti. Türkiye'nin bir dayanağa ihtiyacı olduğunu biliyordu. Kendisi yabancı bir kuvvete dayanmaksızın çalışmayı tercih etmişti.

Enver Paşa, 3 ncü Orduya geldiği zaman beni tanııyordu. Bir arada geçirdiğimiz zor günler bizi birbirimize yaklaştırdı. O zamandan beri Enver Paşa bana karşı büyük bir güven ve kişisel sevgi göstermeye başladı. Tarafımdan yapılan her teklifi dikkatle inceleyeceğinden tamamen emindim. Enver Paşa, bu sıralarda (Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra) muharebede şehit düşmüştür. Cesur, güvenilir bir savaş arkadaşı ve çok önemli bir şahsiyet olan hatırasını muhafaza ediyorum.

Tümgeneral Bronsart von Schellendorf Genelkurmay başkanı sıfatıyla Enver Paşa'ya müşavirlik ediyordu. Adı geçen kişi Asya'daki Mançuri seferinde kazanılan savaş tecrübelerini ve engin bilgisini Prusya Okulunda değerlendirmişti. Çok genç olan Enver Paşa'nın yanında müşavir olarak çalışan ve birçok ilmî meselede bunu başaracağını bilen bir adamın ne derece kuvvetli bir sinir yapısına, sağlam bir terbiyeye sahip olması ve nefisinden feragat etmesi gereğini bir kere daha açıklama mecburiyeti vardır. Türklerle nasıl çalışıldığı hakkında aşağıda özel bir husus vardır. Hemen hemen tüm Türk komutanları gibi Enver Paşa da çok aşırı çalışırdı. Seyahatlerde karargâhı için çalışmaya imkân bulmak bir hünerdi. Bir günlük seyahatte beş defa değişiklik yapıldığını gördüm.

Bronsart Paşa'nın yaptığı iş boş ve verimsiz bir iş sayılıyordu. Adı geçen kişinin başarıyla önlediği hatalar tam anlamıyla hiçbir zaman anlaşılammıştır. Genel itibarıyla Türklerin yaptığı işler ancak bugün belli

olmaya başlamıştır. Türklerin ne kadar çok kuvvet tespit ettiklerini, düşman devletlerinin yayınladıkları rakamlardan yavaş yavaş anlamaya başlıyoruz. Savaş sırasında çoğunlukla birçok şeyler olumsuz görünür. Türkiye'nin kuvveti de düşünülenin üzerine çıkmıştır. Her türlü bilgi Türk ordusunun Alman Genelkurmay Başkanlığında toplanıyordu. Bu bilgileri toplamaktaki amaç, birinci derecede, Türk kuvvetini ortaya çıkarmaktır. Savaş sırasında Bronsard ismi, basılı evrakta hemen hemen hiç geçmemiştir. Fakat adı geçen kişinin astlarına ve kurmay başkanlığını yapan biz kurmaylara "çok iş yapmak az görünmek" konusunda somut bir örnektir.⁵⁹

Sarıkamış Kış Seferi Hakkında Değerlendirme

Kasım ayında iki taraf arasında sessizlik hüküm sürdüğü sırada Başkomutanlık Vekâleti 3 ncü Ordudan gelecekteki harekât hakkındaki düşüncelerini sormuştu. 3 ncü Ordu Komutanlığı özetle şu cevabı verdi:

Cephane, elbise ve teçhizatı ikmal ettikten ve 10 ncu Kolordunun cepheye ulaşmasından sonra düşman sağ kanadına karşı kuşatıcı bir taarruz yapmak.

10 ncu Kolordu aralık ayı başlarında cepheye gelebilecekti. Bu zamana kadar ikmal işleri de az çok sağlanmış olacaktı. Durumu yerinde incelemek üzere ordu karargâhına gelmiş olan Albay Hafız Hakkı Bey de aynı fikirdeydi. Ordunun düşüncesini Başkomutanlık Vekâleti kabul etti. Buna göre hazırlık ve teşkilat yapılmasını ayrıca emretti.

Bununla birlikte Sarıkamış kuşatma manevrası kararı esas itibarıyla 3 ncü Ordu tarafından verilmiştir.

Ordu buna göre hududun her iki tarafındaki arazi ve yolları keşif ve incelemeye başladı. Özellikle kışın bu bölgede dolaşmış adamlar karargâha çağırıldı. Bunlardan yol ve arazi hakkında bir hayli bilgi alındı.

Harekâtın hangi şekilde yapılmasının uygun olacağı da tetkik edildi. Cephede kalacak kuvvete verilecek talimat hazırlandı. Kuşatmayı yapacak kuvvetlerin takip edecekleri yollar, muhtelif günlerde varacakları hedefler tespit ve tayin edildi. Harekâtı yakından takip etmek amacıyla ordu karargâhına gelmiş olan Enver Paşa'ya ve maiyetine ordu tarafından hazırlanmış olan emirler ve talimatlar gösterildi. Onlar da hiçbir düzeltme yapmadan emirleri imzaladılar. Bugünlerde Hasan İzzet Paşa sık sık cepheyi dolaşıyordu. Kış da günden güne şiddetleniyordu. Donmalar hakkında elde mevcut bilgiler vardı. Ordu kış şartlarına göre donatılmamıştı. Henüz entari ile dolaşan askerler vardı. Bu durum Hasan İzzet Paşa'nın sinirlerini çok etkiledi. Şimdiye kadar edindiği tecrübeye göre bu mevsimde ordunun büyük

⁵⁹ Sarıkamış seferine aşağıdaki Alman subayları katılmıştı:
Binbaşı Fischer, Bronsart Paşa'nın yaveri; Yarbay Feldman, birinci kurmay subayı,
Binbaşı Lange, 10 ncu Kolordu kurmay başkanı,
Binbaşı V.Berg, bir topçu alayının komutanı (30 ncu Alay),
Binbaşı Kirsten, bir süvari alayının komutanı. 11 ncü Kolordu karargâhında Ağır Topçu Komutanı Yarbay Stange,
İstihkâm Binbaşı Schitaseiski (Yarbay Hakkı).

çaplı kuşatma harekâtını yapamayacağını düşündü. Bir iki gün için Erzurum'a gitmiş olan Enver Paşa'ya özel olarak fikrini yazdı. O zaman duyulduğuna göre Hasan İzzet Paşa'nın Enver Paşa'ya yazdığı telgraf şu şekildeymiş:

"Gerek mevsim ve gerekse kışlık teçhizat, düşünülen harekâtı başarıyla tamamlamaya uygun değildir. Bu harekâtın ya ilkbahara bırakılması ya da daha sınırlı bir saha içinde [kuşatma kolu sol kanadı Kötek istikametinde yürüyecek şekilde] yapılmasına müsaade edilmesi."

Bu telgrafa Enver Paşa'nın canı çok sıkılmıştı. Ordu karargâhına döndüğü zaman ilk yazdığı yazı, ordu komutanlığını bizzat üstlendiği hakkındaki emirdir.

Bundan sonra ordunun önceden hazırlamış olduğu aşağıdaki emri imzalamıştır:

3 ncü Ordu Komutanlığı Köprüköy öğleden sonra
19 Aralık 1914

22 Aralık 1914 günü için emir.

1. Düşman asıl kuvvetleri eski mevzisindedir.
2. Düşman asıl kuvvetlerini Kars istikametinden ayırarak Aras Vadisi'ne doğru güneye atmak üzere 3 ncü Ordunun kuvvetlerinin tamamı ile Oltu istikametinden düşmanın sağ kanadı gerilerine doğru ilerleyecektir.
3. Nizamiye 2 nci Süvari Tümeni piyade ve topçu ile takviye edildiği hâlde düşmanın Aras Nehri güneyindeki kanadına taarruz edecek ve onun dikkatini bu kanada çekecektir. [Bu hususta ayrıca talimat verilmiştir.]
4. 11 nci Kolordu kendi mevzisinde kalacak ve düşmanın dikkatini çekmek için bütün cephede gösteri taarruzu yapacak, düşman bütün kuvvetleri ile ilerlediği takdirde ilerlemesini durduracaktır. [11 nci Kolorduya özel talimat verilmiştir.]
5. 9 ncu Kolordu en azından iki kol ile [sol kol Ekrek - Yeniköy yolunda] yürüyecek hiç olmazsa Kızılkilise - İd yoluna varacaktır. Düşmanın İd müfrezesinin doğuya doğru asıl kuvvetlerine katılmasına kesin surette engel olacaktır.
6. 10 ncu Kolordu, bir tümeni ile İd'e, diğer iki tümeni ile Aras'a varacaktır. Her iki kol rastladıkları düşmana taarruz edecektir. Harekât emredildiği gibi yapıldığı takdirde 23 Aralık 1914 günü, 9 ncu Kolordunun Çatak - Petkir hattına ve 10 ncu Kolordunun Oltu yönüne doğru ilerlemesi ve 24 Aralıkta 9 ncu Kolordunun Kötek ve 10 ncu Kolordunun Bardız istikametine yürümesi muhtemeldir.
7. Keşif bölgeleri: Süvari Tümeniyle 11 nci Kolordunun keşif bölgesi sınırı Aras Nehri'dir.

11 nci Kolordu ile 9 ncu Kolordu arasındaki keşif bölgesi sınırı; Karabıyık - Sıçankale - Güllüdağ'dan geçen üstteki hattır.

9 ncu Kolordu ile 10 ncu Kolordu ara hattı şimdiye kadar olduğu gibi Kargapazar silsilesi - İd - Oltu hattıdır.

Keşif görevleri; düşman kuvvetlerinin tümü kısmen veya tamamen mevkiinde mi duruyor? Yoksa geriye mi gidiyor? veya 11 nci Kolorduya doğru mu? Ve bu durumda da Aras'ın kuzeyinden mi? Yoksa güneyinden mi ilerliyor? Veya kuzeybatı istikametinde tepeler üzerinden 9 ncu Kolorduya mı gidiyor? Koçfans - Şekerli – İd - Ardus tarafındaki kuvvet ne kadardır? Yerinde mi duruyor, batıya doğru asıl kuvvetlerine mi yanaşılıyor, geriye mi çekiliyor?

8. Muhabere şekli hakkında ayrıca emir verilecektir.

9. Ordu karargâhı Köprüköy'dedir.

Başkomutan Vekili

Enver

Ordunun amacı emrin ikinci maddesinde açık bir şekilde yazılıdır. Ordu, düşmanın asıl kuvvetlerini Kars istikametinden ayırarak Aras'ın güneyine atmak, yani memleketin iç kısmıyla bağlantısını keserek imha etmek istiyor. Aras Vadisi'ndeki Rus asıl kuvvetinin sağ kanadı Gerek Yaylası'na dayanıyordu ve Rus sıklet merkezi de bu kanattaydı. İd - Kaleboğazı bölgesinde de bir miktar Rus süvarilerinin bulunduğu haber alınmıştı. Rusları Aras'ın güneyine atabilmek için kuşatma kolunu düşmanın çok gerilerine yöneltmelidir ki, amaca ulaşılabilir. Düşmanın 10 km gerisine yönlendirilecek kuşatma ile düşman Aras'ın güneyine atılamaz. Düşman sağ kanadı gerisinde bulunması muhtemel ihtiyat kuvvetleri bu kanadı kolayca ve tam vaktinde kuzeydoğuya doğru uzatabilir. Bu takdirde kuşatma hareketi cephe taarruzuna dönüşür.

Aslında Rus cephesinden Sarıkamış'a giden iki yol vardır. Birisi Rus Mecingert'inden⁶⁰, diğeri Karaorgan'dan geçer. Her iki yol Handere civarında birleşir, sonra Sarıkamış'a gider. Mecingert - Kızılkilise - Karakurt üzerinden Sarıkamış'a giden bir yol varsa da bu yol çok dolaşır. Daha önceki iki yol gibi tamamıyla şose değildir. Kuşatma kolu ilk iki yolu kesmeyi başarır, o zaman düşman Aras'ın güneyine atılmış olur. Kuşatma kolunun, düşmanın ne kadar mesafe derinliğine yönelmesinin uygun olacağı şimdiden kestirilemez. Bu düşmanın durumuna bağlıdır. Düşman kuşatmayı zamanında haber alarak geri çekilmeye başlarsa, o zaman kuşatmayı daha uzaklara yöneltmek uygun olur. Düşman mevkiinde direniyorsa, o zaman daha dar bir saha içinde kuşatma yapılabilir. Bu ihtimalleri şimdiden

⁶⁰ Kars ili Sarıkamış ilçesi, Karaorgan bucağına bağlı Çamyazı köyünün eski adı Yukarımecingert, İnkaya köyünün eski adı Aşağımecingert'dir. (Akbayar; s. 118. Türkiye Mülki İdare Bölümleri 1 Kasım 1985 Durumu, s.473.)

kestirmek mümkün olamadığı için 9 ncu ve 10 ncu Kolordulara ancak ikişer günlük yürüyüş hedefi verilebilmiştir. Buna göre,

9 ncu Kolordu; 22 Aralıkta Kızılkilise, 23 Aralıkta Çatak - Pitkir bölgesine,

10 ncu Kolordu; 22 Aralıkta İd, Ardus, 23 Aralıkta Oltu'ya varacaklardı.

24 Aralık için muhtemel yürüyüş istikameti; 9 ncu Kolordu için Kötek, 10 ncu Kolordu için Bardız. Ancak bu duruma 23 Aralıkta karar verilecekti.

23 Aralıkta ordu karargâhı İd'teydi. Bu akşam 9 ncu Kolordunun Çatak bölgesine vardığı, 10 ncu Kolordunun da Oltu'yu zaptettiği, 1000 kadar esir, bir miktar top ve makineli tüfek alındığı haberi gelmişti.

24 Aralıkta yol durumu nedeniyle 9 ncu Kolordu Bardız'a yürüdü. 10 ncu Kolordu ise iki tümeniyle Oltu'dan itibaren yolu takiben Kosor⁶¹ istikametinde hareket etmişti. Bu tümen Kop köyüne gitmeden aldığı emir gereğince güneydoğuya dönmüş, Kızılkilise karakolu - Dolgah karakolu yolunu takiben Bardız'a gelmiştir.

Merhum Hafız Hakkı Paşa'ya atfedilen, Ardahan veya Kars istikametinde ileri harekâta devam kararı tamamen yanlıştır. Yol durumu nedeniyle Hafız Hakkı Paşa, Kosor'a kadar ilerlemiş ve Kosor'da kolordusunun yan ve gerisini muhafaza edecek bir müfreze bıraktıktan sonra Arsenik Yaylası, Allahuekber Dağı, Başköy üzerinden Sarıkamış önüne gelmiştir.

O zaman durum tartışılırken deniliyordu ki: "Eğer Ruslar bu hareketi zamanında hissederek ve 9 ncu Kolorduya taarruz ederlerse 10 ncu Kolorduyu güneye yönlendirmek ve bu kolordunun yardımına yetişmek mümkün olur." 10 ncu Kolorduya 24 Aralık için Oltu'dan Bardız'a yürümesi muhtemeldir denilmesinin sebebi bu düşüncelerdir.

Ardahan'a yürüyen kuvvet o zaman 10 ncu Kolordu ile birleşik harekât emrini almış olan Stange Bey müfrezesiydi. Bu müfreze gerçekte Ardahan'a girmiş fakat orada uzun müddet tutunamayarak tekrar Artvin üzerine çekilmiştir. 24 Aralıkta ordu karargâhı İd'den kalkarak Pitkir üzerinden Bardız'a geldi. 9 ncu Kolordu karargâhı ve 29 ncu Tümen'de Bardız'a bugün gelmişlerdi.

9 ncu Kolordu Komutanı tümenlerin çok yorgun ve dağınık olduğunu 17 nci Tümenin Nurşin - Hemas bölgesinde, 28 nci Tümenin daha uzaklarda hudut üzerinde Kızılkilise karakolu civarında bulunduğunu ileri sürerek yarın için Bardız'da istirahat edilmesine izin verilmesini teklif etti. Bu teklifi Başkomutan Vekili Enver Paşa, Genelkurmay İkinci Başkanı Bronsart,

⁶¹ Erzurum ili, Şenkaya ilçesine bağlı Akşar bucağının eski adıdır. (a.g.e.; s.324.)

Yarbay Feldman⁶² ve Guze Beyler saatlerce tartıştılar. Sonuçta istirahat edilmeden yürüyüşe devam edilmesine karar verdiler.

Ertesi gün şahidi olduğum bir hadise bu kararda Almanların da Enver Paşa'nın fikrine katıldıkları düşüncesini güçlendirmiştir. Bardız'da verilen karara göre gece yarısı 24 Aralık için şu emir yazılmıştı (özetle):

9 ncu Kolordu; 29 ncu ve 17 nci Tümenlerle 24 Aralıkta Sarıkamış'a yürüyecek, 28 nci Tümeni Bardız'da kalarak Yeniköy istikametini örtecek, 32 nci Tümen Bardız'a geldikten sonra bu tümen de Sarıkamış'a gelecek.

10 ncu Kolordu; 32 nci Tümeni Bardız'a gönderecek, diğer iki tümen ile Sarıkamış istikametinde yürüyecek, Guze Bey'in yazdığı sebeple 10 ncu Kolorduya yürüyüş istikameti olarak Kars verilmemiştir.

3 ncü Ordunun harp ceridelerinde bu emrin aslını bulmak mümkündür.

9 ncu Kolordu Sarıkamış'a yürüdüğüne göre 10 ncu Kolorduyu tek kalacak surette Kars müstahkem mevziine çarptırmanın hiçbir sebebi yoktu.

24 Aralıkta 29 ncu Tümen Bardız'dan hareket etti. Ordu karargâhı da bu tümen ile birlikteydi. Kızılkilise köyünde bir mola verildikten sonra yürüyüşe geçildi. Güneş batarken düşmanla temas sağlandı. Topçumuz mevzii olarak birkaç mermi attı.

Topçumuza karşılık verilmediğine göre düşman tarafında topçu olmadığı anlaşıldı. Fakat makineli keşfedilmişti.

9 ncu Kolordu komutanının bu duruma göre kararı soruldu. Kolordu komutanı şu değerlendirmede bulundu:

"Tümen çok yorgundur. Yürüyüş kolu derinliği de fazladır. Tümeni bu durumda ikamete geçirmek sabahleyin erkenden daha toplu ve zinde bir hâlde düşmana taarruza etmek. Askerin yararlanması için sağımızda bir Malakan yaylası var. Arkamızda da şimdi geçtiğimiz Kızılkilise köyü var".

Başkomutan vekili fikrini söylemeden Feldman ortaya atıldı:

"Demir tavında gerek. Derhâl taarruz edip atmak ve Sarıkamış'a girmek lazımdır" dedi.

Yukarıda geçen hadise budur. Diğer Almanlar da bu fikre katıldılar. Başkomutan Vekili de "derhâl gece taarruzu yapılsın" dedi. Kendi gözlemlerime ve şahsi görüşüme göre Sarıkamış felaketine neden olan kararların en önemlisi buydu.

"Sağda yürüyen 29 ncu Tümen, 24 Aralıkta güneş batarken Rus birliklerini Sarıkamış'ın kuzeybatısındaki bir mevziden geri atmıştı. Sarıkamış'a gece taarruzu birliklerin gece muharebesine alışkın olmadıkları

⁶² Prusyalı Binbaşı Feldman, Birinci Dünya Savaşı sırasında Türk ordusunda yarbay rütbesiyle muharebe bölük komutanlığı yapmış ve Türk Genelkurmayının harekât bölümünde görev almıştır. (Deutsche Offiziere in der Türkei, s.21, Türkiye'de Alman Subaylar, s. 18.)

düşünülmüş ve bu taarruz 29 ncu Tümenin dağılmasına sebep olmuştur.

Bu taarruz için elde yalnız 29 ncu Tümen vardı. 17 nci Tümen daha gerideydi. Gece taarruzu için şu tertibat alındı: 86 nci Alay cepheden düşmana taarruz edecek, 87 nci Alay soldan düşman sağ kanadını kuşatacak şekilde hareket edecek, 85 nci Alay başlangıçta sağ kanat gerisinde ihtiyatta kalacak. Buna göre hazırlık yapıldı ve karanlık bastıktan sonra 86 nci Alay taarruza geçti. Geçilecek arazide kar çoktu. Erler dizlerine kadar kara gömülüyordu. Düşman taarruz arazisine hâkim bir boyun noktasının her iki tarafına etkili ateş ediyor ve çok zayıat verdiriyordu.

Ordu karargâhı bu alay gerisinde kuytu bir yerde sonucu bekliyordu. Piyade mermileri üzerimizden geçiyordu. Bu sırada 9 ncu Kolordu Kurmay Başkanının hayvanı vurulmuştu. 87 nci Alaydan hiçbir haber yoktu. Bu alay soldaki orman içinde kaybolmuştu. İhtiyatta tutulan 85 nci Alay da muharebeye sokuldu. Ancak gece yarısı düşman mevzii zaptedildi. Düşman daha doğuya çekildi. Gece harekâta devam etmeye imkân yoktu.

“Herkes bulunduğu yerde kalsın istirahat etsin, ortalık ağardığı zaman tekrar Sarıkamış istikametinde taarruza devam edilsin” emri sözlü olarak verildi.

Ordu karargâhı da bir orman içinde sabahladı.

26 Aralık sabahı hayvanlara binip ileriye gittiğimiz zaman 29 ncu Tümeden toplu bir birliğe rastlayamadık. Üçer beşer er, ötede beride küme hâlinde ateş yakmışlar, bu ateş karşısında ısıyorlardı.

“Birliklerin nerede?” diye tümen komutanına soruldu. Tümen komutanı da, “şu gördüğünüz askerlerdir” cevabını verdi. 17 nci Tümen bugün akşam üzeri cepheye geldi. Bu iki tümen 27 Aralıkta taarruza devam ettilerse de bir sonuç elde edemediler.

28 nci Tümen Bardız’a bir gün sonra gelebildiği için 17 nci Tümenin bir alayı Yeniköy istikametini örtmek için Çilhoroz’da bırakılmıştı. Düşman Bardız istikametinde baskı yapıyordu. Daha sonra 28 nci Tümeden bir alay daha bırakılarak buradaki alay iki alaya çıkarıldı. 28 nci Tümen, arkadan gelecek 32 nci Tümeni beklemeden cepheye sürüldü. 32 nci Tümen buradan geldikten sonra da bu alaylar Bardız bölgesinde kaldılar.

Başkomutan Vekili ve maiyetindeki Almanlar durumu şöyle değerlendiriyorlardı:

Rusların en hassas yerleri kanat ve gerileridir. Rus kanat ve gerisinde görünecek zayıf Türk kuvvetleri bile Rusların geri çekilmesiyle sonuçlanacaktır. Alman doğu cephesinde elde edilen tecrübeler bunu doğruluyor. Türk ordusunun Kafkasya’daki Müslüman ve Türk unsurları derhâl Ruslar aleyhine davranacak, bu da Rus ordusunu zor duruma düşürecek.

Bu harekât düşmanın ummadığı zamanda ve beklemediği bir istikametten gelmiştir. Rusların Kars ile ulaşımı kesilmiştir. Ruslar şimdi asıl kuvvetleriyle zayıf bir yer bularak buradan dışarı çıkmak istiyorlar. Yeniköy'den Bardız istikametine ardı ardına yaptıkları taarruzdan amaç budur.

Sarıkamış'ın doğusu kesilmiştir. Başka çekilecek istikamet kalmamıştır.

9 ncu Kolordunun mevcudu ne olursa olsun bulunduğu mevzide kalması ve Rusların taarruzuna şiddetle karşılık vermesi lazımdır. Rusların taarruzu başarılı olamayınca, yani çıkış hareketi yapılamayınca Ruslar için teslim olmaktan başka çare kalmayacaktır.

Aynı fikir ast rütbeli komutanlara da telkin ediliyordu. Her gün ordunun komuta yerinde aynı zeminde fikir alışverişinde bulunuluyordu.

10 ncu Kolordu: Ancak 29 Aralıkta 9 ncu Kolordunun solunda cepheye katıldı. Bir gece baskını ile Sarıkamış'a girdiyse de tekrar dışarı atıldı. İki gün önce de Karahamza civarlarında Kars - Sarıkamış demiryolu tahrip edilmişti.

9 ncu Kolordu 25 Aralık akşamı düşmanla temas kurmuş ve gece taarruza geçmişti. 10 ncu Kolordu ise ancak dört gün sonra bu kolordunun solunda muharebeye girebildi. Oltu'dan sonra güneye dönmüş olsaydı bu kolordu yine mesafe itibarıyla üç - dört gün sonra Sarıkamış'a gelebilecekti. Yine sonuç aynı olurdu. 32 nci Tümen Oltu'nun güneyinden Bardız'a doğru yürüdüğü hâlde ancak 27 Aralıkta Bardız bölgesine gelebildi. Hâlbuki 30 ve 31 nci Tümenler daha kuzeydeydi ve daha büyük çark harekâtı yapmaya mecburdular.

İddia edildiği gibi 10 ncu Kolordu Ardahan veya Kars üzerine gitmiş olsaydı, dört gün sonra Sarıkamış önüne gelemezdi. Bu kolordunun yanında sahra topları da vardı. Bu sahra topları Penek - Kosur - Allahuekber Dağı - Başköy yolu ile getiriliyordu. Allahuekber Dağı'nda çok kar vardı. Gerek birlikler ve gerekse toplar büyük zorlukla ve çok döküntü vererek bu dağı aşabilmişlerdi.

Bu kolordu da 9 ncu Kolordu gibi mevcudunun ancak % 20 veya % 30'uyla muharebe meydanına gelebildi. 10 ncu Kolordunun katılmasından sonra taarruza devam edildi. Yine bir sonuç elde edilemedi. 9 ncu Kolordu tamamen erimişti. Düşman taarruzlarını bile durduramıyordu. Düşman baskısı ise günden güne şiddetleniyordu. 10 ncu Kolorduya karşı da Rus taarruzu başlamıştı. Artık bütün cephede savunmaya geçilmişti.

31 Aralıkta sol kanatta 10 ncu Kolordu komuta yerinde idik.

Komuta yeri bir çardak altındaydı. Enver Paşa, Hafız Hakkı Paşa, Bronsart ve Guze bir müddet durumu tartışılar. Ordunun geri çekilmesine karar verdiler. Bu kararı sözlü olarak Hafız Hakkı Paşa'ya söylediler ve yazılı olarak da kişiye özel işaretlerle 9 ncu Kolorduya gönderdiler. Fakat yine müzakere devam ediyordu. Aradan 10 dakika geçmeden beni çağırdılar.

Deminki emrin gönderilip gönderilmediğini sordular. “Gönderildi” cevabını verdim. Derhâl ikinci bir emir yazıldı: “Geri çekilme hakkında yazılan emir hükümsüzdür. Kolordular bulundukları mevzileri müdafaaya devam edeceklerdir.”

Hâlbuki durum değişmemişti. Hiçbir taraftan yeni bir bilgi gelmemişti. Düşman baskısı devam ediyordu. Bu karar uygulanmış olsaydı 9 ncu Kolordu esareten kurtarılabilirdi.

Bundan sonra ordu karargâhı Divik köyüne gitti. Cephedeki iki kolordunun komutası Hafız Hakkı Paşa'ya verildi ve bu kolordular Sol Kanat Kolordusu adını aldı.

Ertesi gün Ruslar kuzey ve kuzeydoğu istikametinden Divik köyüne taarruza başladılar. Ordu karargâhı Divik köyündeki ağırlık askerlerini, Ordu Piyade Muhafız Takımını, Divik'te mevcut topçu ve ağır makineli tüfeklerini Divik kuzeyindeki mevziye soktu. Bunlarla Divik'i savundu.

2 Ocak sabahı ordu karargâhı düşman topçu makineli tüfek ateşi altında Divik köyünü terk etti. Bardız - Hemas üzerinden Aras grubuna gidiliyordu. Aras grubundan hiçbir haber alınmamıştı. Bu grubun atıl davrandığına hükmedildi.

3 Ocak akşamı Zivin'e gelindi. 11 nci Kolordu komutanıyla görüşüldü. Durum hakkında bilgi alındı. Kolordu düşmanı sınıra kadar takip etmiş, daha ileri gidememiş. Ertesi gün taarruza devam edilmesi emredildiyse de sis taarruza engel olmuştu. Bundan sonra Rusların karşı taarruzu başladı.

Sarıkamış bölgesinde de 3 Ocakta Sol Kanat Ordusu (9 ve 10 ncu Kolordular) geri çekilmeye başlamıştı. 9 ncu Kolordu çekilmeyerek esir düşmüş, 10 ncu Kolordu Bardız, İd, Oltu taraflarına çekilmiş, 9 ncu Kolordudan kurtulabilenler de bu kolordularla birlikte çekilmiştir.

Rusların bitkin olmaları bu durumdan yararlanmalarına engel olmuştur. 11 nci Kolordu Heran mevzisine çekildi. 10 ncu Kolordu İd - Kaleboğazı bölgesinde kaldı. Nisan ayına kadar bütün cephe bahse değer bir olay olmadı.

Bu harekâtın felaketle sonuçlanmasının sebepleri şunlardır:

1. Arazi ve yol incelemelerinin eksik yapılması, tekerlekli araçların geçmesine uygun sayılan yollarda askerler ancak birer birer geçebilmişti. Tekerlekli araçlar yollarda bırakılmıştır.

2. Tümenlere uzun yürüyüş hedefleri verilmiştir. Birlikler sabahleyin gün doğarken hareket ediyor, karanlıkta hedeflerine varıyorlardı.

3. Yürüyüş derinliklerinin çok uzaması. Tümenlerin yürüyüş derinlikleri 30 km'ye ulaşıyordu. Tümenler birerli kolda ve nadiren ikişerli kolda yürüyorlardı. Dörderli kola hiç rastlanmadı. Derinliğin uzaması yürüyüş emniyetini bozmuş, askerler sağa sola dağılmıştır.

4. Mevsim ve arazinin gerektiği ölçüde dikkate alınmaması. Günler kısa olduğu için yürüyüş hedeflerini çok kısa vermek karanlık basmadan yani gündüz gözüyle birliklerin ordugâh kurmasını veya konaklara girmesini sağlamak lazımdı. Arazi dağlıktı. Harita üzerinde 4 km ölçülen bir mesafeyi iki saatte bile katetmek mümkün olmuyordu.

5. Aralıksız yürüyüşe devam edilmesi ve istirahat verilmemesi. Hâlbuki 9 ncu Kolorduya Bardız'da bir gün istirahat verdirmek mümkün ve durum da buna uygundu. Zayıflara bakmadan sıkı takip ancak düşman mağlup edildikten sonra yapılabilirdi. Hâlbuki düşman henüz mağlup edilmemişti. Zinde bir hâlde karşımızdaydı.

6. Gece taarruzu yapılması. Gece muharebelerinde, gündüzden daha ayrıntılı tedbirler almak lazımdır. Hâlbuki buna zaman yoktu. Güneş batmadan az önce düşmanla temas sağlanmıştı. Hele gece muharebesinde kuşatmalar daha güçtür. Nitekim 87 nci Alay o gece hiçbir şey yapamadı. Alayı arayıp bulmak, emir göndermek de mümkün değildi. Arazi hakkında hiçbir şey bilinmiyordu. Birlikler kılavuzsuz yola çıkamazlardı. Hâlbuki yanımızda kılavuz yoktu.

7. Muhabere ve ikmal işlerinin yapılmaması. Bu hareket devam ettiği sürece 11 nci ve 10 ncu Kolordudan düzenli bilgi alınamamıştı.

8. Ordunun kış harekâtına alışkın ve kışa göre giydirilmemiş ve donatılmamış olması.

6. 1915 Nisanına Kadar Olan Durum

Her şeyden önce orduyu yeniden teşkil etmek lazımdı. Kolorduların kuvveti müfreze derecesine indiği hâlde başlangıçta hiçbir birlik lağvedilmedi. Kolorduların mevcutlarının kademe kademe tekrar kararlaştırılmış miktara çıkarılabileceği ümit ediliyordu.

Yeni acemiler silah altına çağrıldı. Eğitim ve öğretim için eğitim merkezleri açıldı. Memleket içinde mevcut ikmal askerlerinin en fazla yarısının cepheye geldiği başlangıçtan beri söyleniyordu. Asker alma teşkilatı Almanya'daki teşkilata göre yapılmıştı. Fakat bütün işler Almanya'da olduğu gibi bir düzen içinde birbirini takip etmiyordu. Künye defterleri sağlıklı değildi. Türklerde aile lakabı kullanılmaması ve kullanılan adların da nispeten az olması askerî işlemleri güçleştiriyordu. Birçok kişi aynı ismi taşıyordu. İsim değiştirmeler, künyesini saklamalar gibi hileli işlere başvurmak çok kolaydı. Şu hâlde bu durum büyük bir eksiklik. Silah altına alınanlara eğitim merkezlerine gitmek için uzun bir yaya yürüyüşü yaptırılıyordu. Eğitim merkezinde iskân, iâşe ve sıhhiye işleri çok eksikti. Eğitim ve öğretim için ehli olmayan öğretmenlerle ve az sayıda silahla yapılmaktaydı. Eğitim merkezlerindeki eğitim ve öğretim sona erdikten sonra birliğe kadar tekrar yaya yürüyüşü yapıyorlardı. Uzayıp giden gergin durumlarda daima cepheye yakın bulunmak gerekiyordu. Bu nedenle Ordu Komutanlığı Hasankale'de kalmak zorundaydı, eğitim merkezindeki eğitim ve öğretimi çok sık denetleyemiyordu. Ancak emir ve talimat vermek suretiyle eğitim merkezleri

üzerinde etkili olmaya çalışıyordu. Bu talimatların eğitim merkezlerinde tamamıyla uygulanacağı herhâlde şüpheliydi. Eğitim merkezlerinde eğitim ve öğretim genellikle mart ayında başlardı. Cephedeki kuvvet hastalık sebebiyle devamlı surette azalmakta olduğundan acemilerin birçoğunu kısa bir eğitim ve öğretimden sonra birliğe sevk etmek mecburiyeti doğuyordu. Ordu Komutanlığı, mayıs ve haziran aylarında eğitim merkezlerinden 30 - 50 bin er alabileceğini hesap ediyordu. Gerçekten de ordunun mevcudu ancak hazirandan itibaren artmaya başladı. Daha önce orduya katılmış olan erler yalnız zayıfın yerini doldurmuştu. Ocak ayında eğitim ve öğretimlerini tamamlamış olan erlerden, henüz kolorduların asker alma bölgelerinde mevcut olanlar, 17 nci Tümeni (9 ncu Kolordu) yeniden teşkil etmek için Erzurum'un doğusundaki bölgeye hareket ettirilmişlerdi. Erzurum'a gelmiş olan talim görmüş askerler ile 28 nci Tümen az mevcutlu olarak (9 ncu Kolordu) yeniden teşkil edildi ve ordu ihtiyatı olarak Hasankale bölgesine çağrıldı.

9 ncu Kolordunun 29 ncu Tümeni hâlen mevcuttu. Bu tümen de 10 ncu Kolordu emrine verilmişti. İkmal taburları ve jandarma taburları olarak Erzurum'da mevcut olan birlikler önceden Enver Paşa tarafından cepheye gönderilmişti. Başkomutanlık, İran için ayrılmış iki tümenden birisi olan Bekir Sami Bey tümenini [yeni birliklerden oluşturulmuş] 3 ncü Ordu emrine verdi. Bu tümen aslında Kuzey İran'a gidecekti. Yeni durum üzerine Erzurum istikametine çevrildi ve şubatta Erzurum bölgesine geldi. Hasankale'nin güneybatısındaki köylere yerleştirildi. Bu tümen yerine Rumiye Gölü'nün güneyi istikametine yürüyecek olan Halil Bey tümeni, Rumiye Gölü'nün kuzeyine gönderildi.

Ocak ayında Kuzey İran'daki durum şöyleydi: Tebriz'de isyan çıkmış ve buradaki Ruslar kovulmuştu.

Bu andan itibaren savaşın sonuna kadar üstünlükleri derece derece artmış olan Ruslara karşı yöneltilecek harekâta tedbir olarak uygun görülen düşünce, direnmeden bir adım arazi bile terk etmemektir. Bu esasa çok riayet edildi. Tabiye⁶³ ve konuş açısından uygun görünmeyen durumlarda bile, çok zaman kazanılabildi. Bütün ordu komutanları aynı görüşü takip ediyorlardı. Bu hususta kararlı davranılmadığında, Enver Paşa kendilerine bu görüşü hatırlatırdı. Bu tarzda sevk ve idarenin asıl sebebi, bir defa geri çekilmeye başlamış olan doğru birlikleri tekrar durdurmak ve dağılmaktan kurtarmak konusundaki zorluktur. Olaylar bu tarz hareketin doğruluğunu teyit etmiştir. Ordunun konuş durumu başlangıçta çok kötüydü. Bulunulan yerde sebat etmek, düşmanın taarruzunu geri atmaktan başka yapılacak bir şey yoktu. Durumun en kötü yanı ast dereceli komutanlarla birliklerin moral güçlerinin çok sarsılmış olmasıdır. Böyle bir durumda İsmail Hakkı Bey [Hafız Hakkı Paşa] çok uygun bir kişiydi. Uğursuz bir etki bırakan kış taarruzunun doğurduğu felaket anında, bu kişi karşı koyma kuvvetini gösterdi.

⁶³ Yerli yerine koyup hazırlama, tertip etme anlamına gelmektedir. (Devellioğlu; s. 1210.)

Bu durumda yapılacak tek iş karşı koymaktı. Adı geçen kişinin laubali tavrı, bir doğulu için alışılan üzerinde sayılan azim ve faaliyeti, olumlu etkisini gösterdi. Kendisi çok sevimli idi, uyuşmuş olan ruh ve dimağları canlandırmayı biliyordu. Bazen dinî bir bayramda ödüllü atış düzenler, bazen de kötülüğün önüne geçmek için suç işleyenleri bizzat döverdi. Yahut idama mahkûm olan bir adamı daha darağacı altındayken affederdi. Kendi görüşüne göre, Rus sevk ve idaresindeki acizliğe sürekli olarak gülerdi.

Hafız Hakkı Paşa orduya yaklaşık altı hafta komuta etti. Fakat ordunun kırılmış olan cesaretini tekrar düzeltmek için bu kısa süre içinde çok şeyler yaptı. Adı geçen kişi şubat ayında tifüs hastalığından vefat etti. Kendisini ebedi meskenine bırakırken çok göz yaşı döküldü. Bu cephede verilen kurbanlardan birisiydi. Bulaşıcı hastalıklardan tifüs, lekeli humma, dizanteri, dönüşlü humma hastalıkları orduda, menzilde, memleketin birçok şehirlerinde özellikle Erzurum'da şiddetle hüküm sürüyordu. Bu hastalıkların menzildeki büyük nakliyattan mı oluştuğu veya huduttaki çete muharebelerinde mi alınmış olduğu bilinmiyordu. Herhâlde bu hastalığın çıkışının arkasından gelen fazla mesai ve sıkıntılar yüzünden çok yorgun düşmüş askerlerde bu hastalık için çok uygun bir zemin teşkil etmiştir. Şimdiye kadar alınmış olan sıhhi tedbirler, çok sayıda ortaya çıkan hastalıkların önüne geçmek için yeterli gelmemiştir.

Hastanelerin sayısı ve büyüklüğü hiç yeterli değildi. Mevcut hastaneler de çok kirliydi. Çamaşır ve yatak eksikti. Doktorların miktarı da ihtiyaca göre yeterli değildi. İslahına çalışılan durum bu kadar felakete sürükleyici bir durumdu. İslah için atılan ileri adımlar gerçekte çok yavaştı. Memlekette ne varsa yavaş yavaş toplattırıldı ve hastanelerin adedi derece derece artırıldı. Sarf edilen mesai ve özenle erlerin morali de yavaş yavaş yükseliyor, iaşenin tamamlanması özenle düzenleniyor ve hastalar için makul ve uygun tedbirler alınıyordu. Hastaların geriye nakillerinde çok büyük zorluk vardı. Bu iş için demiryolu ya da otomobil yoktu. Hastaların sıhhatlerine uygun olmayan arabaları, kağrı, yük hayvanı gibi araçlarla hastaların nakledilmesi zorunluydu. Bu nakliye araçlarının miktarı da yeterli gelmiyordu. Yaya yürümesi uygun olmayan bazı hastalar yaya gidiyorlardı. Her gün cephede hasta miktarı artmaktaydı. Geriye nakliyattan vazgeçmekte mümkün olmuyordu. Zorluklar artmıştı.

Mesela seyyar etüv⁶⁴ ocaklarını birçok birliğe göndermek mümkün olmuyordu. Bunları karla kapanmış boğazlardan geçirmek mümkün değildi. Aras Vadisi'nde ve Erzurum civarındaki birlikler hiç olmazsa Hasankale'deki sıcak su kaynaklarından ılıca ve Erzurum civarındaki ılıca'dan yararlanmak suretiyle yardımcı olabilirlerdi.

İsmail Hakkı Paşa'dan sonra gelen komutanla birlikte ordu başhekimliğine çok güçlü bir şahsiyet olan Tevfik Salim Bey⁶⁵ gelmişti. Tevfik

⁶⁴ Yiyecekleri, nesneleri yüksek ısıyla sterilize ve dezenfekte etmekte kullanılan kapalı araç. (Türkçe Sözlük, c.1, s.477.)

⁶⁵ Ali Tevfik Salim (Sağlam) 1882 yılında İstanbul'da doğmuştur. 1903 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanedan tabip yüzbaşı rütbesiyle mezun olmuştur. 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın

Salim Bey senelerce Almanya'da çalışmıştı. Adı geçen kişi 1918 yılına kadar orduda çalıştı. Oradaki durum ve kurallara göre ne yapılması mümkünse hepsini sırayla yaptı.

Üç Alman doktor da 1915 - 1916 yıllarında Erzincan'da görevlendirilmişlerdi. Bunlar arasında doktor Kolley'in faaliyeti bahse değerdir. Bunlardan birisi tifüs hastalığından Erzincan'da öldü. Diğer ikisi ise geriye dönmeleri gereken kadar hasta oluncaya dek orada kaldılar. İki hasta bakıcı hemşire vardı, Elvers ve Vedel Yarlisberg. Bunlar da tifüs hastalığının hüküm sürdüğü bir sırada Erzurum'da çalışıyorlardı. 1915 mayısında bulaşıcı hastalıklar tamamıyla söndürüldü ve bir daha aynı yoğunlukta ortaya çıkmadı.

İsmail Hakkı Paşa'dan sonra gelen Mahmut Kamil Paşa⁶⁶ mart ortasında orduya katılmıştı. Diğerine oranla çok farklı bir kişilikti. Çok sakin ve ağırdı. Yüksek dağlık bölgede baş dönmesinden kurtulamamıştır. Bununla birlikte yaş itibarıyla genç, kurnaz ve akıllıydı. Sevk ve idare hususunda çok ihtiyatlı hareket ederdi. İstanbul'daki Türk unsurlarından çok atılgan olanlara karşı, bu tabiatı bazen işimize yarardı. Fakat cürete varan bazı karar ve durumlarda bu durumu aksi tesir yapıyordu.

Nisan ayı sonuna kadar devam eden hareket, Ruslar tarafından muntazam ve sıralı olmayan bir tarzda yapılmış birçok münferit taarruzla geçti.

Türk Komutanlığı yeni teşkiline başlamış ve ihtiyatta tutulmuş olan 9 ncu Kolordu birliklerinin teşkili için gereken zamanı kazanmak ve bunları içeriden tanzim ve takviye etmek amacıyla en ilerideki hatta bulunan birliklerle idareyi düzeltmeye çalıştı.

Memleketin hemen hemen yarısını yaya yürüyüşüyle katetmiş olan Bekir Sami Bey tümeninin uzun bir süre istirahatı ihtiyacı vardı. Bu durum ve

başlaması üzerine Haydarpaşa Tıp Fakültesindeki görevinden istifa ederek Askeri Tıp Okuluna geçmiş ve 1915 yılında 2 nci Ordu başhekimliği görevine atanmıştır. Aynı yıl Erzurum'da bulunan 3 ncü Ordunun emrine verilmiş ve burada sıhhiye başkanı olmuştur. 1917 yılında albay rütbesine yükselmiştir. 3 ncü Orduda görev yaptığı yıllarda hekimlere yönelik kurslar ve konferanslar düzenlemiştir. Bu yıllara ait anılarını 1959 yılında "3 ncü Orduda Sıhhi Hizmet" başlıklı kitabında yayımlamıştır. Millî Mücadele döneminde önce Milli Savunma Bakanlığı Ordular Sıhhiye Dairesi Başkanlığında, ardından Cebeci Hastanesinde çalışmıştır. 1923 yılında Gülhane Hastanesi Dahiliye Kliniği profesörlüğüne ve aynı hastanenin başhekimliğine atanmıştır. 1927 yılında ikinci kez Millî Savunma Bakanlığı Ordular Sıhhiye Dairesi başkanlığı görevine atanarak, bu görevde iken general rütbesine yükselmiştir. 1919 yılında yeni kurulan İstanbul Tabip Odasının ilk başkanı olmuştur. Emekli olduğu 27 Mayıs 1952 yılına kadar çeşitli üniversite ve kurumlarda çalışmıştır. 1963 yılında vefat etmiştir. (www.saglik-info.com/NETGAZETE/izbirak.asp)

⁶⁶ Mahmut Kamil Paşa (P-1315-8) 1880 yılında Halep'te doğmuştur. 1900 yılında piyade subayı olarak Harp Okulundan, 15 Aralık 1902 tarihinde kurmay subay olarak Harp Akademisinden mezun olmuştur. 2 Mart 1915 tarihinde Erzurum'da bulunan 3 ncü Ordunun komutanlığına atanmış, Erzurum'un 16 Şubat 1915 tarihinde Rusların eline geçmesi üzerine kendisini sorumlu addederek, 23 Şubat 1915 tarihinde ordu komutanlığından affını istemiş ve Harbiye Nezareti Müsteşarlığına atanmıştır. 21 Haziran 1922 tarihinde emekliye ayrılmıştır. (Görgülü; s.113. Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar, s.359.)

şartlar karşısında üstün kuvvetlere karşı girilen muharebelerde bir kısım arazi feda edilmesini göze almak zorunluydu.

Çok şükür ki, Rusların kuvveti de artık sonuna gelmişti. Her ne kadar kanlı zayıtı çok büyük değilse de - 8000 zayıtı olduğu iddia ediliyor - muharip kuvveti ortalama olarak %20 - 30 azalmıştı. 39 ncu Piyade Tümeninde 7000 mevcutlu olan alaylar şimdi 4000 askere inmiş, Ruslar da kış mevsiminden çok zarar görmüşlerdi. Onlar da her şeyden önce kuvvetlerini takviye için uğraştılar. Önce birliklerin mevcutlarını tekrar seferî kuvvete ulaştırdılar. Sınırsız insan kaynağına sahip olan Ruslar için savaş devam ettiği müddetçe, birliklerini seferî mevcutta tutmak mümkündü. İstanbul için hazırlanmakta olan orduya katılmak üzere 20 piyade tümeni Kırım'a gönderilmişti. Bu tümenin yerine Kafkas Cephesi'ne diğer birlikler gönderildi. General Yudenich 1 Nisanda ordunun komutasını üstlendi. Bu sırada ordunun cephede bulunan muharip kuvveti 120.000 kişiydi. Bu ordudan Liyakof Müfrezesi sahilde, 2 nci Türkistan Kolordusu Oltu civarında, 1 nci Kafkas Kolordusu Aras Vadisi'nde, 4 nü Kafkas Kolordusu Eleşkirt'te, 4 nü Avcı Tümeni ihtiyat olarak Kars civarında bulunuyordu.

Geri bölgede teşekkül hâlinde bulunan başka kuvvetler de vardı. Ordunun kuvveti günden güne artıyordu ve yazın 180.000 kişiye varmıştı. Buna rağmen Ruslar da dikkat ve ihtiyatla hareket ediyorlardı. Tüm savaş boyunca Türklerin kuvvetlerini fazla tahmin etmişlerdi.

Yudenich sonradan şöyle demişti: "1915'te taarruz etmek için birlikler ve nakliye katarları eksikti."

İran'daki Ruslar Tebriz'deki isyanı bastırmışlardı. Kotor Boğazı'nda bulunan Kazım Bey komutasındaki Van Müfrezesinde bir vukuat olmadı. Eleşkirt Vadisi'nde Ruslar uzun müddet 3 ncü İhtiyat Süvari Tümenimize karşı atıl kaldılar. Aras'ın güney sahilinde muharebe etmeden yalnız firar sebebiyle mevcudu zayıf bir alay kuvvetine düşen 37 nci Piyade Tümeni ile 2 nci Nizamiye Süvari Tümeni, sağ kanadıyla Velibaba Boğazı'nda bulunuyordu. Şubat ayı sonunda Ruslar Eleşkirt bölgesinden taarruza geçtiler. 3 ncü İhtiyat Süvari Tümeni Kılıçgediği'ne ve daha geriye atıldı. Tutak bölgesinde Rusları durduracak bir kuvvet koyulmasına ihtiyat tümeni yeterli değildi.

2 nci Nizamiye Tümeninin bir kısmıyla Velibaba Boğazı'ndan doğuya doğru hareket edildi ve yandan tehdit suretiyle Rusların güneye doğru ileri hareketi durduruldu. Gelecekte yapacakları harekette kilit mevki sayılan Velibaba Boğazı'nı elde etmek için Ruslar bu bölgeye taarruz ettiler ve Velibaba Boğazı'nı ele geçirdiler. Buradaki muharebeler Mart'ın ortasına kadar devam etti. Aras'ın kuzeyinde ve Azap'ın kuzeydoğusundaki tepeler hattında bulunan 11 nci Kolordu mıntikasında bir hadise olmadı. İd'in kuzeyinde ve Kaleboğazı civarındaki boğazlarda bulunan 10 ncu Kolordu (komutanı Albay Yusuf İzzet Bey, eskiden 2 nci Süvari Tümeni komutanıydı.), Rusların taarruzunu uzaklaştırmıştı. Bu kolordunun kuzeyindeki 29 ncu Piyade Tümeni başlangıçta Rus arazisinde bulunuyordu.

Bu tümen de yavaş yavaş Kaleboğazı - Çoruh Vadisi - Oltu Çayı ağız hattına geri atıldı.

Sahildeki milis kuvvetler de ordunun mağlubiyetinden sonra geri çekilmeye başladılar. Bu geri atılma birliklerin dağılmasıyla sonuçlanacak derecede tehlikeliydi. Bu sebeple Yarbay Stange [Artvin bölgesindeydi.] 8 nci Piyade Alayı ile sahile gönderildi ve oranın komutası kendisine verildi. Adı geçen kişi sahildeki birlikleri tekrar emrine aldı ve hudut yakınında Arhavi civarında Rusları durdurmayı başardı. Stange'nin Artvin'den ayrılması buradaki kuvvetlerin zayıf kalmasına sebep oldu. Artvin artık korunamadı. Artvin bölgesindeki birliklerin komutasını üstlenen Binbaşı Halit Bey Çoruh Vadisi yukarısına doğru geri çekildi ve hududa yakın Milo civarında bir mevzi buldu. Bu mevzi Ruslara karşı dar Çoruh Vadisi'ni kapıyordu. Küçük müfreze burada yaklaşık bir sene tutundu ve faaliyetiyle düşmanın bile takdirini kazandı. Hareket sükûnete dönüştüğü sırada ihtiyatta tutulan birlikler de tahkimatla, mesken tanzimiyle, yol inşası ve eğitim - öğretim ile meşgul oldular. Sarf edilen mesai çok büyük olmamakla beraber ordu gene yavaş yavaş ve sürekli ilerlemekteydi.

Yaklaşık Mart ayı ortasından itibaren karlar erimeye başladı ve vadilerdeki karlar da yavaş yavaş kalktı. İlkbaharın başlamasıyla Rusların Ermeni isyanıyla yeniden başlayan büyük taarruzları Türk ordusu için büyük bir tehlike oluşturmuştu.

7. Van Gölü Etrafında Yapılan Muharebeler (Nisan - Temmuz 1915'e Kadar)

13 Nisanda Van bölgesinde Ermeni isyanı başladı. [Daha fazla bilgi için 15 nci bölüme bakınız.] Van'da zayıf Türk jandarmaları vardı. Bununla beraber birkaç da top bulunuyordu. Ermenilere düşman olan bölge halkı da gönüllü olarak orduya katılmaya başladı. Ermeniler 10.000 kişi kuvvetinde olmalarına rağmen, Türkler hâkimiyeti ele aldılar ve derhâl taarruza geçtiler. Ermeniler Van kasabasının bir kısmında tahkimat yapmışlardı. Bunlar Türkler tarafından 20 Nisan 1915'ten itibaren kuşatıldılar. [Venezuelalı Rafael de Nögalis tarafından yazılan "Hilal Altında Dört Sene" adlı kitapta kuşatma hakkında çok enteresan bilgiler vardır.]

Bu sırada Halil Bey tümeni Kuzey İran'a girmişti. Fakat Dilman civarında üstün düşman kuvvetine - 2 nci Kafkas Avcı Tümeni ve Azerbaycan Müfrezesi - çatmıştı. 2 ve 3 Mayıs'ta yaptığı taarruzla düşmanı uzaklaştırmıştı. Halil Bey tümeniyle Başkale'ye çekildi. Durum bu hâle geldikten sonra Ruslar taarruzi harekete geçtiler. Rus 4 ncü Kafkas Kolordusu Eleşkirt'ten 3 ncü İhtiyat Süvari Tümenimize, ayrıca Diyardin'den Van üzerine ve İran'dan henüz Kuturboğazı'nda bulunan Kazım Bey tümenine doğru ileri harekete geçti.

Ruslar Murat Nehri - Van Gölü arasında ağır ağır ilerliyorlardı. Bu kısımdan ilerleyen kuvvetler 9 Mayıs'ta Tutak ve 17 Mayıs'ta Malazgirt'e vardılar. 3 ncü Türk İhtiyat Süvari Tümeni Murat'ın kuzeyinde ve Rusların

kanadında kaldı. Rusların cephesinin ilerisinde Muş talimgâhındaki acemi erlerden oluşturulmuş küçük müfreze bulunuyordu.

Diyadin'den ilerleyen Ruslar 11 Mayıs'ta Bargiri'yi zaptettiler. Burada bulunan ihtiyat süvarileri dağıldı. İhtiyat süvarilerinin dağıldıkları haberi üzerine Van'da gönüllülerden oluşan milisler de dağıldılar. Kalan birlikler 18 Mayıs'ta batıya doğru çekildiler ve Ruslar da 19 Mayıs'ta Van'a girdiler.

Bu hadiselerden haberdar edilen Halil ve Kazım Beyler de geri çekildiler. Halil Bey, Kazım Bey tümenini yanına çağırdı. Van'dan sonra Ruslar Van Gölü güneyinden batıya doğru ilerlediler ve 26 Mayıs'ta Vastan'a⁶⁷ vardılar. Halil Bey, Ruslara taarruz için kendisini yeterli derecede kuvvetli bulmuyordu. Bu nedenle dağ yolları üzerinden Van Gölü civarındaki Şatak'tan⁶⁸ dolaşarak Bitlis'e doğru çekildi.

Bu sırada 3 ncü Ordu Komutanlığı da Bekir Sami Bey tümenini Hınıs üzerinden güneye göndermişti. Bu tümen haziran ortalarında Karmuş - Van Gölü - Nazik Gölü - Bıcandağ (Kop'un güneyinde) hattında Rusları durdurmuştu. Başkomutanlık Vekâleti, Halil Bey tümenini de 3 ncü Ordu emrine verdi. Bunun üzerine Halil Bey tümeni Bitlis'ten, Bekir Bey tümeninin bulunduğu bölgeye yürüdü ve bu tümeni de kendi emrine aldı. Başkomutanlık bundan başka Suriye'deki 36 ncü Tümeni de 3 ncü Orduyu takviye için göndermişti. Bu tümen de bu bölgeye çağırılmış ve bundan bir müfreze de Van Gölü'nün güneyine sürülmüştü. Temmuz başına kadar durum bu şekildeydi.

Ermeni isyanı memleketin içerisinde de etkisini göstermişti. Cephenin 300 km gerisinde bulunan Şebinkarahisar'da da büyük bir isyan başladı. Orada elde hazır düzenli birlik yoktu. Bu nedenle depo talimgâhından, en çok 10 ncu Kolordunun talimgâhlarından bir müfreze teşkil edildi. Bu müfreze, asileri Şebinkarahisar'ın eski kalesinde 12 Hazirandan 3 Temmuz'a kadar kuşatma ve neticede aklıktan teslim olmaya mecbur etti. Mahsur kalanların takatleri kesildi ve küçük birliklere bölünerek çıkış yapmaya başladılar. Çıkış yaparak etrafa dağılanlar birer birer yakalandı.

Bu sırada Türkiye Hükûmeti hazirandan beri Ermenileri tehcir ediyordu. Temmuz ortasında Ermeni isyanlarından kaynaklanan tehlike önlenmişti.

8. Tortum Cephesinde Yapılan Muharebeler (Mayıs, Haziran - 1915)

Ermeni isyanı ve güneydeki taarruzlarla birlikte aynı anda 10 ncu Kolorduya karşı başlamış olan Rus taarruzları da şiddetlendi. En çok baskı İd'in kuzeyindeki Kaleboğazı'na ve 29 ncü Tümen mıntıkasına yönelmişti. Ruslar kayalık sarp dağlarda yavaş yavaş ilerliyorlardı.

⁶⁷ Van'ın Gevaş ilçesinin eski adıdır. (Akbar; s. 166.)

⁶⁸ Van ili Çatak ilçesinin eski adıdır. (a.g.e.; s.151.)

10 ncu Kolordunun o zamanki komutanı Yusuf İzzet Paşa'ydı. Adı geçen kişi uzun süre Kafkas Cephesi'nde çalışmış aslen Çerkez, yetenekli bir asker, samimi, mütevazı bir kişiydi. Rusların büyük bir taarruza geçtikleri anlaşılır anlaşılmaz, Yusuf İzzet Paşa İd'i tahliye ederek Sivridağı'na çekildi. Ordu sol kanadını Tortum Gölü'ne dayayarak Sivridağ bölgesinde karşı koymayı düşünüyordu.

9 ncu Kolordunun yeniden teşkil edilen iki tümeni bu bölgeye çağrıldı ve muharebeye sokuldu. Bu tümenlerden 17 nci Tümen Erzurum'dan sol kanada 29 ncu Tümenin bulunduğu bölgeye, 28 nci Tümen de Hasankale bölgesinden dağlar üzerinden 10 ncu Kolordu sağ kanadına çağrıldı. Ordu Komutanlığı 9 Mayıs'ta Tortum'a gitti.

Kış yeniden şiddetle etkisini göstermeye başladı. Bu durum birliklerin hareketlerini son derece güçleştirdi.

7 - 9 Mayıs günleri çok kar yağdı. Vadiler tekrar karla kapandı. Ordu çok sarp dağlarda bulunuyordu. Sivridağ sırtları 2000 tepesi 2500 metre, Tortum 1500 metre yüksekliktedir. Bunlara rağmen varılması istenilen mevziye varıldı. Ruslar 10 - 12 Mayıs'ta taarruz ettiler. Rus taarruzu 10 ncu Kolordu tarafından uzaklaştırıldı. 9 ncu Kolordu bölgesinde ise, 12 Mayıs'ta Kızıldağ'ın en yüksek tepesi Rusların eline geçmişti. 17 nci Tümen komutanının sinirleri bozuldu ve gereksiz yere tümenine geri çekilme emrini verdi. Bununla birlikte tümeni Tortum Çayı doğusundaki alçak tepelerde durdurmayı başardı. Sol kanat Tortum Gölü'nün güneyinin sonuna kadar uzuyordu. Rus taarruzları 13 Mayıs'ta yavaşlamıştı. Sükûnetin sağlanması için doğal bir hadise derhâl imdada yetişti.

Kışın geri dönmesi üzerine şimdi de yağmurla beraber donlar da çözülmeye başladı. 48 saat içerisinde 2500 metre yüksekliğindeki tepelerde bile kardan eser kalmadı. Vadilere hücum eden su kütleleri tabiri mümkün olmayan etkiler meydana getiriyordu. Tortum vadisindeki arabaların geçişine müsait küçük bir parça şose hariç olmak üzere bütün yollar izden oluşmuş birer patika hâlindeydi. Bu yollar yağmur nedeniyle geçilmez bir duruma gelmiş, her türlü ikmal nakliyatı tamamen durmuştu. Sırtlar tekrar geçilmesi mümkün bir hâle geldikten sonra Ruslar yeniden münferit taarruzlara başladılar ve şimdi durum o derece zorluk doğurdu ki, savaş devam ettiği sürece ordu bu derece zor bir duruma düşmemişti.

Ermeni isyanı Bekir Sami Bey tümeninin güneye sevkini gerektirdi. Ordunun elinde artık başka bir ihtiyat kalmamıştı. Depo ve jandarma taburları cephenin takviyesi için dağıtıldıktan sonra Erzurum'da da ikmal erleri kalmamıştı.

Ordunun cephedeki kuvveti bile artmıyordu. Ordunun şiddetle muhtaç olduğu ikmal erleri kaynağı da bu sırada suyunu çekmişti. Ermeni isyanı ikmal erlerinin çoğunu yutmuştu. 11 nci Kolordunun depo talimgâhındaki erleri Kop civarında kullanılmıştı. 10 ncu Kolordununki ise Şebinkarahisar'ı kuşatmıştı. Orduya doğru yola çıkarılmış olan erat kabilelerinin ancak üçte biri orduya dâhil olmuştu.

Yeterli miktarda muhafız eri katılamadığı için zayıf çoğunlukla fazla oluyordu. Yollarda iskân ve iâşe muntazam olmuyordu. Kafile komutanları için kafilelerinden sorumlu olmaları hissi yabancıydı.

Bu uygunsuzlukların düzeltilmesine çalışıldı. Kafilesini belirli bir teşebbüsten fazla zayıfa uğratanlar Divan-ı Harbe sevk edildi. Bu tedbirler nedeniyle oluşan iyileşme ancak Temmuz ayının ikinci yarısında etkisini göstermeye başladı. Mayıs ayında gelmiş olan ikmal erleri yalnız zayıfı örtüyordu. Bu sırada Aras Vadisi'yle Karadeniz arasındaki bölgede bulunan kuvvet 34.000 muharipten ibaretti. Bu durumda, bu az kuvvet takviye ümidi olmadan, kendisinden çok üstün düşmana karşı koyuyordu. Rus ordusunda dağ topları bize göre daha azdı. Bu imkândan bu kez yararlanma fırsatı doğmuştu. Fakat cephane az ve ikmal edilmesi ihtimali de yoktu. Zira Avrupa'dan getirilmiş olan az miktardaki cephane ise Çanakkale'de harcanmıştı. Tam bir sene 3 ncü Ordu hiç topçu cephanesi almadı. Hatta Erzurum'dan Çanakkale'ye 9 cm'lik top mermisi bile yolladı.

Komutanlar cephaneyi idareli kullanamadıklarından cephane kıtlığı ordu için çok acıydı. "Türk askeri topçunun ateş ettiğini işitirse, o zaman cesur bir şekilde savaşır ve ilerler" düşüncesi sabit fikir hâlini almıştı. Hâlbuki bu söz asla doğru değildir ve bunda çok aşırıya kaçılmıştır. Ancak komutanlar, topçuya hedef olsun olmasın ateş etmelerini emrediyorlardı. Bu kötü alışkanlığa karşı mücadele etmek zorunluluğu doğmuştu ve böyle bir emir veren her komutan emekliye sevk edildi. Bu suretle yavaş yavaş bu kötü âdetin önüne geçildi.

Haziran ayında durum buhranlı bir şekil aldı. Karların erimesiyle önce 11 nci ve 10 ncu Kolordular arasında geçilmesi imkânsız sayılan geniş dağlık bölge geçilebilir bir durum aldı. Bu kısmı da hiç olmazsa gözetletmek gerekiyordu. Bu durum aslında seyrek olan Türk hattını daha çok seyrekletirdi. 8 Haziranda 10 ncu Kolorduya karşı yeniden kuvvetli Rus taarruzları başladı. 10 Haziranda Ruslar kuvvetli topçu himayesiyle bir taarruz yaptılar. Bu taarruz ileri götürülemedi. Türkler 10 ncu Kolordunun sol kanadı ve 9 ncu Kolordunun sağ kanadıyla başarılı bir karşı taarruz yaptılar. Bizzat muharebe sahasındaydım. 10 ncu Kolordu sol kanadında bulunan 30 ncu Tümen Komutanı Bahaeddin Bey gibi ben de ileri harekâta devam etmek suretiyle Kızıldağ'ın tekrar geri alınabileceği fikrine sahip olmuştum. Aynı zamanda kuvvetli bir Rus kolunu İd'ten Bar genel istikametinde 11 nci ve 10 ncu Kolordular arasındaki bölgeye doğru ilerledikleri ordudan haber verildi. 10 ncu Kolordunun sağ kanadı gerisinde sağa taşkın olarak 9 ncu Kolordunun zayıf 28 nci Tümeni bulunuyordu.

Ertesi gün için Rus taarruzu bekleniyordu ve bu taarruz büyük bir tehlike arz ediyordu. Bir Rus yarma harekâtı felaketimize sebep olabilirdi. Çünkü ordunun ikmal işleri Erzurum - Bar üzerinden Tortum Vadisi'ne dâhil oluyor ve bundan sonra âdeti cepheye paralel gidiyordu.

Aras mıntıkasındaki 11 nci Kolordudan veya 10 ncu Kolordu tarafından buraya takviye birlikleri gelirse bunlar yüksek dağlık arazide yavaş yürüyeceklerinden 12 Hazirandan önce muharebeye giremezlerdi.

Bununla birlikte 9 ncu Kolordunun başladığı karşı taarruzu devam ettirerek Rus cephesini toparlamak suretiyle Rusların güneyinde yapmak istedikleri darbeyi durdurmayı ordu komutanına teklif ettim. Ordu komutanı bu teklifimi çok cüretkâr buldu ve aşığıdaki tedbirlerin alınmasını uygun gördü:

11 nci Kolordu İd'ten ilerleyen Rusların sol yanında Başkale civarında bir tümen toplayacak, 28 nci Tümen Devredağı'nı Ruslara karşı koruyacak, 9 ncu Kolordu sol kanadından bir tümeni ordu emrine Tortum'a gönderecek. Bu işlerin yapılması 11 Haziranda 28 nci Tümenin harekâtına bağlıydı. Bu Tümen aldığı görevi çok iyi yaptı ve Mehmet Ali Bey komutası altında olarak çok önemli olan bir platoyu, Devredağı hattı üzerini korudu. Mehmet Ali Bey değerli bir askerdir. Kendisi daha sonra Bağdat cephesinde kahramanca şehit olmuştur.

Ruslar bugün 10 ncu Kolordu cephesinde ve 9 ncu Kolordu cephesinin sağ yarısı ilerisinde bir faaliyet göstermediler. Özellikle Kızıldağ ile Tortum Gölü arasındaki bölgeden taarruz ettiler. 9 ncu Kolordu taarruza maruz kalan bölgeyi takviye etmek zorunda kaldı. Bu nedenle Tortum'a ancak yarım tümen gönderilebildi. 11 nci Kolordudan gelecek tümen, Başkale civarına vardı.

11 Haziran akşamı artık tehlike atlatılmıştı. 12 Haziranda Ruslar sessizliklerini korudular. Taarruz edilecek bölgeye kaydırılan birliklere, çok zorlu yürüyüşler yaptıkları için 12 Haziranda istirahat verildi ve 13 Haziranda karşı taarruza geçilmesi kararlaştırıldı. Bununla birlikte Ruslar gece İd'in kuzeyindeki tepelere çekilmek suretiyle bu karşı taarruzumuzdan kurtuldular.

Aras Vadisi'nde sükûnet devam ediyordu.

Bundan sonraki günlerde yalnız münferit muharebeler oldu. Bu muharebelerde en sol kanatta bulunan 29 ncu Tümen kısmen Kızıldağ'ın kuzey yanına düşen birkaç tepeyi Ruslardan almayı başardı. Bu baskı nedeniyle Ruslar 20 - 21 Haziran geceleri Tuzladağ bölgesindeki mevzilerini tahliye ederek Karadağ - Akdağ hattına çekildiler. Türkler, Rusları (Aşe - 2900 tepesi - Azapgediği güneyi - Gölü Bağdat Dağı - Ekrek Yaylası) hattına kadar takip ettiler.

Ordu Komutanlığı muharebelerin sonucundan memnun olmuştu. Büyük bir tehlike ortadan kaldırılmış, itiraz kabul etmez bir başarı kazanılmıştı. Burada kazanılan en önemli başarı birliklerin sevk ve idaresinde gösterilen ilerlemeydi. Her rütbe sahibinde yeniden canlılık belirmişti.

9. 1915 Yılı Sonunda Van Gölü - Aras Arasında Ağustos Ayında Yapılan Muharebeler

Haziranda Sivridağ'da Rus taarruzu uzaklaştırıldıktan ve Şebinkarahisar'daki Ermeni isyanı bastırıldıktan sonra ordunun durumu çok iyileşmişti. Cephe için önemli miktarda ikmal eri artık serbest kalmıştı. İkmal erinin büyük kısmı şimdi cepheye gelmişti. Ordunun muharip kuvveti bu suretle biraz artmış oldu.

Temmuz ayı başlarında Ordu mevcudu şöyleydi:

9 ncu, 10 ncu, 11 nci Kolordularla 2 nci Süvari Tümeni	36.000
Halit Bey ve Stange Bey Müfrezeleri	11.000
Halil Bey Grubu (yaklaşık)	<u>20.000</u>
	67.000

Toplam 65.000 ila 70.000 kişi. 7000 ikmal eri yoldaydı. Depo talimghahlarında tahminen 28.000 acemi er vardı. Bu takviye dolayısıyla Tortum ve Aras cephesinden kuvvet çekmek mümkündü. Bu cepheden alınan kuvvetlerle Van Gölü bölgesinde taarruza geçilerek Ruslar uzaklaştırılacaklardı. Bu kuvvetler toplu bir hâlde yürüyüşe geçirildi. İlk önce 9 ncu Kolordunun 17 nci ve 28 nci Tümenleri hareket ettirildi. Aynı zamanda 11 nci Kolordudan yaklaşık bir tümen ve 2 nci Süvari Tümeninden birkaç alay güneye sevk edildi. Bir süre sonra 9 ncu Kolordunun 29 ncu Tümeni Tortum cephesinden alınarak öncekileri takiben yola çıkarıldı. Bu birlikler Malazgirt genel istikametinde yürüyüşe devam ediyorlardı.

Murat Nehri'nin kuzeyinde Rusların yanında (kanadında) bulunan 3 ncü İhtiyat Süvari bu kuvvetlerin hareketlerini örtüyordu.

Ordu Komutanlığı güneydeki grubun yanına gitmedi. Erzurum'da kaldı ve temmuz ayı başlarında Tortum bölgesinden Erzurum'a geldi. Telgraf irtibatlarının çok kötü oluşu diğer bölgelerdeki kuvvetlerin sevk ve idaresini üstlenmeye izin vermiyordu. Bu güney grubunun (sağ kanat grubu) komutanlığına 11 nci Kolordu Komutanı Abdülkerim Paşa⁶⁹ tayin oldu. Abdülkerim Paşa'nın karargâhına gitmek için Mahmut Kamil Paşa'ya ricada bulundum. Ordu karargâhında bana vekâlet edecek uygun kimse bulunmadığından ordu komutanı bu ricamı kabul etmedi.

Yukarıda isimleri geçen birlikler kuzeyden güneye doğru yürüyüş hâlindeyken Ruslar da temmuz ayı başlarında Van Gölü'nün kuzey ve

⁶⁹ Tuğgeneral Abdülkerim Öpelimi (1311-c.P.9) Selanik'te doğmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda döneminde, 27 Mart 1915 tarihine kadar 32 nci Tümen Komutanı, bu tarihte 11 nci Kolordu komutanı olmuştur. 30 Eylül 1915 tarihinde 3 ncü Ordu Sağ Cenah Grup komutanı, 20 Kasım 1916'da 20 nci Kolordu komutanı, 1 Mayıs 1917'de 3 ncü Ordu komutanı, 17 Temmuz 1918'de Tiflis'te Gürcistan murahaslığı görevlerine getirilmiştir. İstiklal Savaşı döneminde 27 Ekim 1920'de Birinci Sıkıyönetim Mahkemesi üyesi, 26 Mart 1922'de Birinci Sıkıyönetim Mahkemesi başkanlığına tayin edilmiştir. 16 Ocak 1923 tarihinde vefat etmiştir. (Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar, s. 279. ATASE Arşivi, Kls.1486, Dos.19, Fih.13; Kls:2816, Dos.49, Fih.1-72.)

güneyinden tekrar taarruza geçtiler. Ardı ardına devam eden muharebelerde 36 ncı Tümen her tarafta bozuldu, bir iş göremedi. Bu tümenin önce Van Gölü güneyinde bulunan kısmı 12 Temmuzda geri atıldı. Van Gölü ile Murat arasında Ruslar Halil Bey ve Bekir Sami Bey kuvvetleri tarafından bir daha geriye atıldılar. Bu sırada Muş'ta da bir Ermeni isyanı ortaya çıktı ise de 11 ve 12 Temmuzda çabucak bastırıldı.

Ruslar 16 Temmuzda 36 ncı Tümen birliklerinin işgal ettikleri mevzilerden bir kısmını işgal etmeyi başardılar. Kesin sonuçlu muharebe için Abdülkerim Paşa'nın gelmesini bekleyen Halil Bey bu durum üzerine bütün mevziyi tahliye ederek Bilcandağ - Muş arasında bulunan dağ yamaçlarına çekildi.

Abdülkerim Paşa birlikleri 20 Temmuzda Malazgirt'in kuzeybatısındaki bölgede toplanmalarını bitirdikten sonra Halil Bey kuvvetleriyle 22 Temmuzda Malazgirt ve 10 km kuzey hattına doğru aynı zamanda ilerlemeye başladılar.

Çoğu süvari olmak üzere birçok Rus müfrezelerine rastlandı. Kuzeyden ilerleme görünüşe göre, Ruslar üzerinde baskın etkisi yaptı. Ruslar kısmen geri atıldı kısmen de isteğe bağlı olarak geri çekilmeye başladılar ve devamlı muharebeler vererek Karakilise üzerinden Kağızman istikametinde Ağrı Dağı tepelerine kadar çekilmeye devam ettiler. Ruslar yaklaşık 1000 kişi kadar esir ve birkaç top bıraktılar. Türk birlikleri büyük bir yürüyüş yeteneği gösteremediklerinden Rus kuvvetlerinin büyük kısmının geri çekilme hattını kesmek mümkün olmamıştır. Türk birlikleri ağustos başlarında tekrar Karaköse güneyindeki dağlarda bulunuyordu. Ruslar 2 Ağustosta Van'ı tahliye ederek buradan Diyadin ve Bayezit üzerine çekildiler.

3 ncü Ordu Komutanlığı ile Abdülkerim Paşa'nın en uzakta bulunan birlikleri arasında muhabere irtibatı çok kötüydü. Ordu Komutanlığı bu kanattaki kuvvete ancak direktif verebiliyordu. Verilen kesin emirler mahalline gelinceye kadar durum değişiyordu. Taarruza devam edilmesi gerekiyordu. Fakat Abdülkerim Paşa kuvvetlerinden ancak o muntıkada iâşe edilebilen miktar kadar bir kuvvet ilerleyebiliyordu. Rusların tekrar karşı koyma kapasitelerinin olmadığı ortaya çıktığından Türkler için Ağrı Dağı üzerinden bir taarruz yapılması mümkün ve daha başarılı görünüyordu.

3 ncü Ordu Komutanlığı Rusların genel kuvveti hakkında tam bir bilinmezlik içinde bulunuyordu. İlbahardan beri bu bölgede yapılan istihbarat faaliyeti iyi bir sonuç vermemişti.

21 nci Rus Piyade Tümeninin Avrupa'ya gönderildiği biliniyordu. Bunun yerine yeni birliklerin gelip gelmediği anlaşılamamıştı. Kağızman üzerine çekilen kuvvet genel surette 1 - 1,5 kolordu tahmin edilmişti. Tortum cephesindeki Rus kuvvetleri de hemen hemen bu miktara yakındı. Sahildeki Rus kuvvetleri Stange Bey Müfrezesinden üstündü. Aras Vadisi'nde ve ordu gerisindeki bölgede bulunan kuvvetler tam anlamıyla keşfedilememişti. Velibaba Boğazı istikametinde sol yana doğru bir Rus taarruzundan korkulduğu sürece Abdülkerim Paşa grubu için Kağızman istikametinde

ilerlemeye devam etmek çok tehlikeli olurdu. Bu nedenle Abdülkerim Paşa önceki emirde 29 ncu Piyade Tümenin gelmesini beklemek istiyordu. Bu tümen bu sırada henüz Köprüköy bölgesine varmıştı. 29 ncu Tümen Abdülkerim Paşa grubunun sol kanadına katılacaktı. Bu kanatta Albay Hacı Hamdi Bey komutasında 3 ncü İhtiyat Süvari Tümeniyle 11 nci Kolordunun birlikleri bulunuyordu. Bundan sonra sol kanattaki kuvvetlerle Velibaba Boğazı'na doğru taarruz edilecekti. Bu hareketle Velibaba bölgesindeki durum görülecek, Kağızman istikametinde taarruz gerekli mi değil mi anlaşılacaktı. Bu hareket yapıncaya kadar 9 ncu Kolordu ve Halil Bey Kolordusu Karaköse güneyindeki dağlarda kalacaktı. 9 ncu Kolordu Kılıçgediği ve batısında, Halil Bey Kolordusu ise daha doğuda bulunuyordu.

36 ncı Piyade Tümeni Van Gölü'nün tahminen kuzey sonunda bulunuyordu.

Abdülkerim Paşa grubunun sol kanadı, 29 ncü Tümenin gelmesini beklemeden Velibaba Boğazı'na doğru ilerlemek suretiyle asıl amaçtan ayrılmış oldu. Bu kanat 4 Ağustosta Remikan⁷⁰ ve Sedikan civarlarında başarılı muharebe verdi. Fakat şimdi Rusların üstün taarruzuna maruz kaldı. Gerçekte ise Rus tarafı Türklere göre kuvvet bakımından daha üstündü. Ruslar sayıca zayıflamak şöyle dursun aksine takviye edilmişlerdi. Danilof'un genel kuvveti o zaman 107 tabur, 55 redif taburu ve gönüllü tugayları, 217 süvari bölüğü, 350 top, 188.000 insana ulaşmıştı. Bu durumda daha gerideki bölgelerde de kuvvetli Rus birlikleri vardı. Mevcut kuvvetten yaklaşık 30 tabur General Baratov komutasında olarak bu sırada Velibaba mıntıkasında toplanmıştı. Bu kuvvet 5 Ağustosta taarruza geçti ve Hacı Hamdi Bey tümenini geriye attı. Ruslar çeşitli istikametlerde taarruzlarına devam ettiler. Önce Velibaba bölgesindeki dağlık bölgeden batı istikametinde ilerlediler. Birkaç tepeyi zaptettikten sonra 6 Ağustosta Mirkemir Dağı'nda 29 ncu Tümen birlikleriyle muharebeye tutuştular. 29 ncu Tümen Rusların taarruzunu durdurdu. Fakat tümen olarak Abdülkerim Paşa grubuna yardım edilmedi. İkinci bir Rus kolu doğuya doğru taarruz etti. Bu kol tepelerden ilerleyerek 9 ncu Kolordunun Mızrakgediği kuzeyindeki birliklerine daha sonra da Kılıçgediği'ne taarruz etti. Bu sırada Kağızman yoluyla çekilmekte olan Rus birlikleri de geri dönerek Kılıçgediği'ndeki birliklerimize kuzeyden taarruz ettiler. Halil Bey Kolordusu 9 ncu Kolordunun yardımına yetişemedi. Bu durum karşısında 9 ncu Kolordu geri çekilmek zorunda kaldı. Bu sırada üçüncü bir Rus kolu, Türk sol kanadının bozulması üzerine açılan boşluktan güneye ilerleyerek Elmalı Vadisi'ne indi. 9 ncu Türk Kolordusunun geri çekilme hattını önlemek için Tutak istikametinde doğuya döndü.

Ruslar tarafından güneye doğru başlangıçta takip edilmeyen 9 ncu Kolorduya Abdülkerim Paşa, geri hatlarını kesen düşmanın cephesini yarararak geri çekilmesini emretti. Abdülkerim Paşa Tutak civarındaki durumu daha uygun görüyordu. Orada Rus kuvvetlerinin doğusunda Türklerin 2 nci Süvari Tümeninden birkaç alay bulunuyordu ve Rus birliğinin daha

⁷⁰ Ağrı ili Eleşkirt ilçesine bağlı Süzgeçli köyünün eski adıdır. (Türkiye Mülki İdare Bölümleri, 1 Kasım 1985 Durumu, s.49.)

güneyinde de bir kısım Türk kuvvetleri vardı. 9 ncu Kolordu Komutanı emrindeki birliklerin yarma hareketi yapacaklarına güvenmiyordu. Bununla birlikte Rus birliğinin etrafından dolaşarak doğuya doğru saptı. Ruslar bu harekete karşı bir teşebbüste bulunmadı. 9 ncu Kolordu Malazgirt civarında tekrar Murat Nehri sağ sahiline geçti. Hiç muharebeye girmeyen Halil Bey kolordusu da Malazgirt üzerinden 9 ncu Kolorduya katıldı. Ruslar yavaş yavaş takip ediyorlardı. Ancak bir daha taarruz etmediler. Bu bölgedeki harekât bu şekilde 11 Ağustosta durdu. Van Gölü güneyindeki Ruslar Van'ı tekrar işgal ettiler. Bir Türk müfrezesi gölün güney sahili ortasında bulunuyordu.

Van Gölü'nün kuzeyindeki Türk cephesi yaklaşık şöyleydi:

Ahlat - Kop - Güzelyayladağ [Abdülkerim Paşa grubu], daha kuzeyde Aras cephesinde de birliklerimiz Çakmakdağ - Karataşdağ - Alagöz - Azap hattındaydı.

Rusların ilerlemesi gerçekte durdurulmuştu. Fakat bunları sınırdan dışarı atmak girişimi başarıyla sonuçlanmamıştı. Rusların genel itibarıyla sayıca bizden çok üstün oldukları anlaşılmıştı. Yeniden birçok birlik bu bölgede görüldü. Fakat Rusların bu üstünlüğü gerçekte olduğu gibi çok büyük sayılmıyordu. Türklerin bu son muharebelerdeki zayıfları çok azdı.

Birkaç gün sonra komutanlar birliklerinin tekrar taarruz edebilir durumda olduklarını bildirdiler. Çok sayıda esir alındığı hakkında Ruslar tarafından yayılan haberler yanlıştır. Yeni bir taarruz için genel karargâhtan istenilen talep sıkı bir şekilde incelendi ve görüşüldü. Topçu cephanesinin çok azalmış olması yeni bir taarruzdan vazgeçilmesine sebep oldu. Bundan sonra kesin sonuçlu cephede bol cephane bulundurmak, diğer cephelerde cephane miktarını çok az tutmak konusunda çalışıldı. Cephane sevkiyatında da nakliyatın artması için hiçbir ümit yoktu. Ordu artık mutlak savunmayı seçmek istediğinden Başkomutanlık bu cephe için gerekli kuvvetle yetinerek Halil Bey ve Bekir Sami Bey tümenlerini Bağdat cephesine sevk etti. Bu Tümenler Selmanpak civarındaki muharebede kesin sonucu sağlamak için tam vaktinde Bağdat cephesine ulaşılar.

Kafkas Cephesi'nde şimdi tam bir sessizlik hüküm sürmeye başladı. Ruslar Murat Vadisi'nde ilerlemek için bir teşebbüste bulunmadıklarından, 3 ncü Ordu Komutanlığı bu bölgede 36 ncı Piyade Tümeniyle iki süvari tümenini bıraktı ve Abdülkerim Paşa grubunu lağvederek 11 nci Kolordu ve 9 ncu Kolordu birliklerini Aras cephesine aldırıldı. Aras cephesinde ise 11 nci Kolordu Aras Nehri'nin kuzeyinde, 9 ncu Kolordu nehrin güneyinde kaldı. Her üç kolordunun (9 ncu, 10 ncu ve 11 nci Kolordular) ikişer tümeni birinci hatta, diğer birer tümenleri de ihtiyat olarak ikinci hatta bulunduruldu. Ordu devamlı tahkimata ve iskân işlerinin düzeltilmesine çalıştı ve memnuniyet verici şartlar altında kışa girdi. Ordunun bu sırada muharip kuvveti takriben 60.000 kişiydi. Depo talimgâhlarında da 20.000 kişi vardı. Sahilde ve Halit Bey'in müfrezesinde nisandan beri sessizlik devam ediyordu. Yarbay Stange Bey ağır hasta olduğu için ekimde ordudan ayrıldı. Stange Bey birlikleri

üzerinde büyük bir nüfuz sağlamıştı. Ordudan ayrılması Türkler tarafından üzüntüyle karşılandı.

Ordunun büyük kısmını şimdiye kadar Erzurum vilayeti beslemişti. Sarıkamış felaketinden sonra ordunun mevcudu azaldığı için Erzurum vilayetindeki iâşe kaynakları orduyu beslemeye yeterli gelmişti. Van ve Trabzon vilayetleri de kendi sınırları içinde hareket eden birlikleri iâşe etmişlerdi. Şimdi bütün vilayetlerden hatta Harput vilayetinden de ordunun asıl kuvveti için erzak alımına başlandı.

Eylül ayı başlarında Grandük Nikola Rus - Kafkas Ordusunun başına geçti. Şimdiye kadar orduya komuta etmiş olan General Yudenîç ordu kurmay başkanlığı görevini üzerine aldı. Bu değişiklik Rusların bu cephede eskiye göre şimdi daha kuvvetli araçlarla muharebeye girişmek niyetinde olduklarının bir işaretiydi. Mevcut durumda ise tarafımızdan bir taarruz yapılacağından Rusların endişe etmekte oldukları esirlerin ifadelerinden anlaşılmıştı. Bütün muharebelerde ve özellikle Tortum cephesindeki muharebelerde Türk topçuları Ruslara büyük zayıat verdirmişti. Düşman memleketinde millî isyan hazırlıkları da sonbaharda hayli ilerlemişti. Elizabetbol bölgesinde büyük bir nüfuz ve şöhrete sahip olan bölge ileri gelenlerinden Arslanhan ihtilal için hâkim görüşü anlamak üzere daha ilkbaharda orduya gelmişti. Sonbaharda ikinci defa olarak tekrar orduya müracaat etti. Her ikisinde de duruma göre şimdilik bekleme durumunda kalması kendisine ihtar edildi. İran hududunda çete reislerinden Ömer Naci Bey, Alman Teğmen Şuyip Nerihter eylülde birer bölük kuvvetle İran'a gittiler. İran savaş sahası şimdi Bağdat cephesi emrine geçmişti. Almanlar tarafından Gürcü lejyonlarının oluşturulmasına kesin olarak karar verilmişti. Bu lejyonlar daha sonra millî ayaklanma için meydana getirilecek teşkilatın çekirdeği olacaktı. Bu konudaki teşkilat hazırlıklarını Yüzbaşı Graf Solenborg idare ediyordu. Solenborg bu faaliyetler için ağustosta Erzurum'a gelmişti. Bu hususta icraata girişmeden önce siyasi ve idari birçok meselelerin daha önce Türklerle birlikte düzenlenmesi gerekiyordu. Bu faaliyetlerin verimli olması için zamana ihtiyaç vardı.

Son defa isimleri geçen Almanlardan başka kasımdan itibaren artık 3 ncü Orduda Alman kalmamıştı. Son olarak ben de kasımda tifüs hastalığına yakalandım.

1915 Yılı Sonunda Van Gölü - Aras Arasında Yapılan Muharebeler Hakkında Değerlendirme

Sarıkamış felaketinden sonra Ruslar hareket serbestisini kazandılar. Önce İd ve Kaleboğazı bölgesinde faaliyete geçtiler ve birliklerimizi Tortum Deresi doğusundaki Devredağı - Ziyarettepe - Sivrigediği (Kızıldağ) hattına kadar geri attılar. Sonra tarafımızdan yapılan karşı taarruz üzerine Ruslar tekrar İd - Ardos - Akdağ hattına kadar geri çekildiler.

Ruslar bu bölgede başarılı olamayacaklarını anlayınca dikkatlerini Aras grubunun güneyindeki bölgeye yani Van Gölü - Mirkemir Dağı arasındaki bölgeye çevirdiler. Eleşkirt havalisinde önemli kuvvetler

toplayarak Tutak - Malazgirt - Muş genel istikametinde ilerlemeyi denediler. İran'daki kuvvetler de Van Gölü'nün güneyinden batıya doğru ilerlediler.

Bu sırada Tutak havalisinde 3 ncü İhtiyat Tümeni vardı. Bekir Sami Bey tümeni (5 nci Seferî Kuvvetler) Aras bölgesinden güneye Hınıs - Kop genel istikametinde yürütüldü. 3 ncü Ordu emrine verilen Halil Bey tümeni (1 nci Seferî Kuvvetler) Bitlis'e çekildi. Daha sonra 5 nci Seferî Kuvvetler ile birleşti. Suriye'den gelen 36 ncü Tümen ve Van Jandarma Tümeni de bu havalideydi. Muş talimğâhından da bir müfreze bu bölgeye sürülmüştü. Bu kuvvetler Rusları Van Gölü kuzey ve güneyinde güçlükle durdurabiliyorlardı.

Tasarruf edilebilen kuvvetlerle bu düşmana taarruza karar verildi.

Yukarıda isimleri geçen kuvvetlerden başka 9 ncu Kolordunun 17 nci, 28 nci, 29 ncu Tümenleri, 11 nci Kolordudan bir tümen kadar bir kuvvet ve Nizamiye Süvari Tümeni güneye hareket ettirildi.

1 nci ve 5 nci Seferî Kuvvetlerle mürettep bir kolordu oluşturuldu. İki kolordudan fazla olan bu grubun başına 11 nci Kolordu Komutanı Abdülkerim Paşa getirildi. Grubun adına da Sağ Kanat Grubu denildi. Tortum'da bulunan ordu karargâhı da Erzurum'a geldi. Yeni duruma göre ordunun sıklet merkezini Sağ Cenah Grubu oluşturuyordu. Ordu Komutanlığının bu grupta bulunması lazımdı.

Muhabere durumunun uygun olmadığı ileri sürülüyor. Ordu Tortum bölgesindeyken bir hat ile Erzurum'a bağlıydı. İstanbul ile Aras grubu. Diğer gruplar ve vilayetlerle muhabere Erzurum üzerinden yapılıyordu.

Sağ Kanat Grubuna gidildiği takdirde başlangıçta Hınıs, sonra da Karaçoban'a gidilecekti. Hınıs'tan Erzurum'a telgraf hattı vardı. Yine her tarafta muhabere Erzurum üzerinden olacaktı. Bununla birlikte muhabere durumunda bir fark yoktu. Yalnız Hınıs - Erzurum mesafesi Tortum - Erzurum mesafesinden biraz fazlaydı.

Harekâtın cereyan tarzı hakkında grup komutanına bir direktif vermek için ordu komutanı ve kurmay başkanı Hasankale'ye gittiler.

Grup Komutanı Abdülkerim Paşa da buraya gelmişti. Verilen direktifte hâkim görüş şuydu:

Mürettep kolordu ile cepheden taarruz, 9 ncu Kolordunun iki tümeni (29 ncu Tümen henüz yoldaydı) ve 11 Kolordudan alınan kuvvet ile düşmanın sağ kanadı ve gerisine kuşatıcı taarruz yapmak. Taarruz başladıktan sonra grubun sıklet merkezini Murat Nehri'nin doğusuna almak. Murat'ın batısında yalnız süvari kuvveti bırakmak.

Harekât arzu edildiği şekilde başlarsa grup sol kanadına alınmış olan sıklet merkeziyle Karakurt - Velibaba genel istikametlerinde taarruza devam ederek Aras grubunun sol kanadını kuşatmak.

Grup komutanı bu direktif dâhilinde hareket edecekti. Grup karargâhı subay konusunda çok zayıftı. Abdülkerim Paşa refakatinde bir kurmay subay, bir de yaver ve emir subayı vardı.

Bir kurmay subayı ile gruba ait işlerin çekip çevrilmesi mümkün olamazdı. Bu karargâhı kurmay subayı ile takviye etmek lazımdı. Aras bölgesinde kalan 11 nci Kolordu karargâhından kurmay subay alınamazdı. Fakat ordu karargâhından iki - üç kurmay subay vermek mümkündü; ancak verilmedi. Yalnız Kurmay Başkanı Guze Bey'in grup karargâhına katılması büyük bir fayda sağlayamazdı. Ordu karargâhı sağ kanat grubuna komuta etmeliydi.

Bizde büyük komutanların cepheye çok yakın olmasında büyük bir fayda vardır. Ast rütbeli komutanların harekâtı üzerinde tam zamanında etkili olmak ve bunları doğru yola sevk etmek ancak bu sayede mümkün oluyor. Bunun örneğini Tortum bölgesindeki harekâta görebiliriz.

Mayıs ayında ordu karargâhı Hasankale'den Tortum'a gitmemiş olsaydı, daha o zaman Ruslar Gürcü Boğazı'na dayanmış ve Karagöbek tabyasını tehdit etmeye başlamış olacaktı. Ordu karargâhı Karagöbek tabyasına geldiği zaman Erzurum'a doğru çekilen ağırlık erleri, cephedeki tümenlerin bozulduğunu ve Rusların Tortum'a girdikleri haberini yayıyorlardı. Konakçı olarak ileriden giden bir kurmay subayımız durumu bir raporla ordu komutanına bildirmiş ve hareket hattını sormuştu. Önceden aldığı talimat gereğince Tortum'a gitmesi kendisine tebliğ edildi.

17 nci Tümen komutanı da aynı gün moral gücünün sarsıldığını, sinirlerinin bozulduğunu ileri sürerek tümenden affını talep etmiş ve tümenine de geri çekilme emrini vermişti. Akşama doğru ordu karargâhı Tortum'a geldi. Karargâhın Tortum'a gidişi halk üzerinde iyi bir etki yaptı. Muhacir olmak için yollara dökülen halk tekrar köylerine döndü. Ordu komutanı ertesi gün Liskav köyünde bulunan 10 ncu Kolordu karargâhına gitti. Kolordu karargâhı da buhran geçiriyordu. Son durumu bilmiyordu. Kolordu ile birlikte Sivri gediğine gidildi. Orada birliklere çeki düzen verildi. Karargâhın Tortum'a gitmesi ile durum düzeldi. Ruslar iki ay içinde tekrar hudut üzerindeki eski mevzilerine atıldılar.

Sağ kanat harekâtında ordu karargâhı Hınıs'a gitmiş olsaydı, harekâta daha yakından etki edebilecekti.

Grup karargâhı çok zayıf olduğu için kolorduların harekâtı üzerinde etkili olamıyordu. Kolordular âdeta kendi başlarına hareket ediyorlardı. Grup emri gelinceye kadar durum tamamen değişmiş bulunuyordu. Kuşatmayı yapan 9 ncu Kolordunun Murat Nehri'ni geçişi çok zayıflatmıştı. Bu kolordu Malazgirt bölgesinden değil, daha kuzeyden Murat Nehri'ni geçecekti. Sonra güneye cephe alarak düşman iki kuvvet arasında sıkıştırılacaktı.

Kolordular Murat ve Şiryan'ın kuzeyine kadar ilerlediler. Sıklet merkezi solda bulunacak yerde, sağda bulunuyordu. Nizamiye Süvari Tümeni ve

mürettep kolordu Murat Nehri'nin doğusunda, diğer kuvvet Murat Nehri'nin batısındaydı. Sol kanat Mızrakgediği'nde idi. Sağ kanat grubu ile Aras grubu arasında büyük bir boşluk oluşmuştu. Geriden gelmekte olan 29 ncu Tümen henüz Mirkemir Dağı'na gelmemişti. Grup komutanı sıklet merkezini sol kanada almayı başaramadı. Kolordular da tümenlere hâkim olamıyorlardı. 9 ncu Kolordu tümenleri kendiliklerinden ileri birlikleriyle Eleşkirt genel istikametinde ilerlemeye başladılar. Remikan, Zedekan civarlarında başarılı muharebeler verdiler. Sol kanatlarını korumayı hiç düşünmediler.

Ruslara gelince:

Ruslar artçı muharebesi yaparak asıl kuvvetleriyle Tutak, Eleşkirt ve kuzey istikametinde bir kısım kuvvet de Erciş üzerinden Diyadin ve Bayezit'e çekildiler. Bu çekilme devam ederken General Paratof komutasında bir Rus kuvveti iki grup arasındaki boşluk gerisinde karşı taarruz için hazırlanıyordu. Bu kuvvetin bir kısmı 29 ncu Tümenimize karşı Mirkemir Dağı'na sürüldü.

Diğer kısmı güneye ilerleyerek sağ kanat grubumuzun sol kanadını yandan ve arkadan baskıya başladı. Kuzeye çekilen kuvvet de geriye dönerek cepheden taarruza geçti. 9 ncu Kolordu kuzey, batı ve güneyden düşman taarruzuna uğramıştı. Sağ kanat karşısında bir şey yoktu. 9 ncu Kolordu açık olan sağ tarafında bulduğu bir yoldan birliklerini geri çekmeyi başardı. Şıryan suyu kuzeyine geçmiş olan ileri birlikler çekilemediler. Tümen komutanlarının azim ve iradesi sayesinde 9 ncu Kolordu ikinci bir felaketten kurtuldu. Mürettep Kolordu Batnus bölgesine, 9 ncu Kolordu Karaçoban'ın doğusuna çekildi. Düşmanın takibi yavaştı. Sağ kanat grubu tekrar toplandı. Bu defada yine düşmana taarruz etmek istiyordu. Ordu izin vermedi; "mevcut durumun korunması yeterlidir" cevabı verildi. Ordu bu konuda haklıydı. Grup komutanının bu işi başaracağına inanılmıyordu.

İkinci bir taarruz, mevcut durumun korunmasını bile şüpheye düşürdü.

10. Erzurum ve Trabzon'un Düşüşü

Aşağıdaki olaylar cereyan ettiği sırada (24 Şubat 1916'ya kadar) 3 ncü Türk Ordusunda hiç Alman subayı yoktu. Ruslar gerek kuvvet ve gerekse malzeme bakımından önemli derecede takviye edildiler.

Türk ordusu konusunda hiçbir değişiklik yapılmadı (bundan önceki bölüme bakınız). Grandük Nikola, Rus Kafkas Ordusu için devamlı yardımcı malzeme alıyordu. Bu malzemeler; dar demiryolu inşa malzemesi, bol cephane, uçak, 150 kamyon. Müttefikleri Çanakkale seferinden vazgeçtikleri için Ruslar Türklerin ilkbahara kadar takviye edileceklerinden korkuyorlardı. Bu nedenle Ruslar Türkler takviye birlikleri almadan, kışın taarruz etmeye karar verdiler. Bu amaçla 4 ncü Avcı Tümenini ve Sibiry Kazak Tugayını cepheye sürerek 1 nci Kafkas Kolordusunun sağında Aras'ın kuzeyindeki dağlarda mevziye sokuldular.

14 Ocak 1916'da Ruslar çok üstün kuvvetlerle Aras'ın iki yanından 9 ncu ve 11 nci Kolordulara taarruza geçtiler. Tortum bölgesindeki 10 ncu

Kolorduya taarruz etmediler. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa durum hakkında bizzat açıklama yapmak üzere İstanbul'a gitmişti. Abdülkerim Paşa kendisine vekâlet ediyordu. 9 ncu Kolorduya Mustafa Nimet Bey⁷¹ komuta ediyordu. Mustafa Nimet Bey'i çok kabiliyetli bir şahsiyet olarak tanıdım.

Türk sevk ve idare makamında muhtemelen iki hatanın yapılmış olduğunu zannediyorum. Türkler aynı hataları önceden de yapmışlardı. Bu hataların birisi, 10 ncu Kolorduya özel kuvvetlerin 11 nci Kolordu emrine gönderilmesi için açık emir verilmemiş, sadece artırılabilen kuvvetlerin gönderilmesi emredilmiş. Bunun üzerine kolordu komutanı sorumluluğu üzerine alarak doğal olarak kendisine lazım olan kuvveti alıyordu. Bu kuvveti hesap ederken Rusların taarruza geçmesi ihtimalini ve bunun ne kadar kuvvetle uzaklaştırılabileceğini düşündü. Bu durumda diğer kolorduyu yardıma göndermek için doğal olarak az kuvvet ayıracıydı. Diğer hataya gelince Türkler karşı taarruz için çok acele ederler ve bunun için de zayıf kuvvetler tahsis ederlerdi. Bu yüzden 11 nci Kolordunun mevzii düşman eline geçmişti. Ruslar önce Aras'ın kuzeyindeki dağ silsilelerinde en hâkim tepe olan Kuzuçan Tepesi'ni ele geçirmişlerdi. Bu tepelerden alçak yerlerde bulunan mevziler yan ateşi altına alınabiliyordu. 11 nci Kolordu kendi mevziinde tutunduğu hâlde Abdülkerim Paşa orduyu Erzurum müstahkem mevkiine çekti. 9 ncu ve 11 nci Kolordu Erzurum doğu cephesinde, 10 ncu Kolordu ise kuzeydoğu cephesinde ve Karagöbek'te kaldılar. Bu sırada İstanbul'dan dönen Mahmut Kamil Paşa tekrar ordunun başına geçti. 10 ncu Kolordunun yeni tuttuğu mevzi iyi değildi. Bir ihtimal bu kolorduyu eski mevkiinde terk etmek ve sağ kanadını geriye kırarak Tortum ve Fırat'ın doğusundaki dağlarda 11 nci Kolordunun yeni mevzii ile irtibat kurmak mümkün olacaktı. Bu tarz harekât çok cüretkâr görünüyordu. Fakat Karagöbek'e kadar Fırat Vadisi'ne inmektense Fırat ve Tortum nehirlerinin ayrıldığı hatt-ı taksim-i miyahın⁷² tepelerinde kalmak daha iyi olacaktı. Bu tepeler yakın dağlar tarafından sınırlandırılmış ve etrafa hâkim durumdaydı.

Ruslar Erzurum'a taarruz için Kars'tan ağır toplar getirdiler. Bu topların cepheye gelmesi hayli uzun sürdü. Sonra ikinci bir Türkistan Kolordusu Tortum bölgesinden 1 nci Kafkas Kolordusu da [4 ncü Avcı Tümeni sağ kanatta olmak üzere] Aras Vadisi'nden taarruza geçtiler.

Erzurum'un tahkimatı bir sahra tahkimatı kuvvetindeydi. Doğru cephesi arazi itibarıyla daha kuvvetliydi ve topçuların da çoğu bu cephede bulunuyordu. Fakat topların hemen hemen tamamı 9 cm çapında krupp toplarıydı. Bu toplar sayesinde 9 ncu ve 11 nci Kolordular bu cephede tutunabildiler. Ruslar 12 Şubat 1916'da taarruza geçtikleri zaman Türklerin üstün topçularıyla bu Rus taarruzu derhâl durduruldu. Fakat kuzeyden gelen Rus taarruzu başarıyla ileri götürüldü. 4 ncü Avcı Tümeni 13 Şubatta Kargapazarı Dağı'nı işgal etti.

⁷¹ Kur. Alb. Mustafa Nimet Bey (1312-P.18) 1878 yılında Halep'te doğmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda 18 nci Tümen komutanı, 9 ncu Kolordu komutanı ve 2 nci Kolordu Asker Alma başkanı olarak görev yapmıştır. (K.K.K.İği Emeklilik Şubesi Arşivi, Şahsi Dosyası.)

⁷² Suları başka taraflara akan araziye ayıran sırtlar. (Devellioğlu; s. 781.)

Türkler 13 - 14 Şubatta Karagöbek, 14 Şubatta Tafta tabyayı tahliye ettiler. Geri çekilme hatlarının kesilmesine engel olmak için Türkler 15 Şubatta Erzurum'u ve doğu cephesini boşalttılar. Türklerin lehine olarak Rusların 4 ncü Avcı Tümeni Tafta tabyadan sonra güneye Erzurum'a yöneldi ve 16 Şubatta Erzurum'u işgal etti. Geri çekilen Türkleri önlemeyi hiç düşünmedi. 34 ncü Türk Tümeni daha 17 Şubatta Erzurum'un batısındaydı ve bir gece baskına uğradı. Bütün topçularını kaybetti. Birliklerin iç düzenleri bozulmuştu. Bu durum Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa'yı batıya doğru çekilmeye mecbur bıraktı.

Rusların o zaman çok abartarak söyledikleri gibi çok ganimet terk edilmediyse de bu yenilgi Türkler için çok ağır olmuştu. 1915 ilkbaharında İstanbul'a verilen bilgiye göre Erzurum'da yaklaşık 200 adet eski sistem top vardı. Bunların bir kısmı da kurtarılmıştı. Ruslar sahra topları da dâhil olduğu hâlde 200'den fazla top ele geçirememişlerdir. Fakat Erzurum bir müstahkem mevkii olmamakla beraber şehrin kaybedilmesi Türkler üzerinde çok büyük etki bırakmıştı. Erzurum, bu bölgedeki şehirlerin en büyüğü ve aynı zamanda önemli bir ticaret merkeziydi. Şehrin kaybedilmesiyle beraber verimli, geniş Erzurum ovası da kaybedilmiş oldu.

Ordu insan ve malzeme bakımından çok zayıf kış için özenle hazırlanmış olduğu mevzisinden dışarı atılmıştı. Ordu mevcudu tekrar 30.000 kişiye inmişti. Sarıkamış felaketinden sonra olduğu gibi bu defa da ordu içten çok sarsılmıştı. Bununla beraber yine Türklerin şansı varmış. Bu felaket 1915 senesi temmuzunda İngilizler Gelibolu yarımadasında bulundukları ve Ermeni isyanı başladığı zaman olsaydı bütün savaşın sonucunu çok etkilerdi. Hâlbuki İngilizler Çanakkale'yi tahliye etmişlerdi. Başkomutanlık emrinde birçok kuvvetler serbest kalmıştı. Başkomutanlık önce 5 nci Kolordu ile 5 nci Tümeni, Kafkas Tümeni emrine gönderdi. 5 nci Kolordu Ulukışla üzerinden 5 nci Tümen ise Siirt - Bitlis üzerinden gönderildi. Bu sayede Rusların bekledikleri büyük paniğin önüne geçildi. Yalnız sınırlı yerlerde geçici bir zaman için moral ve motivasyon bozulmuştu.

Enver Paşa, Mahmut Kamil Paşa'nın durumu çok karanlık gördüğüne inanarak adı geçen kişiyi şubat sonunda ordunun başından aldı ve yerine Vehip Paşa'yı tayin etti.

Ordunun asıl kuvveti Mamahatun⁷³ - Erzincan yolu boyunca geri çekiliyordu. Yalnız 30 ncu Piyade Tümeni Bayburt istikametinde çekilmekteydi. Ordunun kolbaşı Fırat üzerindeki Kötür Köprüsü'nü geçerken derhâl orduya katıldım. (Tifüs hastalığı dolayısıyla sıhhiye heyetinden hava değişimi almıştım. En az sekiz hafta istirahatı muhtaçtım. Başlangıçta Falkonsitayin'e gitmeye gerek görmemişim. Sonra buraya gittim. Fakat burada ikametimin 13'üncü günü 3 Şubatta sağlık durumum uygun ise çabuk memuriyetime geri dönmem gerektiği tebliğ edildi. 4 Şubat sabahı hareket ettim. 7 Şubat akşamı İstanbul'daydım. Orduya katılmam için Türkler tarafından seyahat hazırlığı tamamlanmamıştı. Bana tahsis edilen otomobilin

⁷³ Erzurum iline bağlı Tercan ilçesinin eski adıdır. (Akbayar; s.113.)

birkaç günlük tamire ihtiyacı vardı. Bu otomobil ile 19 Şubatta Karabayar dağında kara gömüldüm ve yolun bir kısmını yaya yürümeye mecbur kaldım. 20 Şubatta otomobil tekrar yetiştı. 21 Şubatta Erzincan'ın batısındaki boğazda otomobil arızalandı. Bu defada hayvanla Erzincan'a geldim. Erzincan'ın doğusundaki vadiyi takip eden yol çok çamurluydu. 65 km uzunluğunda olan bu kısmı geçmek için bir buçuk gün harcadım).

Yerli Türk halkı düşman gelmeden önce ordu ile beraber geri çekiliyordu. Kötür Köprüsü'nden sonra Fırat Vadisi'ni takip ederek Erzincan'a giden yol fazla gidiş - geliş sebebiyle bataklık hâlini almıştı. Kar yağarken bir taraftan da donlar çözülüyordu. Yol ve civarının aldığı manzara tarif edilmez bir durumdaydı. Her şeyden önce bu yolu açık bulundurmak gerekiyordu. Birkaç gün içinde bu başarı sağlandı.

Ordunun büyük kısmının takip ettiği geri çekilme istikameti de çok sakıncalıydı. Geri çekilmede daha çok duygusal davranılmıştı. Asıl menzil hattı Mamahatun - Erzincan üzerinden geçiyordu. Fırat gerisinde ve çok yüksek sarp dağlarda yani Cibice Dağlarında ve Erzincan civarında ordunun sükûnete geçebileceği ümit ediliyordu. Bu bir safsataydı. Ya Ruslar Bayburt üzerinden batıya Şebinkarahisar'a doğru ilerlerlerse...

Erzincan menzil yolu ve önceden nakliyat için tercih edilmiş olan Karahisar'dan batıya giden yol Suşehri'nde [Endires] birleşiyor. Erzincan'dan batıya ve güneye giden diğer yollar çok kötüdür. Bayburt üzerinden Şebinkarahisar'a doğru Rusların ileri hareketi Erzincan üzerinden ileri hareketlerine göre arazi itibarıyla daha az zorluğa rastlar. Bayburt üzerinden Trabzon'a doğru giden yol Avrupa'daki yollar gibidir ve bu havalideki yol, rahat ilerlemeye uygun tek yoldur. Erzurum - Bayburt üzerinden Trabzon'a giden bu yol Rusların eline geçtiği takdirde önemli bir liman olan Trabzon'la da irtibat sağlanmış olur.

Bununla birlikte Rusların bu istikamette ilerlemesi çok muhtemeldi. Böyle bir hareket Suşehri üzerinden irtibat yolunun kesilmesi için Erzincan'ın tahliyesiyle de sonuçlanırdı. Bu durumda alınan tertibat bunun tersiydi. Ordunun büyük kısmı Bayburt yolunun iki tarafında, zayıf kısmı da Erzincan yolunun iki tarafında kalmalıydı. Bu mütalaaya karşı şu hususlar söylenebilir: Ordu enkazı Ruslara karşı hâlâ karşı koyabilecek durumda değildir, bununla birlikte şimdilik ordunun geri çekilme istikameti neresi olursa olsun birbirine denktir.

Bununla beraber arz edilen düşünceler göz önüne alındı ve durumun düzeltilmesine karar verildi. Islah durumu İstanbul'dan gelmekte olan takviye birliklerine Bayburt istikametinin verilmesi suretiyle sağlandı. Takviye birliklerinin kolbaşı 17 Şubatta Kayseri civarındaydı. Görünüşe göre Rusların kuvvetleri de hayli azalmıştı. Rus kuvveti 170.000 kişiydi. Bunun 5000'i donmuş ve kaybolmuştu. Rus ordusu kolbaşı ile Aşkale civarında durdu. Bu sayede Türk ordusu asıl istirahata geçmeyi başardı. 11 nci Kolordu Mamahatun etrafında, 9 ncu Kolordu daha güneyde Höbekdağı civarlarında,

10 ncu Kolordu Fırat'ın batısında nehrin kuzeyinden güneye büküldüğü yerde, 30 ncu Piyade Tümeni Kop Boğazı'nın batısındaydı.

Rus ordusu asıl kuvvetle Erzurum'a taarruz ederken 4 ncü Kafkas Kolordusu da daha güneyden ilerlemişti. Türk asıl kuvveti geri çekilirken bu kolordunun karşısındaki zayıf Türk kuvvetleri de geri çekiliyordu. İlk takviye birliği olarak güneyden 5 nci Tümen Bitlis'e yaklaşıyordu. Fakat Ruslar 2 Martta bu kuvvetin ulaşmasından bir gece önce bir baskın ile Bitlis'i ele geçirdiler.

5 nci Piyade Tümeni Ruslara taarruz için kendisini yeteri derecede kuvvetli saymıyordu. Bu tümen Siirt - Bitlis yolu üzerinde durdu. Diğer taraftan Ruslar da Bitlis'i aldıktan sonra daha ileri gitmediler.

5 nci Piyade Tümeninin bir alayı Diyarbakır'dan kuzeye doğru yürüyüşteydi. Bu havalide iki müfreze oluşturuldu. Biri Çapakçur bölgesinde Murat Vadisi'nde kalarak Rusların ikinci harekâtını erteliyordu. Diğeri de Kiğı kasabası civarındaki Kiğı Deresi'nde kalarak 36 ncı Tümen ile irtibat kuruyordu. 36 ncı Tümen batıya doğru çekilmişti. Kiğı'nın kuzeyinde durdu ve kuzey istikametinde ordunun asıl grubuyla irtibat sağladı. 2 nci Süvari Tümeni, 3 ncü İhtiyat Süvari Tümeninin enkazı, 36 ncı Tümen gibi batı istikametinde çekildiler. 2 nci Süvari Tümeni daha sonra Mamahatun'un kuzeyinde Fırat bölgesine alındı. Ordunun asıl kuvveti ile Kopdağı'nda bulunan 30 ncu Piyade Tümeni arasındaki irtibatın sağlanmasına memur edildi.

Asıl grubun daha kuzeyinde Halit Bey müfrezesi vardı. Bu müfreze daha önce Çoruh Vadisi'nde Milo civarındaydı. Çoruh Vadisi'ni takiben ve ordu asıl kuvveti ile aynı hizada olmak üzere yavaş yavaş geri çekildi.

Sahil müfrezesi de Ruslar tarafından geri çekilmeye mecbur bırakıldı. Bu müfreze Atine civarında yeni bir mevzi aldı. Güneyden bir çevirme [buradaki karlı yüksek dağlar geçilmez bir durumda olduğu için] muhtemel değildi. En tehlikeli bölge deniz tarafıydı. Savaşın başlangıcında Sivastopol'da inşa edilmekte olan bir drednotun⁷⁴ yapımı şimdi sona ermişti. Ruslar bundan sonra Karadeniz'de tam bir deniz üstünlüğünü sağlamışlardı. Ancak küçük yelkenli gemiler sahil boyunca ve kaçakçı gibi gidip gelebiliyordu. Bu denizde Türk bayrağı artık görünmüyordu. Son zamanlarda Alman denizaltıları Karadeniz'de başarılı işler yaptılar. Fakat bunlar da faaliyetlerine son verdiler. Birlik ve cephane taşıyan bir Rus gemisi düşmanını aldatmak için sıhhiye bayrağı çekmişti. Bu gemi batırıldı. İtilaf devletleri aleyhimize propaganda yapmak için bunu vesile olarak kullandılar.

⁷⁴ 1906 yılında hizmete giren, fakat İkinci Dünya Savaşı'nda hava kuvvetlerinin üstünlük kazanmasıyla etkisini yitiren İngiliz tipi zırhlı, kruvazör, savaş gemisi. (Dictionnaire Larousse, c.2, Milliyet Gazetecilik A.Ş. Yayınları, 1994, s.702. www.turkishnavy.com/yavuzumuz.htm, Refik Akdoğan; İngilizce - Türkçe Ansiklopedik Denizcilik Sözlüğü, İstanbul, Nurettin Uycan Matbaası, 1975, s.116.)

Savaşın başlangıcında Goblen ve Breslau gemilerinin yaptığı gibi Avusturya filosu da İstanbul'a gelmiş olsaydı Türklerin durumu daha iyi olacaktı. Bu takdirde Türkler bütün savaş boyunca Karadeniz'de deniz hâkimiyetini koruyabileceklerdi.

Ruslar sahil müfrezemizin gerisine kuvvet çıkararak bu müfrezeyi 4 Martta dağıttılar. Ruslar dağılan müfrezeyi takip etmediklerinden sahil müfrezesinin komutanı Avni Paşa (bu memuriyet şahsi sebepten dolayı 1915 ilkbaharında kurulmuş ve 1916 ilkbaharına kadar devam etmişti) bu müfrezeyi çok çabuk toplamayı başardı. Gerçekten Türkler bu bölgede bir kere daha geri atıldı. Fakat İstanbul'dan gelmekte olan takviye birliklerinin başındaki alay, Alman Binbaşısı Hönker'in komutasında olarak sahil bölgesine sürüldü ve bu alayın müdahalesi ile Rusları mart ortasında Sürmene civarında durdurmak mümkün oldu.

Martin ortalarında yeni Ordu Komutanı Vehip Paşa orduya katıldı (geçen zaman zarfında Abdülkerim Paşa orduya vekâlet ediyordu). Vehip Paşa iki eski selefinden daha yaşlı, çok güçlü ve azimli bir kişiydi. Sevk ve idaredeki ortak mesaimiz çok iyi geçmişti. Bana karşı biraz güvensizlik gösterdi. Lakin Almanlara düşman değildi. Fakat genel itibarıyla yabancılara düşmandı. Türkçe lisanıyla haberleşilmediği için İstanbul'dan Sivas ve Sivas-ordu karargâhı arasında tesis edilmiş olan hızlı telgraf makinesinin işlemesine engel olmuştu. Kısacası bu kişinin tabiatında biraz despotluk vardı. Bununla birlikte iyi muamele doğuda daima iyi kabul görür.

Vehip Paşa ordunun durumundan çok korkmuştu. Bu durum çalışmaya da sevk etmişti. İngilizler Çanakkale'den çekildikten sonra bu ordunun cephane ve teknik malzeme ihtiyacı daha iyi düşünülecekti. Bununla birlikte ordunun telefon ve telgraf şebekesi kademe kademe düzeltildi. 24 saatlik cebri bir yürüyüşle bir telgraf hattına varmak mümkündü. Bu sayede Ordu Komutanlığı daha hareketli bir duruma gelebildi. Ordu karargâhı Erzincan civarında bir köye nakledildi. Ordu komutanı ve ben, birkaç subayla şimdi çoğunlukla seyahat hâlinde bulunuyor ve kural olarak en önemli yerlere gidiyorduk. Herhâlde bedenlen çok faaliyet göstermek gerekiyordu. Hareketliliğimize örnek olan ve nadir görülmeyen bir durumu açıklayayım:

1 Nisan 1916 günü saat 05.00'te Erzincan'dan otomobil ile hareket. Spikör Dağı'ndaki kar hududundan itibaren araba ile seyahate devam. Araba kara gömüldükten sonra Spikör Boğazı'nı geçmek için iki saat karda yaya yürüyüş. Arabacı gece yola devam edemeyeceğini bildirdiğinden akşam saat 21.00'de atlarla yürüyüşe devam. Bütün gece atla gidildi. Sabah saat 04.30'da Bayburt'a ulaşma. Toplam 23 saat 30 dakika yolda. Katedilen mesafe yaklaşık 60 km. Aşılan en yüksek boyun noktası 2400 metre.

Yukarıda bahsedildiği gibi 5 nci Kolordu İstanbul'dan hareket etmişti. Bu kolordu 9, 10 ve 13 ncü Piyade Tümenlerinden oluşmuştu. Anadolu demiryolunun kapasitesi az olduğu için tümenler kademe kademe naklediliyordu. 10 ncu Piyade Tümeninin en önünde bulunan alayı sahil

bölgesine sürülmüştü. Tümen diğer alaylarıyla Bayburt'a giderek 5 nci Kolordu Komutanı Fevzi Paşa'nın emrine girdi. Fevzi Paşa çok yetenekli bir komutan, aynı zamanda yalnızca asker olarak yaratılmış bir kişilikti. [Fevzi Paşa şimdi Türk ordusu Genelkurmay başkanıdır.] Mart ve nisan aylarında Ruslar cephenin muhtelif kısımlarına yeniden ve şiddetli taarruza geçtiler. 9 ncu Kolordu Höbek Dağı'nda tutunabildi. 11 nci Kolordu 1 nci Kafkas Kolordusu tarafından Fırat'ın batısındaki 10 ncu Kolordu üzerine atıldı. Ruslar bu kolorduya karşı taarruzlarını tekrar etmediler. Abdülkerim Paşa attan düşerek kolundan rahatsız olduğu için önceden ordudan ayrılmıştı. Tekrar zayıf bir müfreze hâline dönüşmüş olan 9 ncu, 10 ncu ve 11 nci Kolordular Yusuf İzzet Paşa'nın emrine girdiler. Erzurum - Bayburt yolu üzerinde ve Çoruh Vadisi'nde bulunan Fevzi Paşa emrindeki kuvvetler çok zayıf olmak suretiyle 2 nci Türkistan Kolordusuna karşı mevzilerini koruyabildiler.

Sahilde de Ruslar yeniden taarruza geçtiler. Türk birliklerinin gerilerine tekrar kuvvet çıkardılar. Trabzon 18 Nisanda tahliye edildi. Sahil müfrezesi Trabzon'un güneyindeki dağlara doğru çekildi.

Karların erimesi üzerine sahildeki dağlarda hareket imkânı doğmuştu. Buraların da gözetlenmesi gerekiyordu. 11 nci Kolordunun kuvvetlerinin bir kısmı bu cepheye sürüldü. Bu kuvvet Fevzi Paşa grubu ve Trabzon'un güneyindeki müfreze ile irtibat sağladı.

Fırat üzerindeki Kötür Köprüsü'nü gerektiği zaman tahrip etmek için hazırlanmış olan tahrip malzemesi nakil araçlarına 30 Nisan gecesi yıldırım çarptı ve nakil araçlarıyla tahrip kalıplarının tutuşup yanmasıyla köprü yerle bir oldu.

Enver Paşa cepheyi denetlemek için 1 Mayısta bu bölgeye geldiği zaman Trabzon'un kaybedilmesine rağmen genel itibarıyla mevcut durumdan memnuniyetini bildirmişti. Konuş harekâtı yönünden cephenin geçtiği hat, aslında uygun değildi. Fakat Rusların ileri harekâtı her tarafta durdurulmuş, birliklerin moral gücü yükselmışti.

11. 1916 Yılı Rus ve Türk Taarruzları

Başkomutanlık Mart'ta Kafkas Cephesi'ni tam bir ordu ile, İzzet Paşa [Enver Paşa'nın selefi olan İzzet Paşa] komutasındaki 2 nci Ordu ile takviyeye karar vermişti. Bu takviyeden sonra bu cephede taarruzi harekâta geçilecekti. Kafkas Cephesi'ndeki orduların muharip kuvveti iâşe edilecek azami miktara ulaşmıştı. Geri irtibatlarının daha iyi olması nedeniyle Ruslar Türklere göre daha uygun durumda bulunuyorlardı. Bu itibarla Ruslar geniş insan kaynaklarından daha fazla yararlanabiliyorlardı. Trabzon'un işgalinde Türk Ordusu Komutanlığı Rus kuvvetini 150.000 kişi tahmin ediyordu. Gerçekte ise Rus kuvveti daha fazlaydı. Rusların hududa kadar kendi bölgelerinde çeşitli yollar ve bir demiryolu vardı. Huduttan sonra Türk arazisinde mevcut olan yegane Erzurum yolundan yararlanılıyordu. Deniz hâkimiyetini sağladığından ve Trabzon'u işgal ettiğinden beri Ruslar kendi sağ kanatlarında eskiye oranla şimdi daha fazla kuvvet bulundurabiliyorlardı.

Trabzon'a tam bir kolordu, 5 nci Kolordu çıkarılmıştı. Bilakis içerde güneyde tahsis edilmiş yolsuz bölgede ileriye doğru her adımda ikmal işleri güçleşiyor ve bu hareket, arazi ve Türklerin göç nedeniyle terk ettikleri araziye rastlayınca ikmal işlerindeki zorluk daha fazla artıyordu. Bu durumda Rusların zayıf yeri güney kanatlarındaydı. Türk Başkomutanlığı 2 nci Orduyu tahminen Siirt - Çapakçur - Kiğı Vadisi hattında toplatmak, bu ordu ile güneyden Rusların sol kanadına doğru taarruz ettirmek istiyordu. Planın tatbik ve icrasında karşılaşılabilecek zorlukları bile bile göze almak gerekti.

Ne kadar kuvvetin bahsi geçen bölgeye yerleştirilmesinin mümkün olabileceği şimdiden kestirilemiyordu. Türkler memleketlerini iyi tanımıyorlardı. Güvenilir bir istatistik elde edilmesi mümkün değildi. Tedariki mümkün olan erzak hakkındaki netlik ancak erzak tedarikine teşebbüs edildiği zaman belli olacaktı. Bu işlerde zaman kaybedilmek istenilmediğinden bölgedeki kaynaklar hakkında bilgi ancak toplanma sırasında elde edilecekti. Bu hareket tarzı tehlikeliydi.

Türkiye'de savaşın idaresindeki asıl zorluk mesafelerin çok uzun olmasından ve irtibat yollarının kötülüğünden ileri geliyordu.

2 nci Ordunun büyük kısmı İstanbul'dan itibaren Anadolu demiryolu ile naklediliyordu. Bu hattın kapasitesi çok azdı. Nakliyat Toros, Amanos Dağları üzerinden çok ağır yapılıyordu. Bu bölgedeki büyük Toros tüneli henüz inşa ediliyordu. Bu yüzden birçok yerlerde aktarma yapmak gerekiyordu. 2 nci Ordunun toplanması aylarca duracaktı. Bu süre içerisinde 3 ncü Ordu tek başına, üstün düşman taarruzuna maruz bırakılmıştı.

Erzurum'un düşmesinden sonra Erzincan - Harput arasındaki yüksek dağlık bölgedeki Dersim (Tunceli) bölgesinde bir kısım halkın çevre köylere karşı sarkıntılıkları ve menzil yollarındaki eşkıyalıkları hissedilir derecede artmaya başladı. Durumun bu şekilde bırakılması uygun görülmediğinden 10 ncu Piyade Tümenini takiben gelmekte olan 13 ncü Piyade Tümeninin yaklaşık yarısı Sivas'tan Harput'a gönderildi. Bu kuvvete Murat ve Fırat Vadilerinde geniş bir cephe aldırıldı ve mayısta büyük bir harekât icra etmek için Tunceli içinden yürütüldü. Bu sırada diğer bir müfreze de Erzincan'da Kop'un doğusunda Fırat'ın yüksek dirsek oluşturduğu yerden Tunceli'ye sevk edildi. Bu harekâta eşkiyadan çok kimse tutunamadı. Fakat çok miktarda davar ve mal ele geçirildi. Bu durum isyancıların üzerinde faydalı bir korku uyandırdı. Bunlara karşı yapılan şiddetli harekâtın faydası görüldü. Mayıs sonlarında 13 ncü Piyade Tümeninin bu bölgedeki takip kuvveti Kiğı'nın kuzeyine, bu tümenin diğer yarısı Bayburt civarına varmıştı. 5 nci Kolordunun son tümeni olan 9 ncu Tümen Haziranda gelecekti. Bu tümenin de katılmasıyla 3 ncü Ordunun kuvveti 50.000 kişiye ulaşacaktı. 150.000 kişi tahmin edilen Rus kuvveti o zaman gerçekte 266.000 piyade, 22.000 süvari, 473 top kuvvetindeydi. İran'da bulunan 17.000 piyade, 7000 süvari, 36 top bu sayıya dâhildir.

3 ncü Ordu kendisinden birkaç kat üstün bir düşman karşısında bulunuyordu. Ordunun cephesi, konuş açısından uygun durumda değildi.

Buna rağmen birlikler birçok yerlerde başarıyla muharebe ediyorlardı. Moralleri yerindeydi.

2 nci Ordunun toplanmasının ne zaman son bulacağı tahmin edilemiyordu. Bu ordu teşkilatlanmasını tamamlayıncaya kadar, düşman cephesinin muhtelif yerlerine taarruz ederek zaafımızla ilgili noktada düşmanı aldatmak, hazırlıklarını ihlal etmek, yakında başlayacak taarruzlarını ertelemek amacıyla; ordunun önemli olduğu kadar cüretkâr hareket etmesi amaca uygun görüldü. İlk taarruz hedefi olarak Mamahatun bölgesi seçildi. Ruslar burada çok kuvvetli değillerdi ve bizden bir taarruz beklemiyorlardı. Bu taarruz Yusuf İzzet Paşa Grubu tarafından 30 - 31 Mayıs gecesi başladı. 9 ve 10 ncu Kolordular cepheden, Kiğı bölgesinden gelmiş olan 13 ncü Piyade Tümeninin yarısı ise güneyden kuşatıcı taarruz yaptılar. Ruslar bu taarruz karşısında baskına uğrayarak geri atıldılar ve Türkler birkaç gün devam eden baskıdan sonra Tuzla Deresi yukarı kısmı Miryam Dağı hattına vardılar. Fırat'ın kuzeyinde de 30 ncu Piyade Tümeni Kop Dağı boynunu işgal etti.

13 ncü Piyade Tümeni şimdi Bayburt bölgesine getirilerek bağlı olduğu 5 nci Kolordu emrine girdi. Bundan sonraki darbe 9 ncu Piyade Tümeninin ulaşmasından sonra Sürmene istikametinde yapılacaktı. Yerel doğa şartları başarı vadettiği için bu istikamet tercih edildi. Bu hareketlerin gayesi zaman kazanmak olduğundan konuş açısından cephenin hangi kısmına taarruz edilmesinin daha uygun olacağı ile ilgili durum düşünülmemişti.

Taarruzun ordu cephesinin çıkıntı oluşturan kısmında yapılması sakıncalı değildi. Zira seyrek işgal edilmiş cephelerde köşe teşkil eden yerlerden geri çekilmeyecek derecede fazla kuvvet yerleştirmekten korkulamazdı. Taarruz iki zirveye, Madur ve Polut Dağlarına yöneltildi. Bunların kuzeyinde yaklaşık aynı rakımda olan sahil dağları ve tepeleri, güney ve batısında da Araklı'ya kadar uzanan dağ boğazları vardır. Bu boğazların tabanıyla tepeler arasındaki yükseklik farkı 1400 metreye ulaşmaktadır.

Bu taarruzu Fevzi Paşa idare ediyordu. 9 ncu Piyade Tümeni, 10 ncu Piyade Tümeninin bazı kısımlarıyla takviye edilmiş olduğu hâlde, Araklı'nın kaynağının doğusundan ilerlemek için asıl tepe güneyinde hazır tutuldu. 11 nci Kolordunun kısımları da batıdan Ziyaret Tepesi'nden Araklı Boğazı'ndan geçecek ve Polut Dağı'na taarruz edecekti. İleri harekât 21 - 22 Haziran gecesi başladı, 22 Haziran günü öğleden önce Madur Dağı'nın hemen hemen güneyinde bulunan konik şeklindeki kayalık tepeye kadar ileri gidildi. 22 - 23 gecesi Madur Dağı taarruzla ele geçirildi. Madur Dağı'nın düşmesi üzerine Ruslar muharebesiz Polut Dağı'nı da terk ettiler. Türkler devam eden günlerde Sürmene yolunun yarısına kadar ilerlediler. Birçok esir ve birkaç top aldılar. Esirlerin ifadelerine göre, bu sahada bir Rus taarruzunun düşünülmüş olduğu ve bu hareketle bunun sonuçsuz bırakıldığı anlaşılmıştır. Bir Rus alayının da hemen hemen imha edildiğini esirler söylemişlerdir. Türk birliklerinin büyük kısmı bu mevzide tekrar geri alındı ve yeni bir taarruz için hazırlandı. Bu taarruz yaklaşık 30 km batıda yapılacaktı. Fakat Ruslar daha

önce temmuz başlarında taarruza geçtiklerinden bizim düşünölmüş taarruzumuz yapılamadı. Çok üstün bir Rus taarruzunun Türk taarruzlarını derhâl durduracağı hakkında ordu karargâhında daima bir kanaat mevcuttu. Konuş açısından çok uygun olmaması ve Trabzon istikametinden daima tehlide açık bir cepheye şimdiye kadar daha az kuvvetle tutunmaya cesaret edilmesi, Rusların bilinen çok ağır hareketleri nedeniyle izin verilmeye değerdı. Şimdi üstün bir taarruza karşı seyrek Türk hatları tutunamadı. Ruslar 1 Temmuzdan itibaren önce Bayburt bölgesinden taarruza geçtiler. 9 Temmuzda Kop Boğazı'nı işgal ederek 5 nci Kolorduyu biraz geri attılar. 8 Temmuzdan itibaren Mamahatun bölgesinde daha üstün bir taarruza geçtiler. Bu bölgedeki Yusuf İzzet Paşa Grubu 10 Temmuza kadar mayıstaki mevzilerine geri atıldı. Yeni bir taarruz 5 nci Kolorduyu 16 Temmuzda Bayburt'tan çıkardı. Bundan sonra 5 nci Kolordunun kuvveti inatçı bir taarruz için yeterli gelmemeye başladı. Bu kolordu Rusların ileri harekâtını mümkün olduğu kadar ertelemekle yetinmeye mecburdu. Mamahatun bölgesinde Ruslar taarruza devam ettiler ve Yusuf İzzet Paşa Grubunu Höbek Dağı'ndan attılar. Fakat Fırat'ı geçmek için Ruslar bir girişimde bulunmadılar. Ruslar, 2 nci Türkistan Kolordusunu Bayburt üzerinden batıya doğru ilerletmek suretiyle Fırat bölgesindeki Türk mevzisini düşürmeye çalıştılar. Trabzon'da bulunan 5 nci Türk Kolordusu, dikkate değer şekilde ancak Bayburt'un düşmesinden sonra kuzeyden güneye doğru taarruza geçti. Trabzon istikameti Ruslar için en tehlikeli istikametti. Bu istikametten yapılacak taarruz ordunun büyük kısımlarının geri çekilme hattını kesebilirdi. Fakat Ruslar bu taarruzu şiddet ve süratle yapamamışlardır. Bununla birlikte bu taarruz Türklerde gerçek bir endişe uyandırmıştı. Ruslar dağ silsilelerini ele geçirdiler ve Türkleri 20 Temmuzda Harşit Deresi üzerinden geriye attılar ve bu derenin güneyindeki hâkim tepelerin çoğunu işgal ettiler. Ruslar tarafından Bayburt - Trabzon yolunun ele geçirilmesinin gerekli olduğu zannediliyor. Türk ordusunun imhası için güçlerine ve kapasitelerine güvenemedikleri anlaşılıyordu. Ruslar her tarafta ihtiyatlı ve dikkatli hareket ediyor ve Türkleri büyük bir üstünlükle geri çekilmeye zorlamakla yetiniyorlardı. Seyrek Türk cephesini iki yerden yaran süvariler bile bu başarıdan yararlanmayı göze almadılar. Türkler açılan gedikleri tekrar kapatıncaya kadar atıl beklediler ve sonra Türkler tarafından geri atıldılar. Aksine Rusların kuzeyden ilerlemeye devam etmeleri hoş olmayan bir sonuç doğurdu. Türkler için asıl zorluk mühimmat depolarının geriye nakliydı. Avrupa savaş yerlerindeki nakliyatın çok büyük nakliyat şebekesine oranla Türkiye'de durum daha önemliydi. Geri nakliyat ücretle tutulan halk kollarının önemli kısmıyla yapılıyordu. Rus süvarilerinin cepheyi yardıkları hakkında duyulan haberler üzerine bu kuvvetler de paniğe kapıldılar. Panik üzerine kollar yüklerini bırakarak dağıldılar ve bu yüzden önemli miktarda cephane kaybedildi.

Rusların Bayburt - Kelkit üzerinden batıya doğru ilerlemeleri üzerine, Türkler geri çekilme hatlarının kesilmemesi için Erzincan Ovası'nı tahliye etmeye mecbur kaldılar. Ruslar 29 Temmuzda Erzincan şehrini işgal etmişlerdi. Ruslar, Erzincan'ın batısında da bir taarruz yaptılar ve

Çardaklıdağ Boğazı hizasındaki dağları da ele geçirdiler. 2 nci Türk Ordusu ise ağustos ayı başlarında, taarruzi harekete geçti. Bu hareket Rusları 3 ncü Türk Kolordusu karşısında beklemeye mecbur bıraktı. Türkler, 8 Ağustosta Kemah'ın doğusu - Melikşerif'in doğusu - Şiran'ın doğusu - Harşitderesi'nin ağzı hattında tutunabildiler.

2 nci Ordu yaklaşık olarak Siirt - Kop Boğazı - Çapakçur hattında ve Harput'un yaklaşık 20 km kuzeyindeki bölgede toplanmıştı. Büyük kısmıyla Mardin üzerinden ve Sol Kanat Kolordusu ile Toros Dağlarından Maraş - Malatya - Harput üzerinden toplanma bölgesine gelmişti. Bu ordu 2, 3, 4 ve 16 ncü Kolordularla 3 ncü Süvari Tümeninden oluşmuştu. Bu kolorduların tümenleri 1, 5, 7, 8, 11, 12, 14, 47, 48 ve 53 numaralarını taşıyorlardı. [Tümen numaralarının tamamının doğru olması konusunda şüphe vardır.] İzzet Paşa aslında Erzurum genel istikametinde Hınıs - Kiğı hattına karşı taarruz etmek istiyordu. 3 ncü Ordunun geri çekilmesi İzzet Paşa'yı genel istikametini daha batıda seçmeye ve yaklaşık Hınıs - Erzincan hattına doğru ilerlemeye sevk etti. Fakat bu sırada birlikler daha muharebeye girmeden hastalık ve firar dolayısıyla çok zayıf düşmüşlerdi. Ordunun toplam kuvveti 50.000 kişiyi geçemedi. Ruslara karşı Türk Orduları grubunun kuvvetçe üstünlüğü artık söz konusu olamazdı. Ruslar şimdi 2 nci Ordu karşısında da kuvvetlenmişlerdi. 2 nci Ordunun batı kanadı karşısında Ruslar kuvvetçe üstün durumdaydılar. [4 ncü, 5 nci Avcı Tümenleri, 1 ve 2 nci Plaston Tugayları, 2 nci Türkistan Avcı Alayı, Sibiry Kazak Tugayı, 1 nci Kafkas Kolordusu ile 4 ncü Kafkas Kolordusu arasından ilerliyorlardı. Tahminen 90 tabur kuvvetinde.] 2 nci Türk Ordusu Bitlis ve Muş'u aldı. Fakat batı kanadında Palu - Kiğı yolu ortasında savunmaya geçmeye mecbur bırakıldı. Şimdi kendi yükünü azaltmak için yeniden 3 ncü Ordunun ilerlemesi isteniyordu. 3 ncü Ordu gerçekte çok zayıfa uğramıştı. Rus taarruzu durduktan sonra birliklerini çabuk muharebeye hazır bir hâle getirmeyi başardı. Hiç olmazsa cephenin bir yerinde taarruza geçme gücündeydi. Taarruz bölgesi olarak 5 nci Kolordunun sağ kanadında Çimen Dağı sırtları seçildi. Taarruz 31 Ağustosta 5 nci Kolordunun takviyeli bir tümeniyle yapıldı. Tümen, Yarbay Nasuhi Bey komutasındaydı. Nasuhi Bey Sarıkamış harekâtında Ruslara esir düşmüş ve Doğu Sibiry'a'ya gönderilmişti. Doğu Sibiry'a'dan kaçmayı başarak Çin, Japonya, Amerika, Yunanistan üzerinden Türkiye'ye geldi. Bir buçuk senelik dünya seyahatinden sonra tekrar eski bulunduğu cepheye gelmişti. Rus mevzisi ortalık ağırırken ele geçirilmişti. Rusların karşı taarruzları üzerine ele geçirilen mevzi tekrar kaybedildi. Türk taarruzu başarılmak üzereyken sonuçsuz kaldı. Bununla birlikte bu taarruzla asıl maksada ulaşılmıştı. 2 nci Türk Ordusu cephesindeki Rus birlikleri tekrar 3 ncü Ordu cephesine getirilmiş ve 2 nci Orduya karşı devam eden Rus taarruzları da kesilmişti. Şimdi her iki ordu cephesinde sessizlik başlamıştı. 3 ncü Orduyu takviye için yeni bir tümen olan 49 ncu Piyade Tümeni geldi. Bu tümen başlangıçta ordu ihtiyatı olarak ordu karargâhının bulunduğu Suşehri civarında tutuldu.

2 nci Ordu çeşitli birliklerin gelmesini bekliyordu. Bunların gelmesinden sonra İzzet Paşa her iki ordu ile yeniden taarruza geçmek istiyordu.

Romanya'nın savaşa katılması durumu tamamıyla başka bir yöne çevirdi. Türkler Avrupa'ya birlikler gönderiyordu. Eylül sonlarında Kafkas Cephesi'nde taarruzundan vazgeçtiler ve bu cephede fazla ne varsa tamamen çektiler. 3 ncü Ordunun tek başına kaldığı zamanı kısaltmak suretiyle, bu ordunun yenilgisine engel olmak imkânı olup olmadığı meselesi araştırmaya değerdir. Bu mesele için iki yol vardır. Birincisi 2 nci Orduya ayrılan bir kısım birlikleri Toros Dağlarının kuzeyindeki Ulukışla'da indirmek ve buradan 3 ncü Ordu emrine hareket ettirmek. Bu birlikler için Toros demiryolunda iki defa aktarmadan kurtulunmuş ve cepheye kadar gitmek için daha az zaman harcanmış olacaktır. Bu mesele 3 ncü Ordu tarafından birçok defa canlandırılmak istenilmiştir. Bu hususun yerine getirilmesi mümkün mü değil mi araştırmadım. Toplanmayı bu şekilde değiştirmek herhâlde kuşatmayı zayıflatmak demektir. İhtimal ki bu şekilde hareket edilmemesinde Türk komutanlarındaki şahsi ilişkiler de etkili olmuştur. Bütün Kafkas ordular grubunun ve aynı zamanda 2 nci Ordunun komutanı olan İzzet Paşa, Türk ordusunda kayıt ve itirazdan uzak önemli bir generaldi. Vehip Paşa, İzzet Paşa'ya karşı kin besliyordu. Kendisi İzzet Paşa'nın emrine verildiği zaman memuriyetten çekilmek istemişti. Enver Paşa kendisinin hareket serbestiliğine dokunulmayacağını açık olarak temin ettikten sonra rahatladı. Çok asil ve kibar olan İzzet Paşa ihtilaflara meydan vermemek için Vehip Paşa'nın emir ve komuta yetkisine şahsen olsun asla müdahale etmedi. Bu nedenle Vehip Paşa Ordular Grubu emrine girmekten doğan tehlikeden hiç üzülmeydi ve 2 nci Ordu cephesine mürettep kuvvetlerin kendi cephesine tahsis edilmesi hakkında 3 ncü Ordu tarafından yapılan her teklifi Başkomutanlıkça iyi karşılandı. Vehip Paşa'nın kuvveti ve nüfuzu İzzet Paşa hesabına takviye edilmek isteniliyordu.

Rus taarruzları başladığı zaman 3 ncü Orduya yardım amacıyla 2 nci Ordunun o sırada toplanmış olan birlikleriyle taarruza geçilebilirdi. 2 nci Ordu Kurmay Başkanı Albay İsmet Bey'le [hâlâ Başbakan] mayıs ayında bizzat fikirlerimizi tartışırken böyle bir taarruza lüzum olduğunu kesinlikle açıklamış ve daha sonra 3 ncü Ordu Komutanlığı tarafından aynı şekilde defalarca yazılmıştı. 2 nci Ordu ise birliklerinin büyük kısmının gelmesini beklediğini ve bir kısım kuvvetle yapılacak bir taarruzun hiçbir başarı vadetmediğini ileri sürüyordu. Bu fikir kendi görüşüme göre Rusları yanlış değerlendirmekten kaynaklanıyordu. Rusları geri çekilmeye mecbur etmek için toplanmanın tamamlanmasının ardından ordunun bütün kuvvetini kullanmak lazımdı. Fakat 3 ncü Orduya karşı yapılan Rus taarruzunu durdurmak için pek hassas saydığı Rus kanatlarına karşı hafif bir baskı yeterli gelirdi.

Bu konuş meseleleri üzerinde tartışılabilir. 2 nci ve 3 ncü Türk Ordularının 1916 yılındaki taarruzlarının sonuçsuz kalması sevk ve idaredeki tedbirlerin eksikliğinden değildir.

Bu başarısızlığın sebebi Türkiye'nin içerideki zaafında aranmalıdır. Bu zaaf bu cephede cereyan eden harekâta tamamıyla görülmüştür. Geniş bir ülkeye sahip olan Türkiye Hükûmeti yetersiz nakliye araçlarıyla sayıca

Ruslardan üstün bir orduyu yarım sene içinde Boğaziçi'nden Kafkas Cephesi'ne sevk etmede başarılı olamamıştır.

Bundan sonra sessizlik devam ettiği sürece ilk olarak gelen birlikleri son kademe gelinceye kadar sancak altında tutabilmeye, ne iaşe durumu ve ne de inzibat durumu yeterli gelmiştir.

1916 Yılı Rus ve Türk Taarruzları Hakkında Değerlendirme

1915'te sağ kanat harekâtı yapıldıktan sonra bütün cephede sessizlik sağlanmıştı. Bağdat cephesindeki durum uygun değildi. Burayı takviye etmek gerekiyordu. Başkomutanlık Vekâleti kışın Kafkas Cephesi'nde yeni bir harekât olmayacağına ihtimal vererek, 3 ncü Ordudan bir kolorduyu (Mürettep Kolorduyu) Bağdat cephesine sevk etti. 3 ncü Ordu dörtte bir oranında zayıflamış oldu.

Şimdi 3 ncü Ordu emrinde 9, 10, 11 nci Kolordular, 36 ncı Tümen, 2 nci Nizamiye Süvari Tümeni, 3 ncü İhtiyat Tümeni, Milo Müfrezesi ve Sahil Müfrezesi vardı.

Bunlardan 36 ncı Tümen, Nizamiye Süvari Tümeni, İhtiyat Süvari Tümeni Van Gölü - Aras arasındaki bölgede; 9 ncu Kolordu Aras'ın güneyinde, 11 nci Kolordu Aras'ın kuzeyinde, 10 ncu Kolordu Tortum bölgesinde, Milo Müfrezesi Milo civarında, Sahil Müfrezesi Rize'nin doğusunda idi.

Rus Kafkas Ordusu başkomutanlığına Grandük Nikola tayin edilmişti. Komutadaki değişiklik dolayısıyla Rusların sonbahar veya kışın ciddi bir teşebbüste bulunacaklarına ihtimal veriliyordu. Ordunun istihbaratı da bu merkezdeydi. Buna rağmen Başkomutanlık kararından vazgeçmedi. Ordu komutanının durumu bizzat izah etmek üzere İstanbul'da bulunduğu sırada Rus taarruzu da başladı. Orduya 11 nci Kolordu Komutanı Abdülkerim Paşa komuta ediyordu.

Rus taarruzu esas itibarıyla 11 nci Kolordu sol kanadına yönelmişti ve cephe buradan yarıldı. Bu kolordunun daha gerisinde, Köprüköy'ün kuzeyine kadar savunmaya elverişli uygun mevziler vardı. Kolordu buralara çekilerek yeniden karşı koyabilirdi. Böyle hareket edilmedi. Düşman eline geçen tepelerin tekrar geri alınması için mevzisi olarak karşı darbeler yapıldı. Aynı tepenin aynı gün birkaç defa iki taraf eline geçtiği olmuştur. İhtiyatlar iyi kullanılmadı. Şiddetli taarruzla karşılaşmayan kolorduların ihtiyat kuvvetlerinden yaralanılması fikri iyi düşünülmeydi. Kararsızlık dolayısıyla ihtiyat kuvvetleri bir gün içinde çeşitli istikametlere yürütülmüştü. Bu kuvvetler doğal olarak hiçbir yere tam zamanında yetişemediler. Sonuç olarak 9 ncu ve 10 ncu Kolordular da 11 nci Kolorduya tâbi olarak Erzurum üzerine çekildiler. Bu geri çekilmede çok zayıat verilmişti. Erzurum'un düşmesinden sonra ordu asıl kuvvetle Bayburt üzerine çekilmemişti. Düşmanın baskısı buna engel olmuştu. O zaman asıl menzil yolu Mamahatun - Erzincan üzerinden geçiyordu.

Ordu büyük kısmıyla doğal olarak bu istikameti takip etmişti. Erzurum'un düşmesinden sonra ordu ikinci bir muharebeyi Cebce Dağı - Kop Dağı - İspir'in batısı hattında kabul etmek istiyordu. Tertibatını buna göre aldı. Mamahatun'un doğusunda bir artçı bıraktıktan sonra Fırat'ın gerisine çekildi. Burada mevzi hazırlıklarına başladı. Fırat'ın ilerisindeki Höbek Dağı elimizdeydi. Kop Dağı 10 ncü Kolordudan bir tümen ile işgal edilmişti. Çoruh Müfrezesi adını alan Milo Müfrezesi de İspir'in batısında Çoruh Vadisi'ni kapıyordu.

Ruslar en çok Çoruh Vadisi'nden, bir de sahilden şiddetli baskıya devam ediyorlardı.

Ordu emrine gelen 10 ncü Tümenin bir alayı derhâl sahile sürüldü. Bu sayede diğer alaylarıyla düşmanın Çoruh Vadisi'ne ilerlemesi geçici bir süre için durduruldu.

3 ncü Ordunun sağında diğer bir ordu [2 nci Ordu] toplanıyordu. Bu ordu toplandıktan sonra her iki ordu ile müşterek, düşman aleyhine kesin sonuçlu bir taarruz yapılacaktı. 2 nci Ordu toplanıncaya kadar 3 ncü Ordunun atıl durması uygun değildi.

Arazi düşman kuvvetlerini ayrı ayrı üç gruba ayırıyordu: Erzurum grubu, İspir grubu, sahil grubu. Bu grupların kuvvet kaptırmak suretiyle birbirlerine tam vaktinde yardım etmelerine arazi uygun değildi. Gruplar arasındaki arazi dağlık ve sarpı. Enine olan yollar da yoktu. Düşman dış hat üzerinden hareket edecekti.

Türkler de aslında üç grup hâlindeydiler: Mamahatun grubu, Bayburt grubu ve sahil grubu. Ordu dâhilî hat üzerindeydi. Grupların birbirlerine mesafeleri daha yakın olduğu için yardım durumu düşmana göre daha kolay olacaktı.

2 nci Ordu toplanıncaya kadar 3 ncü Orduya önemli bir görev düşüyordu. Bu görev; karşısındaki düşmanı tespit etmek, diğer ordu cephesine kuvvet kaydırmasına engel olmak, zaafımız hakkında düşmanı aldatmak, bunun için de faal davranmak, sınırlı hedefli taarruzlar yapmak.

2 nci Ordunun toplanmasından haberdar olan Rusların daha bu ordu toplanmadan 3 ncü Orduya karşı kesin sonuçlu taarruzlar yapacaklarına çok ihtimal veriliyordu. Bununla birlikte 3 ncü Ordu mevzisi taarruzlar yaparken kuvvetini de israf etmemeyi göz önüne alması lazımdı. Oysaki buna hiç uyulmadı.

Cepheyi düzeltmek için Mamahatun taarruzu yapıldı. Bu taarruza 13 ncü Tümenin yarısı, birtakım halktan oluşan gönüllüler, 9, 10 ve 11 nci Kolordular katıldılar. Topçu cephanesi çok harcandı.

Karşımızda Rusların zayıf birliklerinin [ileri karakol birlikleri] bulunduğu biliniyordu. Taarruzumuz üzerine bu zayıf kuvvetler Yeniköy istikametinde çekildiler. Hiç de zayıf vermediler. Kolordular Mamahatun'un doğusunda 2350 rakımlı Miryam Dağı hattına kadar ilerlediler.

Bu kadar kuvvetle taarruza gerek yoktu. Tunceli'nin içinden dolaşarak gelen 13 ncü Tümenin kısımlarıyla ve bu bölgedeki kolorduların bir kısım kuvvetiyle aynı hareketi yapmak mümkündü. Ordu yine asıl kuvvetiyle Fırat'ın gerisinde kalırdı ve ileriye zayıf müfrezeler sürerdi. Çibiçe mevzisinde kalmış olsaydı Bayburt'un düşmesi hâlinde buradan Polur Ovası'na kuvvet kaydırmak ve Rusların batıya doğru ilerlemelerine engel olmak mümkün olabilirdi.

İkinci bir taarruz Sürmene istikametinde yapıldı. Düşmanın sol kanadımızdan biraz fazla ileri çıkması Bayburt grubunun gerilerini tehdit ediyordu. Düşmanın kuzeyden güneye doğru bir taarruzu Bayburt grubunu çok tehlikeye düşürebilirdi.

Bu taarruzda hedeflenen amaç Sürmene'ye inmek, Trabzon'daki Rusların sahil yolu ile irtibatlarını kesmek ve sonuç olarak Trabzon'u tahliye etmeye mecbur bırakmaktır. Bu başarıldığı takdirde sol kanattaki tehlike sona erecekti. Bu taarruza, 9 ncu ve 13 ncü Tümenler ile önceden Doğu Karadeniz cephesine sürülmüş olan 11 nci Kolordunun bir kısım kuvvetleri katıldı. Fakat bu taarruzdan istenilen sonuç alınamadı. Yalnız Bulut, Madur Dağları işgal edilmişti. Sürmene'ye inmek ve sahil yolunu kesmek mümkün olmamıştı.

Maksat düşmanı oyalamak, 2 nci Ordu cephesine kuvvet kaydırmasına engel olmak ve zayıf bulunduğumuzu hissettirmemek olduğuna göre aynı bölgenin biraz batısında ikinci bir taarruza hazırlanmak uygun değildi. Yaptığımız taarruz yeterliydi.

Devamlı taarruz kuvvetlerimizi yıpratıyordu. Harekâta biraz ara vermek, merkez grubu [Bayburt grubu] bölgesinde de bir ihtiyat bulundurmamak lazımdı. Mamahatun ve Bayburt gruplarında bir ihtiyat kuvveti yoktu. Bütün birlikler cepheye bağlanmışlardı.

Rusların er geç karşı taarruzlara geçecekleri muhakkaktı. Doğu Karadeniz cephesindeki taarruzumuz üzerine burada kuvvetli olduğumuz Ruslar tarafından anlaşılmıştı. Zayıf yerimiz diğer iki gruptu. Bu iki grupta da arazi itibarıyla taarruza en uygun olan Bayburt grubuydu.

Bayburt bölgesinin ele geçirilmesi diğer iki grubun çekilmesiyle sonuçlanırdı.

Ordu Komutanlığı Bayburt'u ikinci bir Plevne yapmak istiyordu. Bu konuyu Başkomutanlığa da ayrıntılı bir raporla arz etmişti. Fakat burasını ikinci bir Plevne yapmak için hazırlanmak lazımdı. Hâlbuki hiçbir hazırlık yapılmadı. Bu yüzden Bayburt, Plevne gibi müdafaa edilemedi. Sürmene taarruzundan sonra 13 ncü ve 9 ncu Tümenlerin büyük kısmı Bayburt bölgesine alınmalıydı. Bu tümenler ordu ihtiyatı olarak Bayburt bölgesinde tutulacaklardı. İhtiyaca göre sağ veya sol kanata yardıma gidebilirlerdi. Biz Doğu Karadeniz Bölgesi'nde üçüncü bir taarruza hazırlanırken Ruslar erken davrandılar. Temmuz ayında önce Bayburt bölgesinden, bir hafta sonra da Mamahatun bölgesinden taarruza geçtiler. İki hafta içinde Bayburt düştü. 9

ncu ve 13 ncü Tümenler Bayburt'u kurtarmayı ve Rus taarruzunu durdurmayı başaramadılar.

Ordu, Rus taarruzunun etkisiyle 150 km batıya atıldı ve ancak Kemah Boğazı - Çardaklı - Harşit Deresi batısında tutunabildi. Bu yeni mevziye bitkin bir hâlde gelmişti. Çok döküntü ve firar vardı. Bu sırada 2 nci Ordunun toplanmış olan birlikleriyle Ruslara taarruz edildi. Bu taarruz istenildiği şekilde yapılamadı. Ordu sol kanadı düşmanın karşı taarruzuna uğradı ve müdafaaya geçmeye mecbur oldu. Yükünü hafifletmek için 3 ncü Ordudan yardım istiyordu. 3 ncü Ordu yardım edebilecek durumda değildi. Zorla bir tümenden fazla kuvvetle bir taarruz grubu oluşturuldu. Bu grupla Çimendağı istikametinde [Çardaklı Boğazı'nın kuzeyinde] taarruz edildi. Bu taarruz Ruslar tarafından püskürtüldü. Sonradan öğrendiğimize göre bu taarruz Rusları çok telaşa düşürmüştü ve 2 nci Ordu cephesinden 3 ncü Ordu cephesine kuvvet çekmeye mecbur olmuşlar.

Ruslarla anlaşma yapılan kadar bu cephede önemli bir olay olmamıştır.

Guze Bey 2 nci Ordunun toplanmış olan kuvvetleriyle taarruza geçilmesinin uygun olacağı fikrinde ısrar ediyor. Böyle bir taarruz küçük kuvvetleri büyük kuvvetler karşısında parça parça imha ettirmekten başka bir sonuç vermez. Aslında gelecekteki harekât hakkında iki ordu önceden anlaşmışlardı. Bu amaçla 2 nci Ordu Kurmay Başkanı 3 ncü Ordu karargâhına gelmişti. Durum hakkında günlerce görüşüldü. Sonuçta 2 nci Ordu toplanıncaya kadar 3 ncü Ordunun kendisini yıpratmaması, aktif davranarak düşman kuvvetlerini oyalaması, kesin sonuçlu muharebelere girişmemesi mevcut durumun korunmasının bizim için yeterli olduğu kabul edilmişti. 3 ncü Ordu bu kararın aksi yönünde hareket etti. Elindeki kuvvetleri israf etti. Erzurum ve Trabzon fatihi olacağım sevdasına düştü. Mamahatun ve Sürmene istikametlerindeki taarruzların hedefleri Erzurum ve Trabzon'u geri almaktı. Sonunda Erzurum ve Trabzon'u kurtarmak şöyle dursun, memleketin önemli bir kısmını düşman işgaline terk etmiş oldu.

12. 1916 - 1918 Sessizlik Devresi: Ordu İçindeki Durum, İaşe ve Menzil

Türk taarruzlarından vazgeçildikten sonra Kafkas Cephesi'nde de harekât on beş ay için sessizliğe dönüşmüştü. 2 nci Ordunun kuvveti, azami olarak 60.000 ere indikten sonra Türkler çok üstün kuvvetleri tespit etmekten ve bunlara karşı mevzilerini korumaktan memnun olmalıydılar. Ordular bulundukları mevzileri tahkim ediyorlardı. Bazı yerlerde birbiri gerisinde altı hat kadar mevzii hazırlamışlardı. Fakat aletler ve taş dışındaki inşaat malzemesi eksik olduğundan tahkimat çok basit bir şekilde yapılıyordu. Bazı yerlerde siperler taştan yapılmıştı.

3 ncü Türk Ordusu tarafından elde edilen bilgilere göre Rusların kuvveti o zaman 250.000 kişi tahmin edilmişti. Kuvvetin tahmininde aşırıya kaçıldığını zannediyorum. Rusların bu kadar kuvvette olmadıkları bugün tespit edilmiştir. Temmuz ve ağustos muharebelerinde Ruslar 3 ncü Türk

Ordusu karşısında 18000, 2 nci Ordu karşısında 20.000 kişi zayıt vermişlerdi. Fakat bu zayıtı çabuk ikmal edebildiler.

1916 - 1917 kışında 100.000 kişilik bir zayıttan sonra Ruslar kuvvetlerini 1917 ilkbaharında 190.000 insan, 470 topa ve 1917 sonunda ise 250.000 kişiye yükseltmişlerdi. Ruslar bu önemli üstünlüklerine rağmen yeniden bir taarruza cesaret edemediler. İçlere doğru takiplerine devam ettikleri takdirde geri ile irtibatları daha çok uzamış olacak ve bu muazzam kuvveti geçindirme, besleme ve iâşe mümkün olamayacaktı. Daha az kuvvetle ileri harekâta devam bir başarı sağlayamazdı.

Çarın düşmesinden ve Rus ordusunun dağılmasından sonra büyük çapta Rus taarruzu ihtimali artık kalmamıştı.

Türkler iki senelik muharebede kendilerini düşmanlarına iyi tanıttılar. Ruslar, 1916 ekiminde karşılarında bulunan Türk kuvvetlerini 344.000 insan, 346 toptan fazla tahmin etmişlerdi. [Larşer'in verdiği bilgiye göre]

Bu kuvvetin 110.000'i en ileri hatta, sükûn zamanında bile birkaç misli üstün kuvvetleri tespit etmek Türkler lehine kaydedilecek bir zaferdir.

1916 - 1917 kışı çok şiddetliydi. Âdeta soğuk ve açlıkla mücadele ediliyordu. Kışın etkisiyle Ruslar 1917 şubatında Fırat'ın sağ sahilinde 3 ncü Türk Ordusunun güney kanadı karşısındaki 2700 metre yüksekliğinde olan bir tepayı tahliye etmişlerdi. Tahliye edilmiş olan bu yeri derhâl işgal etmiş olan bir Türk birliği ertesi sabah donmuştu. Bu tepe gözetleme için de çok önemli olduğundan kışın şiddetine rağmen Türkler burada tutunabildiler.

En ileri hattaki birlikleri sık sık değiştirmek, gizli yerler inşa etmek ve bol odun vermek suretiyle kayıpların önüne geçilebildi. Her parça odun, her parça ekmek 1800 metre yokuşa güçlkle çıkartılıyordu.

Bu sırada Ruslar Türk ordusunun gerisinden sahile çeteler çıkardılar. Şimdi bu sahil kısmında ikamet eden Rumların bir kısmı da düzeni bozmaya başladılar. Bir tugaya dönüştürülmüş olan 2 nci Süvari Tugayı sahili gözetlemek için bu bölgeye gönderildi. Tugay Samsun'daki depo talimğâhının da yardımıyla çetelere ve duruma hakim oldu.

Bölge halkının bir kısmı, 1916 yazında kısmen Ruslara katılmışlardı. Fakat İzzet Paşa arabuluculuk ile bunları kazanmayı başardı. Bunlar 1916 sonbaharından beri yalnız Türkler tarafında muharebe ediyorlardı. Menzil bölgesinde eşkıyalığın önüne tamamen geçilememişti.

1916 sonbaharında 3 ncü Ordunun muharip kuvveti 40.000'den fazla değildi. Ordu ikmal erlerini yalnız 10 ncu Kolordunun barış zamanındaki bölgesinden alıyordu. Günlük verilen zayıtı ikmal etmek için bu bölgenin kaynakları yeterli geliyordu. Çok zayıf düşmüş olan birlikleri yeniden kuvvetlendirmek için bu kaynak yeterli değildi. Bu nedenle 1916 eylülünde Erzurum'un düşmesinden beri ordunun yapmak istediği "Zayıf birlikleri birleştirerek kuvvetli birlik yapmak" fikrine Enver Paşa onay verdi. Bu teşkilâta göre taburlar bölük, alaylar tabur, tümenler alay, kolordular tümene

dönüştürüldü. Bu cephede bulunan 5, 9, 10 ve 11 nci Kolordular tümen oldu. 36 ncı Piyade Tümeni hâliyle yerinde bırakıldı. Sahil Müfrezesi 37 nci Tümen ismini aldı. Bu altı tümenden iki Kafkas kolordusu oluşturuldu. Kolorduların tümenleri cephedeki durumlarına göre sağdan sola doğru şöyledir:

1 nci Kafkas Kolordusu: Komutanı: Yusuf İzzet Paşa. Birlikleri: 9, 10 ve 36 ncı Tümenler.

2 nci Kafkas Kolordusu: Komutanı: Fevzi Paşa. Birlikleri: 5, 11 ve 37 ncı Tümenler.

49 ncu Tümen ordu ihtiyatı olarak bu teşkilâtın dışında bırakıldı. Süvari Tümeni tugay oldu. Bu tümenin tugayları alay, alayları da bölüğe indirildi. Diğer sınıflar ise aynı esasa göre yeniden teşkil edildi. Topçu malzemesinin bir kısmı İstanbul'a iade edildi.

2 nci Ordunun kuvveti 20.000 kişiye indirilmişti. İzzet Paşa Kafkas Orduları Grubu unvanıyla bu cephedeki iki orduya komuta ettiği için 1917'de 2 nci Orduya ayrıca başka bir komutan tayin edildi. Bu orduya önce Mustafa Kemal Paşa, sonra Fevzi Paşa sıra ile komuta ettiler. Başlangıçta bu gruba kurmay başkanı olarak 2 nci Ordunun lojistik ve ikmal komutanı olan Alman Yarbay Falkenhausen⁷⁵ tayin edildi. 1917'de her ikisi de görevlerinden alındı. Vehip Paşa, Kafkas Ordular Grubu komutanlığını üstlendi.

Ordunun sıhhi durumu şimdi genel itibarıyla memnuniyet vericiydi. Asya'daki durum ve vaziyete oranla yapılan işler çok fazlaydı. Her tarafta düzen ve temizlik çok ileri götürülmüştü.

Askerî hastanelerin sayısı şimdi ihtiyaca yetecek kadardı. Yatakları toprak üzerine sermek gibi Türk adedi dahi kaldırılmıştı. Bazı hastaneler için ticarethanelerden demir karyolalar sağlandı. Diğer hastanelerde de ağaç kerevetler⁷⁶ yapıldı. Türkler uzun yatmaktan ziyade çömelleme vaziyetinde yatmaya eğilimli olduğundan başlangıçta kerevetler kısa imal edildi. Daha sonra bunları da uzatmak için çok zorluk çekildi.

İç çamaşırı çok bol değildi. Herkes iç çamaşırının önemini takdir etmişti. Hastanelerin temizliği günden güne düzeliyordu. Birçok yerlerde etüv faaliyete geçirildi. Odun eksikliğinde bunlar çok iyi iş gördüler. Bulaşıcı hastalıklara karşı aşı uygulaması muntazam yapılıyordu. Hastaların geri naklindeki zorluklara çare bulunamamıştı.

Sihhiye otomobilleri kullanılması için teşebbüs edildi, fakat yolların durumu uygun olmadığından bu otomobiller uzun süre kullanılamadı.

⁷⁵ Prusyalı Kurmay Binbaşı Falkenhausen, Birinci Dünya Savaşı sırasında 1916 - 1918 yılları arasında Türk ordusunda yarbay rütbesiyle askerî komisyonda görev almış, daha sonra 7 nci Ordunun kurmay başkanlığı ve savaş sonuna kadar da İstanbul'daki elçilikte askerî üye vekilliği görevini yürütmüştür. (Deutsche Offiziere in der Türkei, s. 29. Türkiye'de Alman Subaylar, s. 27.)

⁷⁶ Üzerine şilte serilerek yatmaya veya oturmaya yarayan tahtadan sedir. (Türkçe Sözlük, c.2, s.839.)

Bununla birlikte geri hasta nakliyatını sınırlamak ve günlük seyahati kısaltmak için istasyonları artırmaktan başka çare kalmadı.

Hayvanların bakım durumu da ordu için önemliydi. Türk'ün hayvanlarına ne kadar haşın davrandığını bir Avrupalı görse tüyleri ürperir. Her haksız muamele için sebep bulunurdu. Hayvanların altına saman serilmezdi. Bunun faydası olmadığı iddia edilirdi.

Yük hayvanlarının soğuk alır endişesiyle üzerlerinden semer alınmazdı. Bu yüzden hayvanların sırtlarındaki semer yaraları görülemezdi. Bıçılğanın⁷⁷ bulaşıcı hastalık olduğu bir defa iddia edilmişti. Bunların ıslahı için verilmiş olan emirleri esaslı olarak uygulatmakta çok zorluk çekildi. Ölüm hâlinde bulunan bir hayvanı öldürüp ıstıraptan kurtarmak lazımken olduğu gibi bırakılır ve ölünceye kadar ıstırap çektilirdi. Hayvan leşleri yere gömülmezdi. Bunları yırtıcı kuşlar yer bitirirlerdi. Bu işler de yavaş yavaş ıslah edilerek düzene girdi.

Kışın yeterli derecede yem temini çok zordu. Hayvanların sayısı genel itibarıyla yüz bini bulmuştu. Hayvanlar için iş bölümünün iyi yapılmaması nedeniyle, nakliye kollarına yeterli derecede istirahat verilemiyordu.

Bu yüzden hayvan hastaneleri genellikle kuvvetten düşmüş hayvanlarla dolmuştu ve at zayılatı çok büyüktü. Hayvanlar arasında uyuz hastalığı çoktu.

Sessizlik devam ettiği sürece firar olayları tahammül edilebilir bir düzeye indirilebilirdi. Türk ordusunda firar durumu eskiden kalma bir adettir. Moltke bile zamanında bundan şikâyet ederdi. Barış zamanında da her birlikte her gün birkaç firar olayı olurdu. İçte sürekli isyanlar nedeniyle Türkiye asırlardan beri devamlı savaş hâlinde bulunuyordu. Önceden askere gelmiş olanlar kötü bakım nedeniyle ölüme mahkûm sayılırlardı. Bununla birlikte yerli halk firarileri saklayarak himaye ederdi. İlaşe durumu kötüleştikçe pek tabii firari adedi de artardı. İlaşe düzeldikçe firari de azalırdı. Fakat firar için tek neden yalnız kötü bakım değildi. Türklerin kamuoyu ve hissiyatları firarın asıl nedenlerindendi. Çoğunlukla memleketlerine yakın olanlar firar ederdi. Bunlar köylerine dağılırlar ve aileleriyle birlikte gerilere göç etmek için giderlerdi. Sebep olarak şunu söylerlerdi: "Ailemi geri götürmeye mecburum." Bundan başka savaş durumu dikkate alınmaksızın her asker izin alırdı.

Galiçya'da ise aksine olarak firar çok azdı. Çünkü oradaki askerler nereye kaçacaklarını bilmiyorlardı [19 ncü Piyade Tümeni Galiçya'dan dönüşte Halep'e gelinceye kadar 490 firar vakası olmuştur.] Firariler halkın gözünde şerefsiz ve haysiyetsiz değildi. En çok firar vakası cebri yürüyüşlerde ve geri çekilmelerde oluyordu. Firarileri yakalamak için memleket içinde daimi olarak müfrezeler gezdirilirdi. Firariler fırsat buldukça eşkıyalık da yapıyorlardı.

⁷⁷ Hayvanların tırnak kökünde çıkan yara. (Türkçe Sözlük, c.1, s.181.)

Bu durum karşısında memleketteki jandarmaların zayıf bırakılması çok zararımıza idi. 1916 yazındaki yenilgiden sonra ağustos ayında 13.000 firari yakalandı. Sivas valisi 30.000 firari yakalayabileceğini iddia ediyordu. Herhâlde icraat konusunda vali suçludur.

Hükûmet tarafından uygulanması emredilen şiddetli ve tehditkâr cezaların etkisi olmuyordu. Çünkü bu şiddetli cezaları çoğunlukla genel af takip ederdi.

Depo birliklerinin başında 1916 ilkbaharından beri Albay Naci Bey bulunuyordu. Adı geçen kişi çok kibar ve nazik bir kişi olup uzun süre Almanya'da tahsilde bulunmuştur. Depo birlikleri bu şahsın idaresi altında yapılması mümkün olan her şeyi yapabilmıştır. Eğitim merkezlerinde iskân, iâşe ve sıhhiye hizmeti de bir dereceye kadar düzene girmiştir.

Erzincan'ın kaybindan sonra depo talimgâhının büyük kısmı Sivas'ta toplandı. Küçük bir eğitim merkezi de Samsun'da açılmıştı. Çünkü eğitim ve öğretime çalışılıyordu. En güç şeyler üretiliyordu. Silah ve teçhizat eksikliğine çare bulunamıyordu. Yaralandıklarından dolayı cephede hizmete elverişli olmayan birtakım Alman subayları da geçici olarak bu eğitim merkezlerinde hizmet ettiler. Bunların arasında Binbaşı Dinzer de vardı.

Uzun süre Almanya'da bulunmuş olan Ordu Topçu Komutanı Albay Emin Bey'in idaresi altında Suşehri civarında bir Topçu Atış Okulu açıldı. Cephanenin idareli kullanılmasına rağmen bu okuldan da büyük ölçüde istifade edildi. 1917 yazında iki Avusturyalı subay bu okulda yeni dağ topları hakkında kurslar düzenledi.

Bizzat memleketin içinden ordunun ihtiyaç duyduğu elbise ve teçhizatın elde edilmesi ve sağlanması durumu kademe kademe çok ileri götürüldü. Silah, cephan, istihkâm aletleri, teknik malzeme ve benzin gibi buna benzer maddeleri daima İstanbul'dan getirmek mecburiyeti vardı. Fakat elbise, örtü, deri ve eyer takımı ihtiyacı şimdi zayıflamış olan ordu için kendine ayrılmış olan ikmal bölgesinde imal edilebiliyordu. Erzincan'da makine ile işler bir şayak fabrikası vardı. Erzincan'ı tahliye ederken bu makineleri geriye naklettirmeden, fabrika çevresinde uygun yerlere gömdük. Ordu bölgesinde imal edilmekte olan diğer malzeme el ile ve evlerdeki atölyelerde imal ediliyordu. Çeşitli yerlerde yapılan bu malzemeyi toplamak ve belirli bir yere getirmek lazımdı. Bunda da zorluklar devam ediyordu. İnsan bakımından fakir olan bu memlekette çalışanların miktarı çok değildi. Ermenilerin tehcir edilmesi büyük bir boşluk meydana getirmişti. İnsanlar kendi rızalarıyla çalışıyorlar fakat kendilerini çok yormak istemiyorlardı. İmal edilen kumaşlar ihtiyaca oranla çok azdı. İmalathanelerdeki ihtiyaç hakkında bir fikir edinmek zordu. İhtiyacın tam zamanında elde edilmesi ve sağlanması için çoğunlukla nakil araçları bulunmazdı. El ile yapılan malzeme çok dayanıklı değildi. Hayvanı bol bu bölgede çok iyi deri ve yün bulunuyordu. Savaştan önce iyi imal edilmiş olanlar çok zarifti. Mesela el ile dokunmuş yünlüler ve diğerleri gibi.

Bunlardan fazla miktarda imal etmek mümkün değildi. Memlekette yapılan elbise kumaşları çok dayanmıyordu. İplikleri sağlam değildi. Teknik olmayan bir şekilde tabak⁷⁸ edilen deriler de az dayanıyordu. Uzun kış ve nemli ilkbaharın elbiseleri eskittiğini de eklemek gerekir. Bundan başka eşyaların korunması ve tamirleri gibi kavramlar Almanların müdahalesinden önce genellikle bilinmediğinden, eşyaların çabuk eskimesi doğaldı ve bunlardan yeteri miktarda sağlanması zordu. Her tarafta olduğu gibi bu alanda da yapılmış olan teşkilat çok ağır ilerliyordu. El ile dokuma usulleri tabiki çabuk değiştirilemezdi.

Memlekette elbise imal durumu, önceden basit olarak kullanılmakta olan elbiselerden vazgeçmeyi ve daha çok halkın alışmış olduğu formaya yaklaşmakla sonuçlandı.

Mesela Türkler elbisesini bağlayarak giymeye alışmıştır. Bununla beraber asker ceket ve kaputunun düğmelerini iliklemezdi. Bu yüzden düğmeler kaybolurdu. Hâlbuki memlekette düğme çok az bulunuyordu. Elbise düğmeleri iliklenmediği için elbise, erleri soğuklara karşı koruyamazdı. Şimdi gömlek gibi yakası açık bluzlar imal edilmişti. Bunları askerler kafalarından geçirerek giyerlerdi. Bağlı potinlerin bağlarını erler bağlamazlardı. Bu yüzden bağlar kaybolur ve erler bundan sonra artık iyi yürüyemezlerdi. Bu sebeple askerlere memleketlerinde kullandıkları ve giydikleri çarık verildi. Bunlar ökçesiz bir nevi terlikti. Bu da çabuk yürümeye uygun değildi. [özellikle erler çarıkla daha rahat ve daha çok yol yürürlerdi, Yarbay Hakkı]

Harput vilayeti 1916 yılında iaşe bakımından 2 nci Ordu emrine verildi. 3 ncü Ordu Erzurum'un düşmesinden sonra çok verimli bölge sayılan Bayburt ve Suşehri bölgelerinden iaşe ediliyordu.

Bu iki bölgenin kaynaklarını kış için saklamak amacıyla hasat zamanından itibaren gerilerden erzak getirilmesi lazımdı. Bayburt'un kaybedilmesi ve halkın Suşehri bölgesinden daha gerilere göç etmesi iaşe durumunu alt üst etti. Bu hususta uğranılan zarar çok büyüktü. Sivas vilayetinde şimdi bol miktarda iaşe maddeleri varsa da bunların ileriye götürülmesi çok zordu.

Ordu bölgesinde iaşe maddeleri şu şekilde tedarik ve sevk ediliyordu:

Önce aşar⁷⁹ alınıyordu. Aşardan fazlası satın alınıyordu. Gerek aşar ve gerek satın alınan iaşe maddeleri menzil yollarındaki dağıtım merkezlerine halk tarafından ve hatta kadınlar tarafından uzun mesafeleri yaya katetmek suretiyle götürülüyordu. Buralardan da ücretli araba ve yük hayvanları ile daha ileriye naklediliyordu. Fakat hayvan sahipleri kendi köylerinden çok uzağa gitmek istemediklerinden ücretli nakliye araçlarının

⁷⁸ Hayvan postlarını kullanılabilecek duruma getirmek için çeşitli kimyasal maddelerle işlemek, terbiye etmek. (Türkçe Sözlük, c. 2, s. 1396.)

⁷⁹ Osmanlı Devleti'nde toprak ürünlerinden önceleri onda bir oranında alınırken, sonraları beşte bire kadar çıkarılan vergi. (Baykal, s. 75.)

sayısı her bölgede farklı farklıydı. Ücretli nakliye araçlarındaki dengesizliğin, menzil kollarındaki devlete ait ve demirbaş nakliye aracı ile telafi ediliyordu.

Birliklere yakacak odun sevk etmek de gerekiyordu. Çünkü odun konusunda fakir olan memlekette birliklerin ancak az bir kısmı konma bölgelerinde odun bulabiliyordu.

Harekât bölgesi dışındaki sahada erzak ve nakliye araçları sağlanması durumu başlangıçta valilere bırakılmıştı. Buralarda da yavaş yavaş askerî teşkilat kuruldu.

1917'de 3 ncü Ordu bölgesi batıda Sivas vilayetini aşmıştı. Fırat Vadisi ve sahildeki birlikler doğrudan doğruya gerilerindeki bölgelerden besleniyorlardı. Diğer birliklerin ihtiyaçları ordunun daha gerilerindeki bölgelerden toplanıyor, Sivas, Suşehri ve ayrıca Amasya üzerinden Yeşilırmak ve Kelkit Vadileriyle ileriye naklediliyordu.

Kışın yollara çok kar yağdığı zaman yük hayvanları daima gidiş geliş ile buralarda birer iz oluşturmuyorlardı. Kollar birbirlerine rastladıklarında bu dar yollarda çoğunlukla saatlerce beklemeye mecbur kalıyordu. Bu yüzden yük hayvanlarının günlük nakliye kapasiteleri azalıyordu. Bu durumda ihtiyacı tamamen nakledebilmek için çok miktarda yük hayvanına gerek vardı. Gerçekte ise hayvanların sayısı azalıyordu. Çünkü bu sırada ücretli nakliye aracı sahiplerinden az miktarda nakliyata talep geliyordu. Bundan başka bazı geçitler çok kar yağdığı için tamamıyla kapanmıştı. Zara - Suşehri arasındaki Karabayır Geçidi de kapanmıştı. Bununla birlikte daha kış başlamadan Karabayır'ın doğusunda yeteri kadar erzak hazırlama ve biriktirme çok önemliydi. Bu ihtiyat erzakı gerilerden getirilecekti. Çünkü harekât bölgesindeki halk gerilere göç ettikleri için buradan çok miktarda erzak tedarikine imkân kalmamıştı. 1916 kışında elde mevcut nakliye araçları ile ordu için gerekli ihtiyat erzakından yeteri kadar nakledilmemişti.

Ulukışla - Suşehri asıl menzil yolunun iyi kısmında kamyonlar çalıştırmak ve yük hayvanı kollarını engebeli kısımlara ayırmak suretiyle nakliyatı artırmak mümkündü.

1916 yazından beri Kayseri bölgesinde çalışmakta olan Türk otomobil kollarındaki kamyonlar kötü bakım yüzünden çok bozulmuştu ve az miktarda kamyon faal durumda idi. Bunlardan da arzu edilen şekilde yararlanılamıyordu. 1916 - 1917 kışında çok kar yağmış ve geçitleri çok fazla kapatmıştı. Bunun üzerine Zara ile Refahiye arasında ikinci dereceden belirli bir yolda el kızaklarıyla nakliyat yapıldı. Bu yolda o kadar çok kar vardı ki yolun kenarında oluşan kar duvarları bir süvarinin başını aşırıyordu. Karabayır'da bir gece iki yük hayvanı kolu heyetiyle donmuştu. Bazen de devamlı yağın kardan sonra ulaşım birkaç gün dururdu. İlk büyük kar yağdıktan sonra bütün telgraf telleri bozulmuş, ordu karargâhının muhabere irtibatı geçici bir süre için kesilmişti. Geçitlerin doğusundaki bölgede biriktirilen erzakın yetersizliği şimdi anlaşılmıştı. Bu sırada tayın istihkakını azaltmak mecburiyeti doğmuştu. Bu suretle açlık tehlikesinin önüne geçildi. Tayının azalması sıhhi durum üzerinde esaslı bir etki yapmadı.

2 nci Orduda durum kötüydü. Bu orduya tahsis edilen iaşe bölgesinde iaşe maddeleri çok azdı. Bu ordunun gerisindeki demiryolu Resulayn'a⁸⁰ kadar işliyordu. Mardin civarında da bir miktar dar hat inşa edilmişti. Ordu cephesine giden ulaşım yolları şunlardı:

- 1- Siirt - Bitlis
- 2- Miya Farkin - Kulp
- 3- Diyarbakır - Hani - Çapakçur
- 4- Diyarbakır - Ergani - Maden - Palu
- 5- Maraş - Malatya - Harput (bu yoldan yalnız toplanma için yararlanılmıştı).

Bu istikametlerin tümü yüksek dağ silsilelerinden ve çok kötü yollardan geçiyordu. Nakliye araçları az miktardaydı. 1916 ekiminde 2 nci Ordu Lojistik İkmal Komutanı Yarbay Falkenhausen ordu büyük kısmının bu dağ silsilelerinin güneyine alınmasını teklif etmişti. Fakat Ordu Komutanlığı buna karar verememişti. Kışın ikmal nakliyatı yapılamadı. Birlikler aç kalmaya mahkûm olmuşlardı. Bununla birlikte bir kısım birlikler geri alındı. Fakat bu tedbirin alınmasında da çok geç kalınmıştı. Bu tedbir daha önce alınsaydı bu zamana kadar orduyu maruz kaldığı zayıttan kurtarmak mümkün olacaktı.

Ruslarda da iaşe güçlükleri vardı. Rusların Türk arazisinden içerilere doğru ilerledikleri oranda zorluklar da o derece artıyordu. Türkler tarafında olduğu gibi, bu zorluklarla mücadele etmek gereği çoğalıyordu. Grandük Nikola'nın kişiliği Kafkas Cephesi'ndeki Rus ordusu için çok miktarda malzeme teminini mümkün kılıyordu. Bu sayede Erivan'dan Iğdır'a ve Iğdır - Bayezit - Karaköse'den güneye doğru dar bir hat inşa ettiler. Ayrıca Sarıkamış'tan Erzurum istikametinde lokomotifle hareketli bir sahra hattı yaptılar. [Iğdır'dan değil Şahtahtı'dan İran üzerinden Bayezit'e ve Karaköse'ye bir kol da Bargiri'de Van Gölü sahiline uzatılıyordu.]

Buna rağmen Rusların kara menzil yolu yine çok uzundu. Rusların teknik yardımcı araçları bulunduğu hâlde 1916 - 1917 kışında kendi ifadelerine göre 100.000 adam kaybetmeleri dikkate değerdir. Türkler ikmal işlerinde ortaya çıkan zorluklara karşı durmada Ruslardan daha fazla bir kuvvet göstermişlerdir.

Türk ordusunda ikmal işleri 1917'de daha iyi yapılmıştı. 1917 - 1918 kışı diğer kışlara oranla daha hafif geçmişti [bu sene aksine ılıman muntikalarda kış daha şiddetli olmuştur.] Bu kış ordular grubunda hiçbir eksiklik görülmedi.

600 km uzunluğundaki Ulukışla - Suşehri asıl menzil yolunun düzeltilmesi için birkaç amele taburu devamlı çalıştırılıyordu. Fakat bunların çalışmaları çok fazla bir fayda sağlamıyordu. Taburlarda alet ve edevat az, iş

⁸⁰ Urfa ili Ceylanpınar ilçesi ile Diyarbakır ili Hazro ilçesine bağlı Gözebaşı köyünün eski adıdır. (Akbayar; s.136. Türkiye Mülki İdare Bölümleri, 1 Kasım 1985 Durumu, s. 271, 796.)

iyi paylaştırılmamış, çalışanların başında işten anlayan personel eksikti. Ermenilerin tehcirinden sonra bu taburların sayısı da azalmıştı. Bu durumda yol inşasında Avrupa'da uygulanan aynı ölçüyü burada kullanmak mümkün olamazdı. Birkaç köprü ve kayalık dağlarda açılan yol kısımları hakikaten çok iyi yapılmıştı. Türkler zahmetli olan yolun alt kısımlarını ihmal ediyorlardı. İki hendek açıyorlar ve bu hendeklerin arasına 20 cm derinliğinde taş koyduktan sonra üzerinden silindir geçiriyorlar, kendi görüşlerine göre şose oldu diyorlardı. Bu bölgede her türlü yol tamir ve düzeltme işlerinde rastlanılan zorlukları açıklamak çok güçtür. Bu işler için İstanbul'dan yazılan emir ve talimatlar bile çok yavaş etkisini gösteriyordu ve semeresi çok geç görülüyordu. Bununla beraber yolları düzeltme ve tamir emri üzerine Türklerin gösterdikleri emek, gayret ve yetenek bahse değerdir.

1917'de uygun mevsimde kamyonlarla Şarkışla'ya kadar gelmek ve Sivas'ın doğusunda da yolun bazı kısımlarını kamyonların hareketine uygun bir hale getirmek mümkün olmuştur.

1916'da 3 ncü Orduda uçakçı, otomobilci, telgrafçı gibi birkaç Alman uzman vardı. Bunlar arasında Karlsruhe'deki Yüksek Fen Okulunda tahsil görmüş kayak eğitimi uzmanı İhtiyat Binbaşı Profesör Paulcke⁸¹ önemli bir şahsiyetti. 1914 - 1915 kışında Viyana'dan gelen doktor Piçman, Erzurum'da birkaç kayak keşif kolu yetiştirmişti. Binbaşı Polka ise 1915'te İstanbul'da gerekli malzemeyi imal etmek için imalathane açmış ve 1915 - 1916 kışının son aylarında Erzincan dağlarında bir dağ taburunun eğitim ve öğretimine başlamıştı. Maalesef Türk mizacına göre hareket edemediği için geri çağırıldı. İyi bir şekilde başladığı işi ikmal etmeden erken ayrıldı ve gitti.

1917 ilkbaharına kadar bu cephedeki bütün Almanlar geri çağırılmıştı. 3 ncü Orduda ben ve bir de emir subayım Yüzbaşı Vinçer kalmıştık. 2 nci Orduda birkaç Alman subayı vardı. Bunlar arasında tümen komutanı olarak Bavyeralı Yarbay Schraudenbach⁸² ve Prusyalı Binbaşı Guhr⁸³ ve bir de kolordu kurmay başkanı olarak Binbaşı Egert vardı.

1916'da Gürcü Lejyon taburu teşkil edildi (9'uncu bölüme bakınız). Türkler bu girişimi memnuniyetsizlikle karşıladılar. Gerçekten Rusların boyunduruğundan kurtulan Gürcüler Türklerin hâkimiyetleri altına girmek istemiyorlar ve Türklere karşı zorluk çıkarıyorlardı. Gürcüler oldukça dikbaşlı adamlardı. Alman subaylarının Üsteğmen Graf von Solenborg ve Üsteğmen

⁸¹ Prusyalı Yüzbaşı Paulcke, Birinci Dünya Savaşı döneminde 1915 - 1916 yılları arasında Türk ordusunda binbaşı rütbesiyle askerî komisyonda ve Kafkas Cephesi'nde kayak eğitim başkanı olarak görev yapmıştır. (Deutsche Offiziere in der Türkei, s. 36. Türkiye'de Alman Subaylar, s. 34.)

⁸² Bavyeralı Binbaşı Schraudenbach, 1916 - 1917 yılları arasında Türk ordusunda yarbay rütbesiyle askerî komisyonda görev almış, daha sonra 29 Ekim 1916 tarihinden itibaren Kafkasya ve Irak'taki 14 ncü Piyade Tümenin komutanlığına getirilmiştir. (Deutsche Offiziere in der Türkei, s.30. Türkiye'de Alman Subaylar, s. 27. Görgülü; s. 120.)

⁸³ Prusyalı Binbaşı Hans Guhr, 1916 - 1918 yılları arasında Türk ordusunda albay rütbesiyle Kafkasya ve Filistin'deki 29 ncü Piyade Tümen komutanlığı, ekim 1916'dan sonra da 1 nci Türk Piyade Tümen komutanlığını yapmıştır (Deutsche Offiziere in der Türkei, s.30. Türkiye'de Alman Subaylar, s. 27. Görgülü; s. 121.)

Sede'nin (bunlardan Graf Şolenborg hâlen Tahran'da elçidir) gösterdikleri sabır ve tahammül, dirayet ve anlayış sayesinde ufak tefek olaylardan dolayı çıkan anlaşmazlıkların önüne geçilebilmiştir. Lejyonun mevcudu zayıf bir tabur kadardı. Bu taburun Türk arazisinin savunulmasında kullanılmasından büyük bir fayda beklenmediğinden, 1917'de erlere geçici izin verildi. Taarruzun başlangıcında bu tabur tekrar silah altına çağrılacaktı.

Kerenski'nin düşmesinden hemen sonra Kafkas Cephesi'nde görüşmeler başladı. Bu görüşmelerin sonucu olarak 7 Aralık 1917'de bir anlaşma yapıldı. Anlaşmadan kısa bir süre sonra ordular grubu ve karargâhı lağvedildi. Ordular grubunun lağvıyla benimde bu cephedeki görevime son verildi.

DİZİN

1

1 nci İhtiyat Süvari Tümeni, 22, 23
1 nci Kafkas Kolordusu, 7, 17, 19, 28, 55, 68, 69, 74, 78, 85
10 ncu Kolordu, 7, 17, 20, 21, 25, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 55, 57, 58, 59, 60, 67, 69, 72, 74, 76, 80, 81, 84
11 nci Kolordu, 7, 15, 17, 18, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 33, 37, 39, 40, 43, 44, 45, 50, 55, 58, 60, 61, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 71, 74, 76, 80, 81, 82, 85
13 ncü Kolordu, 22, 23, 24
13 ncü Piyade Tümeni, 75, 76
17 nci Piyade Tümeni, 19
17 nci Tümen, 15, 18, 22, 24, 26, 29, 36, 46, 47, 48, 52, 58, 67
18 nci Tümen, 15, 22, 24, 25, 27, 69

2

2 nci İhtiyat Süvari Tümeni, 18, 22, 23
2 nci Nizamiye Süvari Tümeni, 7, 18, 20, 21, 22, 24, 26, 29, 33, 55, 80
2 nci Ordu, XI, 54, 74, 75, 76, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 88, 90, 91
2 nci Süvari Tümeni, 7, 15, 20, 23, 44, 55, 61, 63, 72
263 ncü Piyade Alayı, 37
28 nci Piyade Tümeni, 15, 18
28 nci Tümen, 15, 18, 22, 25, 26, 27, 29, 35, 37, 46, 47, 48, 52, 58, 59, 60, 61
29 ncu Piyade Tümeni, 19, 36, 55, 63
29 ncu Tümen, XI, 15, 18, 22, 25, 26, 29, 36, 46, 47, 48, 52, 57, 58, 60, 61, 63, 66, 68

3

3 ncü İhtiyat Süvari Tümeni, 22, 23, 55, 56, 63, 72
3 ncü Ordu, I, V, VII, XI, 1, 4, 6, 7, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 22, 23, 24, 31, 32, 33, 41, 42, 43, 44, 47, 52,

54, 57, 59, 61, 62, 64, 65, 66, 75, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 88, 89, 91
3 ncü Piyade Tugayı, 17
30 ncu Piyade Tümeni, 70, 72, 76
30 ncu Tümen, 17, 30, 59
32 nci Tümen, 17, 35, 47, 48, 49, 61
33 ncü Piyade Tümeni, 15, 18, 19
33 ncü Tümen, 15, 18, 19, 22, 23, 24, 26, 27, 29
34 ncü Tümen, 7, 15, 18, 22, 23, 25, 27
36 ncü Piyade Tümeni, 63, 64, 85
36 ncü Tümen, 22, 57, 62, 66, 72, 80, 85
37 nci Piyade Tümeni, 7, 15, 20, 22, 55
37 nci Tümen, 7, 15, 17, 19, 22, 23, 85

4

4 ncü Avcı Tümeni, 68, 69, 70
4 ncü İhtiyat Süvari Tümeni, 22, 23
4 ncü Kafkas Kolordusu, 56, 72, 78
49 ncu Piyade Tümeni, 78

5

5 nci Kolordu, 70, 73, 75, 76, 77, 78
5 nci Tümen, 70, 72

6

66 ncü İhtiyat Tümeni, 17

8

8 nci Piyade Alayı, 33, 56
85 nci Alay, 48
86 ncü Alay, 48
87 nci Alay, XI, 48, 51

9

9 ncu Kolordu, 7, 15, 18, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 29, 33, 34, 35, 38, 40, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 71, 74, 80
9 ncu Piyade Tümeni, 76
9 ncu Tümen, XI, 75, 82

A

Abdülhamit, 4, 8, 11

Abdülkerim Paşa, 61, 62, 63, 64,
66, 67, 69, 73, 74, 80
Ağrı, 1, 14, 17, 62, 63
Ahlat, 64
Akdağ, 60, 65
Akdeniz, 2
Alagöz, 64
Alakilise, 29
Allahuekber, 46, 49
Alman, I, V, VII, XI, XII, 1, 4, 5, 6,
8, 11, 12, 13, 16, 21, 30, 31, 35,
41, 42, 43, 47, 48, 54, 65, 68, 72,
73, 85, 87, 91
Alman Islah Heyeti, 4, 16, 21
Almanya, I, VII, XI, 2, 4, 6, 16, 21,
37, 42, 51, 54, 87
Amanos, 75
Amasya, 17, 89
Amerika, 78
Anadolu, XI, 1, 6, 8, 10, 11, 73, 75
Ankara, VII, XII, 2, 3, 5, 6, 8, 19,
27, 35, 38
Araklı, 76
Arap, 3, 12
Aras, III, 14, 15, 16, 17, 18, 19,
20, 22, 23, 24, 26, 27, 29, 30, 31,
33, 34, 35, 36, 37, 38, 44, 45, 50,
53, 55, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66,
67, 68, 69, 80
Ardahan, 33, 36, 38, 40, 46, 49
Ardanuş, 40
Ardos, 34, 65
Ardus, 44, 45, 46
Arhavi, 56
Arsenik, 46
Arslanhan, 65
Artvin, 40, 46, 56
Asya, 2, 42, 85
Aşe, 60
Aşiret, 8
Aşkale, 71
Avni Paşa, 73
Avrupa, 2, 9, 10, 11, 13, 15, 20,
59, 62, 71, 77, 79, 91
Avusturya, XII, 9, 30, 73
Azap, 29, 30, 40, 55, 64
Azapgediği, 60
Azapköyü, 20
Azerbaycan, 16, 25, 56

B

Bağdat, 6, 7, 15, 21, 60, 64, 65,
80
Bağıstaş, 2
Bahaeddin Bey, 59
Bakü, 3, 12, 30
Balkan, XI, 17
Bar, 33, 59
Baratov, 63
Bardız, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 44,
46, 47, 48, 49, 50, 51
Bargiri, 23, 24, 57, 90
Başkale, 56, 60
Başkomutanlık, 6, 10, 15, 17, 25,
30, 31, 32, 42, 43, 52, 57, 64, 70,
74, 80
Başköy, 46, 49
Batnus, 68
Batum, 2, 12, 17, 22, 33
Bayburt, 15, 70, 71, 73, 74, 75,
76, 77, 80, 81, 82, 88
Bayezit, 17, 24, 62, 68, 90
Bekir Sami Bey, 31, 52, 54, 57,
58, 62, 64, 66
Belor, 27
Berg, 4, 12, 43
Berkman, 37, 38
Beşuvacık, 24
Bilcandağ, 57, 62
Bitlis, 15, 17, 57, 66, 70, 72, 78,
90
Boğaziçi, 80
Bonapart, 32
Borçka, 22, 40
Breslav, 6
Brest Litovsk, 1
Bronart, 31, 32, 33, 35, 38, 39,
42, 43, 46, 49
Bronart von Schellendorf, 31, 42
C
Cevizli, 5
Cibice, 71
Ç
Çakmakdağ, 64
Çanakkale, 6, 12, 21, 41, 59, 68,
70, 73
Çapakçur, 72, 75, 78, 90
Çardaklıdağ, 78
Çatak, 34, 44, 46, 57

Çerkez, 58
Çilhoroz, 37, 39, 40, 48
Çin, 78
Çobandede, 16
Çoruh, 13, 15, 56, 72, 74, 81
D
Danilev, 37
Danilof, 1, 63
Dersim, 75
Deveboynu, 16, 34
Devredağı, 60, 65
Dilman, 56
Divik, 38, 39, 50
Diyadin, 17, 22, 56, 57, 62, 68
Diyarbakır, 72, 90
Doğu Anadolu, 8, 11
Dolgah, 46
E
Egert, 91
Eğir, 2
Ekrek, 19, 27, 44, 60
Eleşkirt, 14, 15, 18, 22, 37, 55, 56, 63, 65, 68
Elizabetbol, 65
Elmalı, 63
Elvers, 54
Endires, 71
Enver Paşa, 6, 12, 31, 32, 33, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 49, 52, 70, 74, 79, 84
Ergani, 90
Erivan, 17, 90
Ermeni, 8, 56, 57, 58, 61, 62, 70
Erzincan, XI, 1, 2, 5, 6, 7, 15, 54, 70, 71, 73, 75, 77, 78, 80, 87, 91
Erzurum, III, 1, 2, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 34, 36, 41, 44, 46, 52, 53, 54, 58, 59, 61, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 78, 80, 81, 83, 84, 88, 90, 91
Eskikale, 27
F
Falkenhausen, 85, 90
Feldman, 43, 47
Fevzi Paşa, 33, 74, 76, 85
Fırat, 2, 13, 16, 34, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 81, 82, 84, 89

G
Galiçya, 42, 86
Galip Paşa, 40
Gelibolu, 70
Gerek, 44, 45, 49, 88
Giresun, 2
Goben, 6
Goltz, 5, 21, 32
Guhr, 91
Guze, I, III, V, VII, XI, 28, 47, 49, 67, 83
Güllüdağ, 45
Gürcü, 24, 65, 67, 91
Güzelyayladağ, 64
H
Hacı Hamdi Bey, 63
Hafız Hakkı Bey, 33, 43
Hafız Hakkı Paşa, VII, 12, 40, 46, 49, 50, 52, 53
Halil, 31, 52, 56, 57, 61, 62, 63, 64, 66
Halil Bey, 31, 52, 56, 57, 61, 62, 63, 64, 66
Halit Bey, 56, 61, 64, 72
Hamidiye, 8
Handere, 45
Haran, 21, 30
Harput, 2, 7, 15, 65, 75, 78, 88, 90
Harşit, 77, 83
Harşitderesi, 78
Hasan İzzet Paşa, 12, 19, 31, 33, 43
Hasankale, 18, 19, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 51, 52, 53, 58, 66, 67
Hasanköy, 20
Hazar, 14
Hemas, 46, 50
Heran, 50
Hesinkan, 19
Hınıs, 27, 57, 66, 67, 78
Hilal Altında Dört Sene, XII, 56
Hızardere, 19
Höbek, 74, 77, 81
Hönker, 73
Höyükler, 23, 24, 25, 26
I
İğdır, 17, 90
İlica, 53
Irak, 6, 21, 91

i

İd, 18, 26, 31, 33, 34, 37, 40, 44,
45, 46, 50, 55, 57, 58, 59, 60, 65
İngiliz, 6, 72
İran, 2, 4, 13, 16, 25, 31, 52, 55,
56, 65, 66, 75, 90
İsa, 34
İsbice, 27
İsmail Hakkı Bey, 32, 33, 35, 38,
39, 40, 52
İsmet Bey, 79
İspir, 22, 81
İstanbul, 2, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 12,
16, 21, 22, 31, 33, 40, 53, 54, 55,
66, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 80, 85,
87, 91
İstümin, 34, 35
İzzet Paşa, 43, 58, 74, 77, 78, 84,
85

J

Japonya, 78

K

Kafkas, I, III, V, VII, XI, 1, 6, 7, 9,
12, 13, 16, 17, 30, 31, 32, 37, 41,
42, 55, 56, 58, 64, 65, 68, 70, 74,
79, 80, 83, 85, 90, 91, 92
Kafkasya, 23, 32, 48, 91
Kağızman, 17, 37, 62, 63
Kalpulas, 23
Karabayı, 71, 89
Karabıyık, 45
Karaçoban, 66, 68
Karadağ, 60
Karadeniz, 1, 2, 6, 11, 13, 14, 17,
22, 23, 59, 72, 73, 82
Karagöbek, 16, 24, 26, 27, 67, 69,
70
Karahamza, 49
Karahisar, 71
Karakilise, 17, 22, 62
Karaköse, 17, 23, 62, 63, 90
Karakurt, 36, 37, 38, 45, 66
Karaorgan, 45
Karataşdağ, 64
Karayazı, 24, 26
Kargapazarı, 69
Karlsruhe, 91
Karmuş, 57

Kars, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 40,
44, 45, 46, 47, 49, 55, 69
Kavak, 2
Kayseri, 6, 71, 89
Kazak, 17, 19, 28, 37, 38, 40, 68,
78
Kazım Bey, 22, 39, 55, 56, 57
Kelkit, 77, 89
Kemah, 78, 83
Kerenski, 92
Kılıçgediği, 55, 63
Kindiği, 27
Kırım, 55
Kırtabaz, 26
Kızıldağ, 58, 59, 60, 65
Kızılkilise, 34, 44, 45, 46, 47
Kiepert, 11
Kiğı, 72, 75, 76, 78
Koçfans, 45
Kolley, 54
Kop, 46, 57, 58, 64, 66, 72, 75,
76, 77, 78, 81
Korucuk, 25
Kosur, 49
Koyulhisar, 2
Köprüköy, III, 14, 17, 18, 19, 21,
22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31,
32, 33, 34, 44, 45, 63, 80
Kötek, 25, 34, 44, 46
Kötür, 70, 71, 74
Kuban, 40
Kulp, 90
Kuşe, 33
Kuşmaşat, 22, 24
Kuzuçan, 69

L

Larşer, 1, 84
Liskav, 67
Londra, 41

M

Maden, 90
Madur, 76, 82
Mahmut Kamil Paşa, 54, 61, 69,
70
Malakan, 47
Malatya, 2, 7, 78, 90
Malazgirt, 56, 61, 62, 64, 66, 67
Mamahatun, 70, 71, 72, 76, 77,
80, 81, 82, 83

Mançuri, 42
Maraş, 78, 90
Mardin, 78, 90
Masra, 23
Mecingert, 39, 40, 45
Mehmet Ali Bey, 60
Melikşerif, 78
Menevürt, 21
Merdeneke, 38
Merdenik, 40
Mızrakgediği, 63, 68
Milo, 56, 72, 80, 81
Mirkemir, 63, 65, 68
Mişlayevski, 17, 37
Miya Farkin, 90
Murat, 56, 61, 62, 64, 66, 67, 72, 75
Mustafa Nimet Bey, 69
Musul, 15
Muş, 15, 22, 24, 57, 62, 66, 78
Mümtaz Bey, 28
N
Napoli, 2
Narman, 18, 19, 34
Nasuhi Bey, 37, 78
Nebiköy, 25
Nihat Efendi, 38
Nikola, 65, 68, 80, 90
Nizamiye Süvari Tümeni, 7, 18, 22, 25, 27, 66, 67, 80
Novoselim, 38
Nurşin, 46
O
Oltu, 14, 16, 18, 23, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 44, 45, 46, 49, 50, 55, 56
Ö
Ökümü, 27
Ömer Naci Bey, 65
Öyükler, 16
P
Palandöken, 14, 16, 18, 24, 26
Palu, 78, 90
Paratof, 68
Paulcke, 91
Penek, 49
Petkir, 44
Piçman, 91
Pitkir, 34, 46

Plaston, 17, 19, 28, 37, 78
Polka, 91
Polonya, 13, 30
Polut, 76
Poselt, 16
Prusya, 4, 16, 31, 42
R
Rafael de Nögalis, XII, 56
Refahiye, 89
Remikan, 63, 68
Resulayn, 90
Rize, 33, 80
Romanya, 79
Rumiye, 31, 52
Rus, I, III, 4, 7, 11, 13, 14, 16, 17, 18, 20, 22, 25, 27, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 45, 47, 48, 49, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 68, 69, 71, 72, 74, 75, 76, 78, 79, 80, 83, 84, 90
S
Sağ Kanat Grubu, 66
Samsun, 2, 5, 17, 84, 87
Sanamer, 20
Sansur, 27
Sarıkamış, III, 1, 12, 13, 14, 23, 30, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 65, 70, 78, 90
Schraudenbach, 91
Sede, 92
Sedikan, 63
Selmanpak, 64
Sıçankale, 45
Sibirya, 17, 38, 40, 68, 78
Siirt, 19, 70, 72, 75, 78, 90
Simko, 16
Sivas, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 11, 12, 15, 17, 73, 75, 87, 88, 89, 91
Sivastopol, 6, 72
Sivridağ, 14, 34, 58, 61
Sivrigediği, 65
Sol Kanat Kolordusu, 50, 78
Söylemeziulya, 26
Spikör, 73
Stange, 16, 33, 40, 43, 46, 56, 61, 62, 64
Staszewski, 16
Sultan Hamit, 8

Suriye, 6, 57, 66
Suşehri, 6, 71, 78, 87, 88, 89, 90
Sürmene, 73, 76, 82, 83
Ş
Şahtahtı, 90
Şarkışla, 91
Şatak, 57
Şebinkarahisar, 2, 57, 58, 61, 71
Şekerli, 45
Şemi, 27
Şiran, 78
Şıryan, 67, 68
T
Tafta, 70
Tahran, 92
Tahsin Bey, 5
Tanenberg, 37
Tebriz, 14, 40, 52, 55
Tenzile, 26
Tevfik Salim Bey, 53
Tiflis, 2, 17, 37, 38, 61
Todaveren, 21
Toprakkale, 23
Toros, 1, 6, 75, 78, 79
Tortum, III, 13, 14, 34, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 65, 66, 67, 68, 69, 80
Trabzon, III, 1, 2, 5, 7, 33, 65, 68, 71, 74, 77, 82, 83
Tutak, 15, 18, 20, 22, 23, 26, 33, 55, 56, 63, 66, 68
Tuzla, 76
Tuzladağ, 60
Türkistan, 13, 17, 19, 28, 37, 38, 55, 69, 74, 77, 78
Türkiye, I, VII, 4, 6, 7, 12, 13, 16, 17, 19, 20, 21, 26, 27, 29, 31, 34,

38, 41, 42, 43, 45, 47, 57, 63, 75, 77, 78, 79, 85, 86, 90, 91
U
Ulukışla, 6, 70, 79, 89, 90
Urfa, 8, 90
Uzunahmet, 16
Ü
Üçkilise, 24
Üstümin, 33, 37, 40
V
Van, III, 7, 11, 13, 14, 15, 16, 22, 23, 24, 33, 55, 56, 57, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 80, 90
Vastan, 57
Vedel Yarlisberg, 54
Vehip Paşa, 70, 73, 79, 85
Velibaba, 14, 18, 22, 23, 55, 62, 63, 66
Vinçer, 91
Viyana, 32, 91
Y
Yağan, 26, 27
Yeniköy, 40, 44, 47, 48, 49, 81
Yeşilirmak, 89
Yozgat, 7
Yudeniç, 37, 38, 55, 65
Yunanistan, 78
Yusuf İzzet Bey, 7, 55
Yusuf İzzet Paşa, 7, 58, 74, 76, 77, 85
Yüzveren, 29
Z
Zanzak, 29
Zara, 89
Zivin, 14, 34, 35, 37, 40, 50
Ziya Paşa, 32
Ziyarettepe, 65

KAYNAKLAR

A. Arşiv

Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivi

Kara Kuvvetleri Komutanlığı Emeklilik Şubesi Arşivi

Millî Savunma Bakanlığı Arşivi

B. Telif Eserler

AYBARS, Ergün; İstiklal Mahkemeleri, İstanbul, Şefik Matbaası, 1998.

AKBAYAR, Nuri; Osmanlı Yer Adları Sözlüğü, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

Cepheden Meclise, Millî Savunma Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

ÇAKMAK, Fevzi; Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2005.

Deutsche Offiziere in der Turkei, (yayın evi, basım yeri ve yılı yok).

Harp Akademilerinin 142.Yılı Şeref Dolu Yıllar 1848 - 1990, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, (basım yeri ve yılı yok).

GÖRGÜLÜ, İsmet; On Yıllık Harbin Kadrosu 1912 - 1922, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

Köylerimiz, 1 Mart 1968 Gününe Kadar, İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1968.

ÖKSE, Necati; Nusret Baycan, Salih Sakaryalı; Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1989.

Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar, Harp Akademileri Yayınları, İstanbul, 1983.

Türkçe Sözlük, c. 1, 2, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Türkiye Mülki İdare Bölümleri 1 Kasım 1985 Durumu, İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.

Türkiye Tarihi c. 3, Osmanlı Devleti 1600 - 1908, İstanbul, Umut Matbaacılık, 1997.

Türkiye'de Alman Subaylar, Çev. Enis Arslan, (yayımlanmamış daktilo eser).

C. Sözlük ve Ansiklopediler

AKDOĞAN, Refik; İngilizce - Türkçe Ansiklopedik Denizcilik Sözlüğü, İstanbul, Nurettin Uycan Matbaası, 1975.

BAYKAL, Bekir Sıtkı; Tarih Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1981.

Büyük Larousse, c. 9, Milliyet Gazetecilik A. Ş., İstanbul, 1986.

DEVELLİOĞLU, Ferit; Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara, Feryal Matbaacılık, 1990.

Dictionnaire Larousse, c. 2, Milliyet Gazetecilik A. Ş. Yayınları, 1994.

Türkler Ansiklopedisi, c. 9, 10, 13,14, Semih Ofset, Ankara, 2002.

Türkçe Sözlük, c. 1, 2, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

D. İnternet

www.101koleksiyon.com

www.angelfire.com/rnb/haritatarihi

www.canakkaleonline.com/canakkale_gecilmez/turkler.htm.

www.eraren.org/tur/makale/talatpasaicinsahitlik.htm

www.eraren.org/tur/makale/osmucuncuordkombilmek.htm

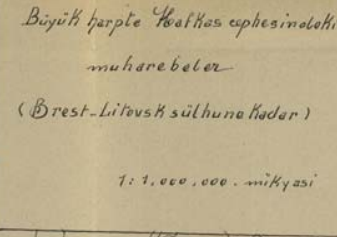
www.saglik-info.com/NETGAZETE/izbirak.asp

www.sosyaldersi.kebirhost.net/cografya/turk_dunyasi/kafkaslar/ermenistan.htm

www.turkishnavy.com/yavuzumuz.htm

EKLER

HARITA-1-A

HARİTA-1-B
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA KAFKAS CEPHESİ'NDEKİ MUHAREBELER (BREST - LİTOVSK ANLAŞMASI'NA KADAR)

HAZİRAN-TEMMUZ 1916 MUHAREBELERİ

HARİTA-2

